Держава та регіони

Серія: ПРАВО
2019 р., № 2 (64)

Науково-виробничий журнал

виходить щоквартально

Журнал включено до переліку фахових видань згідно з постановою президії ВАК України від 06.11.2014 р. № 1279

Голова редакційної ради: О. В. Покатаєва,
доктор юридичних наук, доктор економічних наук, професор

Головний редактор:
В. Г. Лукашевич, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Редакційна колегія:
М. О. Сергатий, кандидат юридичних наук, доцент (заступник головного редактора)
Ю. В. Абакумова, доктор юридичних наук, доцент
С. К. Бостан, доктор юридичних наук, професор
О. П. Гетьманець, доктор юридичних наук, професор
В. В. Городовенко, доктор юридичних наук, Заслужений юрист України
Н. О. Гуторова, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України
С. Ф. Денисов, доктор юридичних наук, професор
Т. А. Денисова, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України
Д. М. Єрмоленко, доктор юридичних наук, професор
А. В. Іщенко, доктор юридичних наук, професор
Є. Д. Лук'янчиков, доктор юридичних наук, професор
В. К. Матвійчук, доктор юридичних наук, професор
В. М. Огаренко, доктор наук з державного управління, професор
В. М. Пальченкова, доктор юридичних наук, професор
О. П. Рябчинська, доктор юридичних наук, професор
О. Ю. Синявська, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України
В. М. Стратонов, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України
П. В. Хряпінський, доктор юридичних наук, професор
О. В. Макух, доктор юридичних наук, доцент
О. С. Саінчин, доктор юридичних наук, професор
В. Я. Киян, кандидат юридичних наук, доцент
Л. Г. Удовика, доктор юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент
О. В. Прудивус, кандидат юридичних наук, доцент

Іноземні члени редакційної колегії
Г. Ю. Бистров, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
Б. Єлчич, доктор наук, професор (Хорватія)
О. Ю. Грачова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
М. В. Сенцова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
О. Хорват-Лончаріч, доктор наук, професор (Хорватія)
Е. Д. Соколова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
Х. Арбутіна, доктор наук, професор (Хорватія)
О. А. Ялбулганов, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)

Відповідальний редактор: С. В. Белькова
Редактори: С. В. Старкова
Технічний редактор: А. С. Лаптєва
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Засновник:
Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 14176-3147 ПР від 24.04.2008 р.

Видавець:
Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

Журнал ухвалено до друку вченою радою Класичного приватного університету
27 лютого 2019 р., протокол № 6

Усі права захищені. Повний або частковий передрук і переклади дозволено лише за згодою автора і редакції. При передрукуванні обов'язкове посилання на видання: Держава та регіони. Серія: ПРАВО. – 2019. – № 2 (64)

Редакція не обов'язково поділяє думку автора і не відповідає за фактичні помилки, яких він припустився.

Адреса редакції:
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефон: (0612) 220-58-42, 8-067-7744481
Телефон/факс: (0612) 63-99-73.

Здано до набору 25.02.2019.
Підписано до друку 07.03.2019.
Формат 60×84/8. Ризографія. Тираж 300 пр.
Замовлення № 37-19Ж.
Виготовлено на поліграфічній базі Класичного приватного університету

ISSN 1813-338X

© Класичний приватний університет, 2019

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Ю. Ю. Боброва
ВИНЕСЕННЯ СУДДЯМИ ОКРЕМОЇ ДУМКИ:
ҐЕНДЕРНИЙ ДИСКУРС..... **4**

І. М. Грозовський
ДОГОВОРИ ДАРУВАННЯ ТА ПОЗИКИ
У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ..... **9**

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

К. В. Головко
ДО ПИТАННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ
МУНІЦИПАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ..... **14**

О. А. Журавель
ЗАКОННІСТЬ ТА УМОВИ ПРАВОМІРНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНАМИ
ПРАВА НА САМОЗАХИСТ..... **20**

Н. В. Морозюк, А. М. Костик
ОЦІНКА ПРАВОВИХ УМОВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ
МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ..... **25**

О. О. Сушко
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ КОНТРАСИГНАЦІЇ..... **29**

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

П. Д. Гуйван
ПРО ЗНАЧЕННЯ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ
ПРИ ВІДНОВЛЕННІ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ..... **35**

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

В. В. Бонтлаб
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ
ТРУДОВИХ СПОРІВ (КОНФЛІКТІВ)..... **42**

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

С. В. Березовська
СУТНІСТЬ ТА ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ НА ДОХОДИ
ФІЗИЧНИХ ОСІБ З ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ
В ДЕЯКИХ КРАЇНАХ СВІТУ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ..... **50**

О. І. Пархоменко-Куцевіл
ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ
АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В США:
МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ..... **56**

Л. М. Попова
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ.....**62**

Р. М. Рачинський
СПІРНІ ПИТАННЯ ПОДАННЯ ПОДАТКОВОЇ ЗВІТНОСТІ
ТА ЇХ ПРАВОВЕ ВИРІШЕННЯ.....**67**

К. О. Чишко
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОГО
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....**73**

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

О. Ю. Баличев
ДО ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ
«ПУБЛІЧНІ ЗАКЛИКИ ДО ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ».....**79**

Ю. М. Беклеміщева
ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ,
ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 436-1 КК УКРАЇНИ.....**85**

Ю. В. Ключик
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ,
ПОВ'ЯЗАНІ З БАНКРУТСТВОМ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ.....**91**

M. M. Koval
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF JUVENILE DELIQUENCY.....**96**

Ю. Б. Курилюк
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ
ПРОТИ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....**100**

А. В. Носач
СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ
ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ
ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ.....**107**

О. А. Онокієнко
ВИДИ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВРАХОВУЮТЬСЯ У ПІДСТАВІ ЗАСТОСУВАННЯ
ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ.....**113**

В. В. Сазонов
КООРДИНАЦІЯ ДІЙ СУБ'ЄКТІВ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....**121**

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Х. С. Івасюк
ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА
У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ МАЙНА.....**130**

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12:396.2:347.962.1
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-1

Ю. Ю. Боброва
кандидат юридичних наук,
суддя, доцент, доцент кафедри правового забезпечення
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИНЕСЕННЯ СУДДЯМИ ОКРЕМОЇ ДУМКИ: ҐЕНДЕРНИЙ ДИСКУРС

Статтю присвячено аналізу механізму винесення суддями окремої думки, дослідженому через ґендерну призму. Систематизовано із застосуванням ґендерного критерію окремі думки суддів, викладені в Єдиному державному реєстрі судових рішень за 2012–2019 роки із кримінального, цивільного, господарського судочинства. З'ясовано детермінанти «фемінізації» винесення суддями окремої думки.

Ключові слова: *суд, суддя, ґендер, окрема думка, жінка, чоловік.*

Постановка проблеми. Інститут окремої думки судді застосовується в усіх видах судочинства та передбачає право судді, який (яка) не погоджується з ухваленим колегіальним рішенням або викладенням обставин, що доповнюють мотивовану частину рішення висловити й оприлюднити свою думку (власну позицію). І хоча вона не є обов'язковою та не породжує юридичних наслідків, однак чітко відбиває правову позицію судді у конкретній справі та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування судового рішення. З огляду на викладене, актуальності набуває дослідження окремих думок суддів з поділом їх за ґендерним критерієм на такі, що винесені суддями-чоловіками та суддями-жінками задля розуміння особливостей їх правозастосування через призму ґендеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій свідчить про відсутність комплексного дослідження, розрізненість наукової літератури з аналізованої проблематики. Дослідженням цієї теми займалися вітчизняні та закордонні вчені-ґендеристи – С. Айвазова, Н. Аніщук, М. Буроменський, В. Глиняний, О. Дашковська, Л. Завадська, Л. Кормич, Н. Лавріненко, І. Лаврінчук, К. Левченко, Л. Леонтьєва, Т. Марценюк, О. Матвієнко, Т. Мельник, Н. Оніщенко, Л. Петришина, Н. Пушкарьова, С Поленіна, О. Руднєва, З. Ромовська, Л. Смоляр, Г. Терещенко, М. Томашевська та інші.

Мета статті – дослідити правову проблематику винесення суддями окремої думки з урахуванням ґендерного критерію.

Виклад основного матеріалу. Кожен суддя є «будівельником», який докладає до рішення свою «цеглинку». Якщо ж суддя не погоджується з позиціями, викладеними в рішенні, він має право на окрему думку, в якій викладає своє бачення доктринального розв'язання проблеми та формулює свої принципи. Інститут окремої думки в сучасних умовах є ознакою демократизації системи, а суддя без окремої думки є неповноцінним [1].

Досліджуючи високий рівень розходження у поглядах на вирішення тих чи інших категорій справ у Верховному суді Канади професор Пітер Маккормік зазначив, що судді-жінки знаходилися на периферії прийняття рішень і пасивно допомагали розвитку права та його правозастосуванню. Він вважав, що вони не брали активної участі у встановленні законності, адже хоча і мали право голосу, їх залишили за межами домінуючих коаліцій, які й приймали рішення, тим самим залишаючи їх на другому плані [2, с. 31].

У правовому полі окрему думку судді вважають як процесуальним документом, що під-

© Боброва Ю. Ю., 2019

риває «легітимність рішення», так і способом висвітлення суддею позиції судді як щодо предмета, так і обраного способу розгляду справи. Суддя викладає свою протилежну офіційній інтерпретації думку на рівні індивідуальної правосвідомості, що сприяє уточненню, роз'ясненню, розумінню діалектики різних підходів до оцінки висококомпетентними правознавцями правових явищ [3].

Окрема думка судді є викладом власної правової позиції судді, присяжного при колегіальному винесенні судового рішення, що ґрунтується на його внутрішньому переконанні, з питань, що вирішуються при ухваленні судового рішення, викладену в нарадчій кімнаті в окремому процесуальному акті, який є одним із проявів процесуальної форми та невіддільною частиною матеріалів кримінального провадження [4, с. 32].

У рамках даного дослідження питання щодо сприйняття суддями недосконалості законодавства, суперечливості норм закону; неоднакового застосування нормативно-правових актів та нестабільності, недоліків, прогалини судової практики нами прослідковувався зв'язок між ґендерними відмінностями суддів і винесеними ними рішеннями шляхом (як часто суддя був/була автором думки, яку не сприймали інші колеги) аналізу окремої думки суддів, викладеної в Єдиному державному реєстрі судових рішень за 2012–2019 роки із кримінального, цивільного, господарського судочинства.

Так, як слідує із даних, наведених у таблиці 1 у судових справах із цивільного судочинства, суддями-чоловіками винесено 295 окремих думок, що становить 63 відсотки від загальної їх кількості, тоді як суддями-жінками – 176, що відповідає 37 відсоткам.

Кардинально протилежною є ситуація із винесенням окремих думок у спорах із господарського судочинства, де 64 їх відсотки належать суддям-жінкам, і лише 36 – їх колегам чоловікам.

Чи свідчать наведені дані про те, що у суддів-жінок та суддів-чоловіків є певне усталене світосприйняття, зумовлене належністю до статі та чи можна говорити про якусь індивідуальну ґендерну манеру прийняття рішень. Відповідь доречною буде у формі іронії, що різниця між суддями-жінками в тому, що вони точно відрізняються від суддів-чоловіків.

Наведене підтверджує, що судді-жінки чіткіше формулюють свою суддівську позицію (58%) щодо наявних практик вирішення судових спорів, бачать їх вирішення по-іншому, а ніж чоловіки (42%).

Більшу кількість окремих думок у справах кримінального судочинства, винесених суддями-жінками, на наш погляд, не варто вважати доказом якихось їхніх специфічних характеристик, а вони радше свідчить на користь змін у традиційній практиці розгляду кримінальних проваджень.

Винесення окремої думки спрямоване на реалізацію комунікативних цілей:

1) доповнити, роз'яснити або поставити під сумнів аргументацію, викладену в судовому рішенні;

Таблиця 1

Кількість окремих думок, винесених суддями із цивільного судочинства

№	Категорія	Жінки-судді	Чоловіки-судді
1	спори, що виникають із відшкодування шкоди	14	16
2	спори, що виникають із договорів	56	52
3	спори, пов'язані із застосуванням Закону України «Про захист прав споживачів»	7	6
4	питання застосування процесуального права	21	29
5	спори, що виникають із земельних правовідносин	13	38
6	спадкові спори	14	18
7	спори, що виникають зі стягнення боргу	9	0
8	спори, що виникають із виконавчого провадження	0	22
9	спори, що виникають із трудових правовідносин	6	23
10	спори, що виникають із житлових правовідносин	8	27
11	спори про право власності та інші речові права	0	34
12	спори, що виникають із сімейних правовідносин	0	17
13	окреме провадження	0	3
14	інші	28	10
Всього		176	295

Джерело: розраховано автором за даними єдиного державного реєстру судових рішень

Таблиця 2

Кількість окремих думок, винесених суддями із господарського судочинства

№	Категорія	Жінки-судді	Чоловіки-судді
1	спори, що виникають із договорів	61	12
2	справи про банкрутство	30	30
3	спори про право власності та інші речові права	24	18
4	спори, що виникають із стягнення боргу	21	9
5	спори, що виникають із відшкодування шкоди	4	6
6	спори, що виникають із земельних правовідносин	27	0
7	спори, що виникають із корпоративних правовідносин	7	21
8	інші	22	9
Всього		196	112

Джерело: підраховано автором за даними єдиного державного реєстру судових рішень

Таблиця 3

Кількість окремих думок, винесених суддями із кримінального судочинства

№	Категорія	Жінки-судді	Чоловіки-судді
1	злочини проти власності	37	43
2	злочини у сфері господарської діяльності	1	0
3	злочини проти авторитету органів державної влади, місцевого самоврядування	1	6
4	злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	15	26
5	злочини проти виборчих, трудових та інших особистісних прав і свобод людини та громадянина	0	2
6	злочини проти волі, честі та гідності особи	0	1
7	злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)	7	3
8	злочини проти громадської безпеки	18	13
9	злочини проти громадського порядку і моральності	9	3
10	злочини проти довкілля	0	3
11	злочини проти життя і здоров'я особи	83	52
12	злочини проти миру, безпеки та міжнародного правопорядку	1	0
13	злочини проти основ національної безпеки	3	3
14	злочини проти правосуддя	2	1
15	злочини проти статевої свободи і недоторканості особи	5	3
16	злочини у сфері використання комп'ютерів, систем та мереж	0	4
17	злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів	17	9
18	злочини у сфері службової діяльності	8	6
19	інші злочини	47	11
Всього		254	189

Джерело: розраховано автором за даними єдиного державного реєстру судових рішень

2) виразити оцінку рішення, винесеного судовою колегією, показати його неоднозначність, спірність;

3) виразити часткову або повну незгоду з висновками більшості [5].

Слід зазначити, що для викладення суддею окремої думки вольовий складник особистості, її принциповість мають більше значення, ніж для звичайної участі у колегіальному прийнятті рішень, коли суддя може не виступати справжнім співавтором правової позиції, а, фактично, погодитися з позицією інших суддів, або ж навіть виступити лише співпідписантом рішення, взагалі не вникаючи у суть справи. Суддя, який наважився не просто висловити, а й процесуально оформити окрему думку, заявляє про наявність у нього власної правової позиції та публічно протиставляє її позиції, яку розділяє більшість складу суду. Через це він входить у певний формалізований конфлікт з більшістю, який фіксується документально. Це акт зрілої людини та досвідченого судді, впевненого у власній правовій позиції та готового висловлювати, обґрунтовувати та обстоювати її перед колегами та вищими судовими інстанціями [6, с. 58].

Нам відомо, що якщо судді-жінки мають відмінну думку від колег чоловіків, то це ж не завжди відбувається через те, що вони жінки; різні суддівські міркування щодо правозастосування не завжди пов'язані з ґендером, але не враховувати його неможливо, адже насправді більшою мірою судові рішення, що виражали незгоду із думкою більшості, викладені у формі окремих думок вийшли із-під пера суддів-жінок, що свідчить про специфіку їх мислення у випадках множинності точок зору на те чи інше правове питання, що і забезпечує різноманіття підходів до процесу прийняття рішення суддями.

Через призму фемінно-маскулінних характеристик це виглядає таким чином, що чоловічий стиль спілкування є більше конкурентним і активним, за такої умови зміст спільної діяльності важливіше, ніж індивідуальна симпатія, тоді як жінки вільніше й повніше виражають свої почуття. Судді-жінки більш ретельно та старанно виконують свої службові обов'язки; у них вищий рівень розвитку професійної рефлексії, ніж у чоловіків. Це зумовлено тим, що жінки частіше, ніж чоловіки вдаються до самооцінки, кожне рішення обдумується ними більш ґрунтовно, ніж чоловіками, йому надається відповідна оцінка [7, с. 9].

Звісно судді-жінки однаковою мірою компетентні із суддями-чоловіками. І хоча мотивація до кар'єрного зростання у перших приблизно така ж як і у колег чоловіків, однак віра у свої сили не є аналогічною, що спричинено небажанням виставляти на показ свої перевагу над іншими. Про це одна суддя-жінка влучно зазначила: «Це все жінки та чоловіки. Я помічала подібне не раз. Ми жінки повинні визнати, що нам інколи не вистачає впевненості в собі. Я завжди захоплююся тим, як чоловікам вдається виставити якусь незначну ідею, так ніби вони заново винайшли колесо, і тим як вони себе подають. У той час як жінки, якщо їм у голову прийшла гарна думка, починають зі слів «у мене є ідея, але я не впевнена, що вона варта уваги» або щось у такому ж дусі. Я думаю, що жінки створені, щоб бути стриманими та скривати свої досягнення, тим самим залишаючись самі собою».

На що інші колега-жінка прокоментувала: «Мужчинам легше вдається демонструвати те, у чому вони досягли успіху, і не важливо правда це чи ні. Саме тому жінкам крайнє необхідно, щоб їх підбадьорювали». Як підкреслив один голова суду: «потрібно підходити до судді-жінки та говорити: «Як на рахунок такої-то задачі? І звісно вони будуть готові виконати задачу, але можливо їм прийдеться уділити трохи більше часу на це, ніж чоловікам» [8, с. 379].

Приймаючи рішення про винесення окремої ухвали суддя відкрито критикує позицію більшості, проте робити це потрібно толерантно, адже надалі йому продовжувати працювати із колегами і такі дії не повинні нашкодити подальшій сумісній їх роботі. Ото ж формування окремої думки є складним внутрішнім процесом при прийнятті колегіального рішення по справі. Саме суддям-жінкам притаманні наполегливість, терпіння, здатність вчитися, розвиватися, бути більш гнучкими до реалій життя, оскільки вони більш стресостійкі та менше стурбовані самоствердженням, ніж їх колеги-чоловіки, але водночас сильніше налаштовані на досягнення самовдосконалення. Вони вміють швидко збиратися з думками та приймати правильні рішення. Чоловіки, як правило, сильніше переживають невдачі, які здатні за хвилину вивести їх з колії. Проте коли суддя впевнений у своїй правоті, а більшість членів колегії схиляються до іншої точки зору і йому не вдається їх переконати – це дійсно випробування для особистості. У такому випадку тягар відповідальності є ще важчим.

До слова саме письмовий виклад окремої думки передусім має значення для самого судді, що залишився в меншості. Слід погодитися з С. Ворожцовим, що, вирішуючи справу відповідно до свого внутрішнього переконання, суддя, що залишився при окремій думці, упевнений, що його думка дійде до суддів вищестоящого суду, буде врахована ними та, можливо, зіграє свою роль у виправленні судової помилки, що сталася. Крім того, не можна не враховувати та тієї обставини, що, викладаючи на папері мотиви своєї незгоди з більшістю суддів, суддя немов би ще раз перевіряє правильність своєї позиції у справі. Не виключені випадки, коли суддя, намагаючись мотивувати свою окрему думку, не знаходить належних аргументів і, переконавшись у безпідставності свого рішення, відмовляється від нього. Письмовий виклад окремої думки судді важливий не лише для судді, що залишився в меншості, але і для суддів, що ухвалили вирок (рішення) [9].

Ото ж, окрема думка – це, зазвичай, крайній варіант позиції судді, коли ціна рішення свідомо висока, коли внутрішній компроміс неможливий, а переконаність у судовій помилці максимальна, адже зачіпаються такі принципи та цінності, які вимагають активного вербального захисту, і загалом іншого виходу немає.

Право на окрему думку – це і захист репутації судді, сильний професійний. Окрема думка судді як складник суддівського угляду – стимул, психологічна гарантія, яка дозволяє відчувати особисту свободу і незалежність, цінність власного рішення і відповідальність за свій вибір» [10, с. 46].

Висновки та пропозиції. Отже, повноцінна окрема думка – це спосіб захисту професійної честі суддів [11], гарантія незалежність для тих, які залишився в меншості. Оскільки кожен суддя є представником конкретного суспільства на певному етапі його розвитку і його правосвідомість багато в чому визначається підвалинами самого суспільства, умовами життя людей, традиціями. Як бачимо, у винесенні окремих думок суддями прослідковується ґендерний аспект, що підтверджує наш меседж про те, що крайнє важливо враховувати належність судді до статі у його суддівській діяльності. Проте саме поєднання чоловічого та жіночого досвіду суддів, сприйняття та розуміння проблемних питань та ситуацій принесе немало користі до їх збалансованого вирішення.

Список використаної літератури:

1. Шевчук С. Окрема думка є ознакою демократизації системи. URL: http://www.ccu.gov.ua/novyna/s-shevchuk-okrema-dumka-ye-oznakoyu-demokratyzaciyi-systemy (дата звернення: 05.05.2019).
2. McCormick P. The Choral Court: Separate Concurrence and the McLachlin Court, 2000-2004. Ottawa Law Review. 2005–2006. № 37(1). P. 1–33.
3. Кушніренко О.Г. Окрема думка судді Конституційного Суду України як невід'ємна частина судового рішення. URL: http://intkonf.org/kushnirenko-og-slinkotm-okrema-dumka-suddi-konstitutsiynogo-sudu-ukrayiniyak-nevidemna-chastina-sudovogo-rishennya/. (дата звернення: 05.05.2019).
4. Бісюк О.С. Окрема думка судді в кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 212 с.
5. Крапивкина О.А. Особое мнение судьи в жанровом пространстве судебного дискурса. URL: http://konference.siberia-expert.com/publ/doklad_s_obsuzhdeniem_ na_sajte/osoboe_mnenie_sudi_v_zhanrovom_prostranstve_sudebnogo_diskursa/2-1-0-38.133 (дата звернення: 05.05.2019).
6. Степанова Т.В., Найфлейш В.Д. Окрема думка судді як складова суддівського угляду в господарському судочинстві : монографія. Одеса, 2015. 196 с.
7. Демський В.В. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Національна академія Державної прикордонної служби України. Хмельницький, 2008. 23 с.
8. Общество и право: исследовательские перспективы : сборник статей. Санкт-Петербург, 2015. 384 с.
9. Ворожцов С.А. Приговор в уголовном процессе. URL: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z750_page_10.html. (дата звернення: 05.05.2019).
10. Кононов А.Л. Право на особое мнение. *Закон*. 2006. Ноябрь. С. 43–46.
11. Мнение судьи Конституционного Суда Российской Федерации Г.А. Гаджиева к определению Конституционного суда РФ от 17 января 2012 года № 174-О-О. URL: http://pravo.ru/store/doc/doc/KSRFDecision89079.pdf. (дата звернення: 05.05.2019).

Боброва Ю. Ю. Вынесение судьями особого мнения: гендерный дискурс

Статья посвящена анализу механизма вынесения судьями особого мнения, исследованному через гендерную призму. Систематизированы с применением гендерного аспекта отдельные мнения судей, изложенные в Едином государственном реестре судебных решений по 2012–2019 годы с уголовного, гражданского, хозяйственного судопроизводства. Выяснено детерминанты «феминизации» вынесения судьями особого мнения.

Ключевые слова: *суд, судья, гендер, особое мнение, женщина, мужчина.*

Bobrova Yu. Yu. Judicial dissent: gender discourse

The article is devoted to the analysis of the mechanism for making judges dissent, examined through a gender lens. Separate opinions of judges set forth in the Unified State Register of Judicial Decisions for 2012–2019 from criminal, civil, economic proceedings are systematized using the gender aspect. The determinants of the «feminization» of dissenting judges by the judges have been clarified.

Key words: *court, judge, gender, dissenting opinion, woman, man.*

УДК 340.141
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-2

І. М. Грозовський
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії держави та права та міжнародного права
Класичного приватного університету

ДОГОВОРИ ДАРУВАННЯ ТА ПОЗИКИ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Статтю присвячено аналізу договорів дарування та позики у звичаєвому праві запорозьких козаків. Розглянуто види цих договорів за суб'єктами та об'єктами правовідносин. Введено до наукового обігу нові архівні джерела. З'ясовано, що найбільш поширеними були подарунки запорозьких козаків православній церкві, а договори позики дуже часто використовувалися козацькою старшиною для неправомірного збагачення.

Ключові слова: *звичаєве право, запорозьке козацтво, договір позики, договір дарування, зобов'язальне право.*

Постановка проблеми. Однією з проблем дослідження звичаєвого права запорозьких козаків є те, що воно існувало переважно в усній формі. На основі аналізу архівних документів можна здійснити реконструкцію норм козацького права, зокрема договорів дарування та позики. Важливим джерелом для реконструкції є Архів Коша Нової Запорозької Січі, який висвітлює всі сторони життя Січі 1713-1776 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звичаєве право сьогодні є предметом інтенсивних наукових досліджень. Актуальними проблемами звичаєвого права займаються М. Гримич, М. Жовтобрюх, О. Івановська, Л. Кушинська, К. Лісова, Н. Толкачова, І. Усенко. Дослідженням норм цивільно-правового характеру періоду Гетьманщини присвячені наукові роботи І. Бойка. Та попри це теоретична розробленість багатьох аспектів проблем звичаєвого права має фрагментарний і дискусійний характер. Нез'ясованих і недостатньо висвітлених питань залишається ще багато, що й зумовлює збереження актуальності відповідних досліджень.

Мета статті – дослідити правову проблематику договорів дарування і позики у звичаєвому праві запорозьких козаків.

Виклад основного матеріалу. Поширення в козацькому суспільстві права приватної власності, залучення козацьких господарств у товарно-грошові відносини зумовлювало високий рівень розвитку зобов'язального права в запорожців. Козацьке право регулювало як зобов'язання, що виникали внаслідок заподіяння шкоди, так і зобов'язання з договорів.

Запорозьким козакам були відомі різноманітні види цивільних договорів: купівлі-продажу, міни, дарування, позики, підряду, особистого найму, найму майна, постачання тощо.

Сторонами в них виступали як запорозькі козаки, так і сторонні особи (купці, жителі сусідніх країн та ін.); як приватні особи, так і колективні: Кіш, курінь, монастир тощо. Об'єктами угод було різноманітне рухоме та нерухоме майно. Укладалися ці договори переважно в усній формі.

Договір дарування. Цей вид договору, що передбачав безкоштовну передачу майна або грошей від однієї особи до іншої, був досить поширеним у цивільно-правових відносинах запорожців.

Можна виділити декілька категорій подарунків, які були найбільш типовими: 1) подарунки козаків один одному; 2) подарунки церкві або іншим громадським установам; 3) подарунки козацькій старшині Запорозької Січі; 4) подарунки російським вельможам та посадовим особам сусідніх держав.

Що стосується першої категорії подарунків, то, беручи до уваги відносини дружби, побратимства, які побутували в запорозькій громаді, можна припустити, що подарунки запорозьких козаків один одному були досить поширеним явищем.

Козаки з великою шаною ставилися до православної церкви. Вони «часто відписували, з огляду на близьку смерть, майно на користь церкви та духівництва», вносили «незліченні пожертви й різноманітні вклади <...> у монастирі, січові й парафіяльні церкви, російські та грецькі

© Грозовський І. М., 2019

скити грішми, книгами, церковним одягом, посудом, іконами, хрестами, хоругвами, плащаницями, підвісками, золотими та срібними зливками, перлами, коштовним камінням, дорогими тканинами, багатими коралами» [1, с. 259]. Так, кошовий отаман П. Калнишевський посилав у церкву Гробу Господнього в Єрусалимі чаші, дискоси, ложки, зірки зі срібла, позолочені ззовні. Інші козаки робили внески церковними речами в Межигірський монастир. Зокрема, кошовий Іван Білицький і запорожець Василь пожертвували два срібні напрестольні хрести, а Федір Лантух у 1763 р. подарував книгу Мінеї; козаки Софрон і Тимофій Гострий у 1769 р. пожертвували два срібні хрести з відповідними написами. У 1774 р. запорожці послали архімандриту Межигірського монастиря Іларіонові митру з малинового оксамиту, прикрашену коштовностями [1, с. 260]. Д. Яворницький наводить багато прикладів пожертвувань і подарунків простих запорозьких козаків православній церкві [1, с. 272–297].

Подарунки робили не тільки церкві, а й іншим громадським установам. Так, у 1774 р. товариш Полтавського куреня Григорій Щербина подарував школі свою хату в слободі Макарівці [2, с. 2].

Традиційними були подарунки жителів Вольностей козацькій старшині: кошовій, курінній, паланковій. Наприклад, на Різдво та Великдень кошовий отаман і військовий суддя отримували так званий «ралець», тобто подарунок із двох чи трьох пар лисів і великих калачів від шинкарів, купців і ремісників [3, с. 48–51]. Різноманітні подарунки отримували й інші представники козацької старшини (курінні отамани, паланкові полковники та інші).

Економ Нехворощанського монастиря Петро у своєму листі від 26 січня 1755 р. вітав кошового отамана Григорія Федоровича (Лантуха) у зв'язку з обранням отаманом та повідомляв про дарування йому хатки, до якої «курінні козаки справи не повинні мати» [4, с. 14]. У 1763 р. козак Кирило Письменний подарував кошовому отаману Григорію Лантуху червінець і шаблю [5, с. 35–37].

У 1772 р. за наказом Коша кодацький полковник звільнив за викуп полонених євреїв. Їх родичі з Умані надіслали кошовому отаману П. Калнишевському лист з подякою і презент – головку цукру [6, с. 34]. Кошовий у 1773 р. дякував уманського кагала за подарунки й запрошував на Запоріжжя з крамом [7, с. 50]. Вищенаведені приклади свідчать, що подарунки кошовому отаману та іншим посадовим особам козацького війська були звичним явищем.

Особливу категорію становили подарунки російським вельможам та старшині з Гетьманщини. Регулярно відправляючи депутації до Петербурга для вирішення тих чи інших питань, запорожці переконалися, що без улещування впливових осіб будь-яка справа не зрушиться з місця.

В Архіві Коша Нової Запорозької Січі (далі – АКНЗС) знаходяться реєстри подарунків російським вельможам, що вручалися депутаціями старшин: Григорія Холодного у 1758 р. і Максима Куликівського з товаришами у 1759 р. [8, с. 7–8, 77, 80], депутацією 1761 р. у складі старшин Григорія Корсунського, Михайла Уса та Василя Пишмича [9, с. 19]. Це депутації так званих «столичників», які приїздили в Петербург за щорічним жалуванням Війська Запорозького.

У листі Коша від 29 листопада 1757 р. до графа Петра Антоновича Салтикова повідомлялося про передання йому в подарунок двох верблюдів замість обіцяного коня [10, с. 172].

У 1761 р. була відправлена депутація до Двору на чолі з писарем Війська Запорозького Іваном Чугуївцем із дорученням клопотатися за землі. Ця депутація везла з собою листи до вельмож з подарунками за реєстром: до Олексія Розумовського, гетьмана Кирила Розумовського, канцлера Романа Воронцова, Петра й Микити Паніних, Василя Гудовича, Андрія Безбородька та ін. [11, с. 13–14, 18–23, 32–33].

У 1764-1765 рр. в Петербург була направлена депутація у складі кошового П. Калнишевського, писаря Івана Глоби й старшини Василя Пишмича до російського імператорського двору з чолобитною Війська Запорозького про повернення запорозьких земель і з проханням підпорядкувати Військо Запорозьке не Малоросійській колегії, а Колегії іноземних справ. В одному з листів, направлених із Петербурга в 1765 р. до судді Павла Головатого, який залишився на Січі за наказного кошового отамана, П. Калнишевський прохав надіслати до столиці горілку, вино, рибу на подарунки [12, с. 198].

Військовий старшина Василь Пишмич, який виїхав з полоненими турками й арапами у 1771 р. до Петербурга, також вручив подарунки російським сановникам [13, с. 70–71].

Отримували подарунки й представники Генерального уряду Гетьманщини. Так, у 1761 р. проводилося листування Коша з гетьманом і зі старшинами: Андрієм Безбородьком, Григорієм Кологривим, Семеном Кочубеєм, Миколою Ханенком, Іллею Журманом у справі про перелиття старих запорозьких гармат на нові в м.

Глухові. Для успішного вирішення справи гетьману та старшині були направлені подарунки [14, с. 10–11, 31, 35].

У 1762 р. на подарунки петербурзьким вельможам і старшині з Гетьманщини Кіш закупив з дозволу хана верблюдів у Криму. Військового старшину Григорія Швидкого було відряджено до Криму за верблюдами [15, с. 1, 3, 5].

Договір позики охоплювали кредитні операції грошима, продуктами та речами. Згідно з договором позики одна сторона (особа, яка давала позику) передавала іншій стороні (особі, що отримувала позику) у власність (або в оперативне управління) гроші чи речі, а особа, що отримала позику, зобов'язувалася повернути у визначений строк таку ж суму грошей або таку ж кількість речей того ж роду і якості.

Договір позики вважався укладеним з моменту передачі грошей або речей.

Цей договір (на відміну від інших цивільно-правових договорів) оформлявся переважно в письмовій формі. Боргова розписка (вексель) зберігалася у кредитора до того часу, доки боржник не повертав гроші або майно. Після повернення позики інколи видавалася розписка, що боржник повністю розрахувався з кредитором [16, с. 33].

Для забезпечення договору позики допускалася порука за борг. Так, у 1756 р. торговельна компанія полтавських міщан – Павло Руденко, Матвій Кованько та Іван Ніжинець – вивозили сіль із Січі до Гетьманщини. У 1759 р. базарний суд у Січі затримав Ніжинця за позовом козака Павла Тарана у справі поруки Ніжинця за борг Кованька Таранові [17, с. 6–7 зв.]. У 1760 р. жителі с. Крупського Кропив'яної сотні Петро Кривокунь, Моїсей Чорноволенко та Іван Терещенко поручилися за Уласа Кріпосного заплатити козаку Іркліївського куреня Василю Кишенському 6 крб 30 коп. [18, с. 59].

Найпоширенішими були позики грошей. Серед старшини і заможних козаків було чимало лихварів. В АКНЗС зустрічається багато боргових розписок, що стосуються позики грошей. Так, у векселі путивльського крамаря Іллі Макарова від 6 серпня 1768 р. записано, що він взяв у борг у козака Щербинівського куреня Степана Гуслистого 53 крб Цього ж року мешканець м. Зінькова Гадяцького полку Степан Калатура позичив 166 крб козакові Канівського куреня Хомі Сліпому і 1116 крб 50 коп. – козакові цього ж Канівського куреня Олексі Горбу, а білевський крамар Семен Мясников 287 крб 50 коп. козаку Величківського куреня Кіндрату Чубу [19, с. 2, 5, 11].

У 1762 р. козак Васюринського куреня Василь Латинний (Латина) позичив 28 крб значковому товаришеві Прилуцького полку Дмитрові Тимошівському [20, с. 5]. Перекопські купці Чорт-Хасан і Емір-Селіх у 1763 р. позичили на Микитинському перевозі 852 крб єлизаветинським купцям Ігнатію Юр'єву та Олексі [21, с. 19–20]. Полтавський купець Степан Вовківняк у 1773 р. видав вексель на 137 крб військовому судді Антону Артемовичу [22, с. 337].

Козаки, які входили до складу депутацій «столичників», також часто були змушені позичати гроші для тих чи інших потреб. Так, у 1765 р. П. Калнишевський у листах до судді Павла Головатого, який залишився на Січі за наказного кошового, повідомляв про позики депутатами 1 000 крб і 500 крб у козака Гадяцького полку Герасима Курила та 1 000 крб у Григорія, прикажчика жительки Гадяцького полку попаді Марії Данилівни Тихонравичевої [12, с. 144, 261].

Військовий суддя Павло Головатий, направлений у складі депутатів від Війська Запорозького у законодавчу комісію для складання «Нового Уложення», у 1768 р. повідомляв зі столиці, що він позичив 500 крб у полтавського купця Павла Руденка [23, с. 155].

Крім грошових позик, зустрічалися і позики речами. Наприклад, у 1767 р. сталася пожежа магазинів Новосіченського ретраншементу від блискавки. Для спорудження нових будівель було позичено матеріали у Війська Запорозького [24, с. 1–8].

Питання про встановлення і розмір процентів за позику в козацькому праві є дискусійним. В. Голобуцький стверджував, що «позики давалися під дуже високі проценти» [22, с. 345]. Але встановлення високих процентів за позику було нетиповим для козацького права, оскільки суперечило основам козацького суспільства, з його ідеями рівності, братства, зневажливого ставлення до багатства тощо. Можливо, це свідчить про те, що не тільки суспільно-політичний устрій, а й звичаєве право в період Нової Січі зазнають певних деформацій. У цивільно-правових нормах починають домінувати приватновласницькі мотиви, які були малорозвиненими в козацькому праві XVI – XVII ст. Кіш боровся з цими мотивами, але не міг зупинити їх розвиток.

Цікавою у цьому відношенні можна вважати справу з АКНЗС, опубліковану А. Скальковським [25, с. 129–130]. У ній зазначається, що в грудні 1774 р. вдова попадя Новокодацька

Акулина скаржилася в Кіш на військового старшину Лук'яна Великого. У скарзі вона пояснювала, що Лук'ян Великий, ідучи в похід, дав їй 2 000 крб для того, щоб вона позичала людям. При цьому мова про проценти не йшла. Вона позичила з тих грошей 500 крб Їй повернули тільки 200 крб, а 300 вона змушена була віддавати зі своїх. При поверненні боргу в розмірі 500 крб вона отримала розписку, власноручно підписану Лук'яном Великим у тому, що вона сплатила сповна. Але, крім повернення боргу, Лук'ян Великий почав вимагати ще виплати процентів з боргу і коштом цих несплачених процентів забрав у неї худобу і коней. Кіш постановив повернути захоплені коні та худобу, оскільки вони були забрані безпідставно. У наказі Коша по цій справі записано: «<...> ви вимагаєте ще якісь проценти».

Наведений приклад свідчить про те, що для козацького права проценти за позику були нехарактерні, вони встановлювалися на підставі «прийшлих» цивільно-правових норм.

Наведемо ще один приклад. У 1768 р. козак Канівського куреня Олекса Горб позичив у мешканця м. Зінькова Гадяцького полку Степана Калатури 1 116 крб 50 коп. Горб зобов'язувався повернути Калатурі гроші 8 грудня 1768 р., а на випадок невиплати у встановлений строк «сплатити вдвоє» [19, с. 5]. В. Голобуцький, проаналізувавши цей факт, прийшов до висновку, що тут мова йде про високі проценти [22, с. 345]. Але ж у наведеному прикладі зобов'язання боржника «сплатити вдвоє» – це не виплата процентів з боргу, а матеріальна відповідальність за можливе невиконання строків сплати позичених грошей.

У чому ж був сенс позичати гроші? Адже навіть чітко фіксованих процентів за користування позикою козацьке право не передбачало. Річ у тому, що в разі несплати боргу, кредитор мав право на майно боржника для покриття своєї позики.

В АКНЗС є справи з вимогами кредиторів про сплату боргів. Наприклад, у 1764 р. відбулася виплата грошей за векселем бахчисарайського вірменина Аведина Пападжугло через кантаржія в Січі та пересилання їх до Бахчисарая через Андрія Трохимовського [26, с. 29]. Товариш Полтавського куреня Іван Головко у 1764 р. з листом Коша до уманського губернатора Младановича вимагав 400 крб боргу з товариша цього ж куреня Неживого, який оселився після виходу з Січі в Уманській губернії [27, с. 136]. Данило Малиновський, повертаючись з Білицького ярмарку у 1770 р., заїхав до с. Землянки, щоб стягти борг з товариша Канівського куреня Федора Горухи [28, с. 2].

У разі неспроможності боржника вчасно сплатити борг, вимоги кредиторів задовольнялися коштом майна особи, яка взяла борг. При цьому кредитор міг звернутися з цивільним позовом у козацький суд або ж самовільно відібрати майно боржника коштом боргу. Останнім часто зловживали представники козацької старшини, оскільки вартість захопленого майна нерідко перевищувала величину боргу.

Так, у 1769 р. військовий кантаржій Михайло Псіол доручив Василю Кущинському відвезти на Запоріжжя пушний товар, закуплений на Лівобережній Україні. Цей товар В. Кущинський віддав бунчуковому товаришеві Федору Занковському за борги брата Псіола Петра [29, с. 103]. У 1773 р. в Олександрівській фортеці було затримано крам роменського купця, колишнього запорожця Івана Караванця (Чуписа), який був винний П. Калнишевському за векселем 2 400 крб [30, с. 82–84]. Курський купець Князьков у 1774 р. вивіз із Криму 27 куф вина та іншу бакалію. Кіш доручив самарському полковникові Саві Кобезчику затримати крам, бо кредитори вимагали виплати боргів Князькова [31, с. 1].

У разі смерті боржника задоволення кредиторів відбувалося коштом спадщини. Наприклад, у 1765 р. лисянський житель Семен Бойко вимагав 139 крб зі спадщини колишнього кошового отамана Якима Ігнатовича за борг (Я. Ігнатович і С. Бойко були товаришами Вищестеблівського куреня) [27, с. 50].

У 1771 р. козак Коренівського куреня Семен Басенко в Перекопі позичив 400 крб у коропського козака Микити Бичка, купив у Криму вино й на шляху до Січі, в карантині на р. Московці, помер. Комендант Олександрівської фортеці повідомив про це В.М. Долгорукова, який надіслав запит у Кіш, чи не буде заперечень, щоб розрахуватися з М. Бичком за борг вином. Кіш не погодився й наказав Самарській паланці скласти реєстр кредиторів С. Басенка й після одержання списку доручив полковому старшині Мартинові Височину перевезти вино до Самари, а самарському полковнику Карпу Гуртовому зі старшиною наказав задовольнити кредиторів, у тому числі й М. Бичка, згідно з реєстром [32, с. 2, 3, 7, 9, 13].

Справи про стягнення боргів з неспроможних боржників були досить поширеними в судовій практиці Гетьманщини. Старшина, користуючись тяжким становищем збіднілих селян

і козаків, давала їм у борг незначні суми. Якщо боржник не міг повернути борг у встановлений строк, кредитори зверталися до суду. Останній, як правило, виносив рішення про конфіскацію майна боржника на користь кредитора. Отже, старшина захоплювала козацькі та селянські землі, худобу та різне майно. Вартість захопленого часто перевищувала суму боргу.

Висновки та пропозиції. Отже, поширення товарно-грошових відносин в період Нової Січі сприяло розвитку зобов'язального права, зокрема договорів дарування та позики, у звичаєвому праві запорозьких козаків. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що найпоширенішими були подарунки запорозьких козаків православній церкві. Договори позики, на відміну від інших цивільно-правових договорів, укладалися переважно у письмовій формі. Сплати процентів за позику козацьке право не передбачало. Разом з тим, несвоєчасна сплата боргу могла бути причиною для конфіскації майна боржника. Публікація архівних документів з історії запорозького козацтва буде сприяти розширенню джерельної бази для дослідження козацького права.

Список використаної літератури:

1. Яворницкий Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Київ : Наук. думка, 1990. Т. 1. 596 с.
2. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України в м. Києві). Ф. 229 (Архів Коша Нової Запорозької Січі). Оп. 1. Спр. 353. 57 с.
3. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находяться, сочиненная от инженерной команды. Одесса, 1852. 93 с.
4. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.25. 40 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.47. 39 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.259. 47 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.304. 147 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.53. 114 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.85. 180 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.45. 168 арк.
11. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.115. 146 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.175. 281 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.294. 88 арк.
14. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.116. 58 арк.
15. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.134. 6 арк.
16. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.129. 33 арк.
17. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.31. 17 арк.
18. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.234. 125 арк.
19. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.213. 21 арк.
20. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.131. 43 арк.
21. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.137. 104 арк.
22. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734–1775. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 461 с.
23. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 201. 225 арк.
24. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 205. 22 арк.
25. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
26. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 161. 118 арк.
27. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 164. 175 арк.
28. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 261. 25 арк.
29. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 241. 105 арк.
30. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 326. 171 арк.
31. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 355. 32 арк.
32. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 317. 13 арк.

Грозовский И. Н. Договоры дарения и займа в обычном праве запорожских казаков

Статья посвящена анализу договоров дарения и займа в обычном праве запорожских казаков. Рассмотрены виды этих договоров, исходя из субъектов и объектов правоотношений. Введены в научный оборот новые архивные источники. Выяснено, что наиболее распространенными были подарки запорожских казаков православной церкви, а договоры займа очень часто использовались казацкой старшиной для неправомерного обогащения.

Ключевые слова: *обычное право, запорожское казачество, договор дарения, договор займа, обязательственное право.*

Hrozovskyi I. M. Donation and loan agreements in the customary law of Zaporizhzhia Cossacks

The article is devoted to the analysis of contracts of gift and loan in the customary law of the Zaporizhzhia Cossacks. The types of these contracts are considered, based on the subjects and objects of legal relations. New archival sources have been put into scientific circulation. It was found that the gifts of the Zaporozhzhia Cossacks of the Orthodox Church were the most common, and the loan agreements were very often used by the Cossack officers for improper enrichment.

Key words: *customary law, Zaporizhzhia Cossacks, contract of donation, loan agreement, liability law.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 340.2
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-3

К. В. Головко
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету

ДО ПИТАННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ МУНІЦИПАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті запропоновано вважати, що консолідація муніципального законодавства України – це вид офіційної нормотворчої систематизації муніципального законодавства України, що передбачає прийняття укрупненого акту, при компонуванні якого з-поміж менших за обсягом актів кожен з них не піддається смисловому та логічному переробленню. Консолідація муніципального законодавства України має такі ознаки, притаманні його офіційній предметній інкорпорації, як: а) фактична неможливість проведення повної консолідації муніципального законодавства України; б) нагальність здійснення консолідації найбільш важливих для пересічних членів територіальних громад власних актів органами місцевого самоврядування (зокрема, актуальною є консолідація у статутах територіальних громад сіл, селищ, міст положень про загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, органи самоорганізації населення).

Ключові слова: *консолідація, муніципальне законодавство, систематизація, консолідація муніципального законодавства, інкорпорація.*

Постановка проблеми. Аналізуючи теоретичні основи консолідації муніципального законодавства України слід наголосити, вона виступає «проміжною» формою систематизації законодавства. Консолідацію як форму систематизації законодавства почали виокремлювати у середині XX століття у зв'язку з тим, що суспільні відносини, які потребували правової регламентації, ставали все складнішими. Відповідно, тільки двох форм систематизації законодавства – інкорпорації та кодифікації, – вже не вистачало; необхідно було розробляти на доктринальному рівні та втілювати в юридичну практику також і інші форми систематизації законодавства. Т.В. Кашаніна цілком вірно сформулювала, що «прискорення змін в соціальному житті робить кодифікацію не повністю придатною для ефективного регулювання таких, що постійно змінюються, суспільних відносин. Виходить, для того щоб кодекс, створений з такими великими часовими, матеріальними та людськими витратами, проіснував досить довго, в ньому слід закріплювати лише найзагальніші положення. Але в такому разі його доведеться супроводжувати більш деталізованими законами. Ось чому практика вийшла на усереднений варіант: консолідацію юридичних документів» [1, с. 355].

Постійне реформування муніципального законодавства України та прагнення підвищити рівень його стабільності надало підстави рекомендувати в якості одної з перспективних форм його систематизації розглядати консолідацію. Щодо наведеної вище цитати з однієї з праць Т.В. Кашаніної слід лише зауважити, що застосування консолідації є можливим не тільки щодо «найзагальніших положень» чинного законодавства.

Стан дослідженості проблеми. Проблематику консолідації законодавства загалом досліджували такі вчені, як С.Г. Меленко, Т.В. Кашаніна, О.С. Луценко, Т.В. Курусь та інші. Загальні положення про консолідацію муніципального законодавства загалом уміщено у працях Н.М. Кошіль (пропозиції щодо утворення Зводу нормативно-правових актів села (селища, міста)). Також у роботах вчених-фахів-

© Головко К. В., 2019

ців з муніципального права трапляються поодинокі пропозиції щодо консолідації норм окремих інститутів муніципального законодавства України (наприклад, дивись [2; 3]).

Метою статті є запропонувати дефініцію поняття «консолідація муніципального законодавства України».

Виклад основного матеріалу дослідження. Цікавим питанням щодо консолідації законодавства загалом, та відповідно, щодо консолідації муніципального законодавства України зокрема, є те, чи передбачає консолідація виключення будь-яких норм з нормативно-правових актів, які консолідуються. Консолідація належить до нормотворчих форм систематизації, однак слід уточнити, у чому саме полягає ця нормотворчий складник, адже є дві основні можливості її прояву:

− перша можливість полягає у тому, що утворюється укрупнений нормативно-правовий акт, під час компонування якого не враховуються лише преамбула та/або перехідні та прикінцеві положення кожного з документів, які консолідуються;

− друга можливість полягає у тому, що тексти нормативно-правових актів піддаються значно більш ґрунтовному переробленню.

Т.В. Курусь формулює, що «консолідація – це об'єднання в єдиний нормативно-правовий акт декількох актів або їхніх складових частин» [4, с. 31]. Очевидно, що у даному випадку відбувається надання пріоритету підходу, який схарактеризовано вище як «перша можливість». Такої ж думки дотримується й О.С. Луценко. Вона зауважує: «слід зазначити, що практична цінність консолідації в порівнянні з іншими формами систематизації значно нижче, бо динаміка правової системи зазвичай вимагає не тільки об'єднання норм, що містяться в низці актів, а і їх перероблювання <...> Тому в даний час консолідація застосовується вкрай рідко» [5, с. 27].

Характеризуючи консолідацію законодавства, М.О. Пряжнікова пише, що «велика кількість нормативно-правових актів, що регулюють певні суспільні відносини, об'єднуються в один чи кілька укрупнених нормативно-правових актів шляхом усунення суперечностей та дублювання, уточнення формулювань правових актів та удосконалення їх структури» [6, с. 34]. Очевидно, що вона дотримується того підходу, який вище схарактеризовано як «другу можливість».

Прихильником такого підходу є А.О. Рибаков. Він зазначив, що «Основне завдання консолідації полягає в ліквідації множинності нормативних правових актів, виданих у різний час з певного кола питань. У процесі консолідації виключаються нормативні положення, які втратили своє значення або мали тимчасовий характер, уточняються формулювання статей з урахуванням змін системи органів державної влади, їх назва, а також проводиться інша зовнішня обробка нормативного матеріалу, як і під час інкорпорації» [7, с. 36].

Аналогічну думку висловила й О.Б. Кудєшкіна. Вона сформулювала, що «у практиці систематизації законодавства в формі інкорпорації застосовується і такий прийом, як консолідація, з допомогою якого розрізнені нормативні правові акти групуються по одному якомусь питанню, зі скасуванням відповідних частин таких, що об'єднуються, актів (можливо преамбул), але без внесення змін нових правових положень у регулювання даних суспільних відносин» [8, с. 22].

Отже, поки що в юридичній літературі немає єдиної думки щодо того, який же обсяг нормотворчої діяльності охоплюється поняттям «консолідація законодавства». З огляду на проаналізовані вище ознаки інкорпорації законодавства, можна дійти висновку, що консолідація законодавства має найбільше спільних рис з:

− офіційною предметною інкорпорацією законодавства;

− кодифікацією законодавства.

Цей висновок є надзвичайно важливим у тій частині, що консолідацію законодавства в юридичній літературі порівнюють з інкорпорацією законодавства загалом, що вбачається хибним. Наприклад, досліджуючи інкорпорацію законодавства, Р.Л. Анахасян приділив значну увагу відмежуванню її від консолідації законодавства. Він сформулював:

«По-перше, інкорпорація – це одна з форм організаційно-методичної діяльності державних органів, консолідація ж входить в арсенал правотворчих методів.

По-друге, інкорпорація і консолідація розрізняються за колом суб'єктів, що їх застосовують. Інкорпорація проводиться не тільки й не стільки правотворчими органами, скільки іншими державними органами, науковими установами та юридичними видавництвами, тоді як консолідація може бути застосована тільки правотворчими органами.

По-третє, істотним відмітною ознакою консолідації є отримання в результаті одного нормативного правового акта, консолідуючого правоположення з декількох» [9, с. 110].

Отже, слід уточнити, що консолідація матиме спільні риси лише з офіційною предметною інкорпорацією законодавства. Це надає підстави поділити точку зору тих вчених, які вбачають можливим під час проведення консолідації законодавства не тільки об'єднувати фрагменти відповідних актів без змін у тій редакції, в якій їх було прийнято (затверджено), але й враховувати контрольний стан нормативно-правового акту.

Водночас, можна погодитися з тим, що «консолідація є самостійним видом систематизації, але питання про можливість її використання для впорядкування певного нормативного матеріалу залежить від результатів попередньо проведеної інкорпорації» [9, с. 111], що консолідаційна діяльність «є перехідною ланкою, єднальним сегментом між інкорпораційною та кодифікаційною діяльністю. Водночас вона виконує функцію первинного етапу такого виду систематизації, як кодифікація» [4, с. 31]. Якщо йдеться не про сутність консолідації законодавства, а про консолідаційну діяльність у контексті юридичної техніки, то такий підхід є прийнятним та обґрунтованим.

З огляду на подібність консолідації законодавства до офіційної предметної інкорпорації законодавства, в юридичній літературі поки що немає єдності щодо ще одного важливого питання – чи є консолідаційна діяльність правотворчою.

Наприклад, О.Ю. Рибаков сформулював думку, що «консолідація не є правотворчим процесом» [7, с. 36].

Однак, слід погодитися з протилежною тезою. Її можна продемонструвати фрагментом з праці В.В. Ксенофонтова, який обстоює позицію, що консолідаційна діяльність є правотворчою. Він пише: «Множинність нормативних актів долається шляхом зведення їх в один укрупнений акт. Такий прийом і слід визначати як консолідацію. Новий укрупнений акт повністю замінює такі, що увійшли до нього, нормативні акти, бо заново приймається компетентним правотворчим органом і має власні офіційні реквізити: найменування, дату прийняття, номер і підпис посадової особи. Інакше кажучи, консолідація являє собою різновид правотворчої діяльності державних органів» [10, с. 118]. Слід лише додати, що консолідація являє собою різновид правотворчої діяльності не тільки органів державної влади, а також і органів місцевого самоврядування, що є особливо важливим у контексті дослідження форм систематизації муніципального законодавства України.

Важливо звернути увагу на те, що, як і кодифікація законодавства, «консолідація може проводитися як на основі вже наявного (базового) акту, так і шляхом створення нового акта з безлічі актів «клаптикового» характеру» [5, с. 24]. Іншими словами, «консолідованим може бути як новий акт на базі декількох таких актів, що скасовуються, так і чинний на момент консолідації певний базовий акт, який укрупнюється коштом положень інших актів, які втрачають чинність» [9, с. 110].

Переходячи до визначення поняття «консолідація муніципального законодавства України», слід почати з аналізу тих пропозицій, які вчені сформулювали під час надання дефініції поняття «консолідація законодавства». Ще раз нагадаємо, що далеко не усі вчені виокремлюють консолідацію законодавства як одну з форм його систематизації, а тому дефініцій поняття «консолідація законодавства» значно менше, ніж дефініцій поняття «інкорпорація законодавства» чи поняття «кодифікація законодавства».

Н.М. Крестовська та Л.М. Матвеєва сформулювали, що «консолідація - ухвалення укрупненого уніфікованого акту на основі об'єднання норм розрізнених актів» [11, с. 386]. У цьому визначенні привертає увагу, що автори не згадують про те, що консолідація законодавства є одною з форм його систематизації. У такому випадку можна було б не вести мову про «укрупнений *уніфікований* акт» (курсив наш – *К.Г.*), тому що це було б очевидним, і наголосити лише на тому, що результат консолідації законодавства уміщується в укрупненому акті законодавства. Також у разі визначення поняття «консолідація законодавства» стосовно будь-якої галузі (у нашому випадку – стосовно галузі муніципального законодавства України) посилання на те, що вона є одною з форм систематизації законодавства цієї галузі (у нашому випадку – галузі муніципального законодавства України), надає можливість «розповсюдити» на консолідацію не тільки ознаки систематизації законодавства загалом, але й систематизації законодавства конкретної галузі зокрема.

В юридичній літературі є думка, що «консолідація – це об'єднання в єдиний нормативний акт кількох інших актів, присвячених одному і тому ж предмету регулювання в одній і тій самій сфері суспільних відносин. При Водночас будь-які зміни змісту не здійснюються. Отже, консолідований нормативний акт не вносить нових положень в регулювання суспільних від-

носин» [12, с. 193]. У цьому визначенні, знов-таки, стало б у пригоді посилання на те, що консолідація законодавства – це одна з форм його систематизації, така вказівка значно збагатила б дефініцію.

Крім того, потребує уточнення передостаннє речення. З урахуванням проведеного вище стислого аналізу сутності консолідації законодавства, навряд чи справедливим буде стверджувати, що під час її проведення «будь-які зміни змісту не здійснюються». З цієї точки зору точною є пропозиція С.Г. Меленка стверджувати, що під час здійснення консолідації матеріал «не піддається смисловому та логічному переробленню» [13, с. 11].

С.Г. Меленко сформулював, що «консолідація є ***самостійним*** логіко-гносеологічним та ієрархічним видом систематизації нормативно-правових актів, який полягає у впорядкуванні нормативно-правового матеріалу за об'єктом, суб'єктом, предметом та методом правового регулювання» [13, с. 11]. Для уточнення цього визначення слід зазначити, що більш коректним було б уважати консолідацію не видом систематизації законодавства, а її формою. А також важко вважати переконливим те, що С.Г. Меленко називає кілька підстав упорядкування нормативно-правового матеріалу у процесі консолідації законодавства, а не одну підставу – предмет правового регулювання.

О.Ф. Скакун запропонувала уважати, що «консолідація виражається в підготовці та прийнятті укрупнених актів на основі об'єднання норм розрізнених актів, виданих з одного питання. Вона використовується там, де відсутня можливість кодифікації; є уніфікацією нормативних актів; усуває їх численність; позбавляє їх надмірної роздробленості; сприяє об'єднанню загальних положень поточної правотворчості в родинні групи; є проміжною ланкою між поточною правотворчістю і кодифікацією» [14, с. 260]. Ця теза О.Ф. Скакун є не дуже точною тому, що:

− по-перше, незрозуміло, як за відсутності можливості кодифікації законодавства можна застосувати іншу нормотворчу форму його систематизації – консолідацію законодавства;

− по-друге, консолідація законодавства не означає обов'язкової уніфікації актів законодавства; більшість дослідників консолідації не виокремлюють таку її характерну рису;

− по-третє, викликає певні сумніви те, що консолідація виступає «проміжною ланкою між поточною правотворчістю і кодифікацією». З огляду на сутність консолідації, можна вести мову про те, що вона є або проявом поточної правотворчості, або значно більш наближена до неї, ніж до кодифікації. Та загалом, не дуже зрозуміло, чому кодифікація не уважається поточною правотворчістю, адже в Україні доволі значна кількість кодифікаційних актів як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні.

Під час формулювання визначення поняття «консолідація муніципального законодавства України» можуть стати у пригоді не тільки наявні в юридичній літературі дефініції поняття «консолідація законодавства», але й розробки тих авторів, які надавали визначення консолідації законодавства окремих галузей.

А.І. Калініченко сформулював, що «консолідація митного законодавства є формою систематизації, яка здійснюється нормотворчими державними органами, в процесі якої декілька нормативно-правових актів, що регулюють митну діяльність, без зміни їх змісту об'єднуються в новий нормативний митно-правовий акт» [15, с. 8]. А.І. Калініченко надає досить традиційне визначення консолідації законодавства як такої, адаптуючи його до потреб галузі митного законодавства. Варто лише звернути увагу на те, що «новий нормативний митно-правовий акт» буде обов'язково новим за змістом, але може являти собою такий, що був чинним і до початку консолідації митного законодавства, документ (вище наводилися відповідні міркування з цього питання).

О.М. Селезньова зауважила, що «консолідація банківського законодавства – це проміжна форма систематизації банківського законодавства, що проводиться з метою об'єднання фінансових норм інкорпорованих збірників та внесення деяких уточнень до них шляхом утворення банківських консолідованих актів. Структура консолідованих актів <…> є двохрозділовою. У перший акт включаються норми законів (І розділ) та норми фінансових міжнародно-правових актів (ІІ розділ)» [16, с. 14].

До цього визначення можна сформулювати значну кількість зауважень.

По-перше, навряд чи доцільно іменувати консолідацію «проміжною» формою систематизації. В юридичній літературі це поняття поки що не знайшло підтримки. Очевидно, що крім «проміжної» форми, О.М. Селезньова передбачає наявність і інших форм систематизації. Але які це форми систематизації, залишається незрозумілим.

По-друге, у дефініції можна зазначити про зв'язок між консолідацією та інкорпорацією законодавства (хоча у такому випадку справедливим було б також наголосити і на зв'язку між консолідацією та кодифікацією законодавства). Але навряд чи доцільно робити це шляхом посилання на інкорпораційні збірки, особливо з урахуванням сформульованої вище у цьому підрозділі тези про те, що наразі інкорпорація на паперових носіях стає все менш і менш поширеною, на відміну від інкорпорації на електронних носіях.

По-третє, до дефініції поняття «консолідація банківського законодавства» не входить останнє речення про структуру консолідованого акту банківського законодавства, але попри наявність у праці О.М. Селезньової аргументації цього твердження, з ним важко погодитись (чому саме два розділи, чому в одному документі пропонується консолідувати норми національних актів та міжнародних документів тощо).

Висновок. З огляду на вищезазначене, слід запропонувати вважати, що консолідація муніципального законодавства України – це вид офіційної нормотворчої систематизації муніципального законодавства України, що передбачає прийняття укрупненого акту, під час компонування якого з-поміж менших за обсягом актів кожен з них не піддається смисловому та логічному переробленню.

Консолідація муніципального законодавства України має такі ознаки, притаманні його офіційній предметній інкорпорації, як: а) фактична неможливість проведення повної консолідації муніципального законодавства України; б) нагальність здійснення консолідації найбільш важливих для пересічних членів територіальних громад власних актів органами місцевого самоврядування (зокрема, актуальною є консолідація у статутах територіальних громад сіл, селищ, міст положень про загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, органи самоорганізації населення).

Консолідація муніципального законодавства України має також і ознаки, притаманні його кодифікації, а тому вищенаведений перелік ознак консолідації муніципального законодавства України не є вичерпним.

Список використаної літератури:

1. Кашанина Т.В. Юридическая техника : учебник. 2-е изд. пересмотр. Москва : Норма : ИНФРА-М, 2011. 496 с.
2. Мішина Н.В. Законопроекти для розвитку локальної демократії в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 36–40.
3. Мішина Н.В. Термін «самоорганізація населення» в законодавстві та в доктринальній літературі України. *Державне управління : теорія та практика.* 2006. № 1. URL: http://www.academy.kiev.ua/ej3/txts/REGIONALNE/04-MISCHINA.pdf
4. Курусь Т.В. Основні напрями систематизації результатів нормотворчої діяльності органів державної влади. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 2. С. 27–34.
5. Луценко Е.С. Систематизация нормативных правовых актов субъектов Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Белгород, 2013. 182 с.
6. Пряжникова М.А. Техника систематизации законодательства в исследованиях белорусских ученых. *Юридическая техника как профессиональное искусство юриста.* Материалы международной студенческой конференции (Волгоград, 5-6 апреля 2011 года). Волгоград : Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2012. С. 33–35.
7. Рыбаков А.Ю. Теоретические проблемы кодификации в трудовом праве России : дисс. ... канд. юрид.наук : 12.00.05. Москва, 2008. 186 с.
8. Кудешкина О.Б. Систематизация отечественного законодательства : дисс. ... канд. юрид. наук. Казань, 2002. 147 с.
9. Анахасян Р.Л. Проблемы инкорпорации нормативно-правовых актов России : дисс. ... канд. юрид.наук. Сочи, 2009. 208 с.
10. Ксенофонтов В.В. Систематизация российского законодательства : принципы и процедуры : дисс. ... канд.юрид.наук. Москва, 2003. 167 с.
11. Крестовська Н.М., Матвеєва Л.М. Теорія держави та права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юріком Інтер, 2015. 584 с.
12. Теория государства и права : учебник / А.А. Гогин, Д.А. Липинский, А.В. Малько и др. ; под ред. А.В. Малько, Д.А. Липинского. Москва : Проспект, 2017. 328 с.
13. Меленко С.Г. Консолідація як вид систематизації нормативно-правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 20 с.
14. Скакун О.Ф. Теорія держави та права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
15. Калініченко А.І. Систематизація митного законодавства : сутність та форми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 19 с.
16. Селезньова О.М. Систематизація банківського законодавства як шлях удосконалення фінансово-правового регулювання банківської діяльності в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. 20 с.

Головко К. В. К вопросу консолидации муниципального законодательства Украины

В статье обосновывается, что систематизация законодательства Украины об органах самоорганизации населения является целесообразной при условии применения такой формы систематизация, как кодификация. Предложено осуществить институциональную кодификацию нормативных положений об органах самоорганизации населения в пределах такого кодификационного акта, как Закон «О местном самоуправлении в Украине».

Ключевые слова: *муниципальное законодательство, систематизация, классификация муниципального законодательства, кодификация, органы самоорганизации населения.*

Holovko K. V. On the issue of consolidation of the municipal legislation of Ukraine

The article suggests that the Ukrainian municipal legislation's consolidation is a kind of official rulemaking systematization of the Ukrainian municipal legislation, which involves the adoption of an enlarged act, in which one of the smaller ones is in the scope of acts, each of them cannot be subjected to semantic and logical transformations. The Ukrainian municipal legislation's consolidation has the following characteristics, which are typical of its official substantive incorporation: a) the actual impossibility of full consolidation of the Ukrainian municipal legislation; b) the urgency to consolidate the most important for ordinary members of territorial communities acts by local self-government bodies (in particular, the consolidation in the statutes of territorial communities of villages, settlements, cities of the provisions on the general meeting of citizens at the place of residence, local initiatives, bodies of self-organization of the population).

Key words: *consolidation, municipal legislation, systematization, consolidation of municipal legislation, incorporation.*

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-4

О. А. Журавель
аспірант кафедри адміністративного права,
процесу та адміністративної діяльності
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ЗАКОННІСТЬ ТА УМОВИ ПРАВОМІРНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНАМИ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ

У статті, на основі аналізу чинного законодавства та практики його реалізації, визначаються наявні наукові та нормативні джерела, визначається сутність правомірності реалізації права громадян на самооборону та визначаються умови її законності.Проаналізовано чинне законодавство, що регулює питання самозахисту, а також заходи щодо його застосування.

Ключові слова: *самооборона, захист прав і свобод, припинення посягань, форми, методи самозахисту, засоби самозахисту, умови самозахисту, межі самозахисту.*

Постановка проблеми. Гарантування людині права на самозахист зобов'язує державу здійснити правове регулювання умов, під час яких вона може самостійно захищати свої права і свободи. Такий обов'язок знаходить реалізацію у Конституції України, де, насамперед, зазначено, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (стаття 3). Навіть більше, Конституція України надає особі право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1].

Проголошення на конституційному рівні широких меж особистої свободи, надання громадянам значних можливостей щодо реалізації своїх прав та інтересів зумовлює необхідність самостійного визначення права на їх розумний захист. Тим більше, що права і свободи в переважній більшості втрачають своє значення, якщо громадянин не в змозі самостійно їх захищати. З урахуванням цього в галузевому законодавстві зафіксовано право на здійснення оборонних заходів проти суспільно небезпечного посягання незалежно від наявності можливості звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Разом з тим, громадяни рідко готові скористатися правом на самозахист, причинами чому називають: страх настання небажаних правових наслідків (48%); незнання конкретних правил поведінки (19%); незнання конкретних правових приписів (17%); наявність відомостей лише про негативний досвід настання наслідків практичної реалізації права на самозахист (11%), а також недооцінка власних сил і можливостей (5%) [2]. Таким чином, громадяни побоюються не стільки зіткнення з правопорушником, скільки подальших наслідків. У подібних випадках зазвичай заведено звинувачувати закон, однак справа полягає не стільки в самому законі, скільки в практиці його застосування. І тут надзвичайно важливим питанням є визначення умов правомірності самозахисту прав громадян та меж дотримання законності застосування відповідних засобів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На жаль, доводиться констатувати, що правовий захист людини викликає небезпідставне занепокоєння не лише у керівництва держави, а й у широкого наукового та громадського загалу. Названій проблемі присвячено роботи В.Б. Авер'янова, С.М. Алфьорова, І.В. Арістової, О.М. Бандурки, А.І. Берлача, Ю.П. Битяка, В.Т. Білоуса, І.Л. Бородіна, М.Г. Вербенського, І.П. Голосніченка, К.О. Гориславського, В.Л. Грохольського, С.М. Гусарова, П.В. Діхтієвського, Є.В. Додіна, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, В.В. Коваленка, А.Т. Комзюка, В.К. Колпакова, О.Г. Комісарова, О.В. Копана, М.В. Корнієнка, В.І. Курила, Є.В. Курінного, М.Н. Курка, К.Б. Левченко, Д.М. Лук'янця, В.І. Олефіра, О.С. Остапенка, В.П. Пєткова, С.В. Пєткова, А.М. Подоляки, Т.О. Проценка, О.П. Рябченко, С.Г. Стеценка, М.П. Стрельбицького, В.К. Шкарупи та багатьох інших вчених. Однак, попри те, що галузеве законодавство проголошує правові можливо-

© Журавель О. А., 2019

сті людини на самозахист, єдиного механізму ефективного захисту громадянами своїх конституційних прав дотепер не вироблено, як і не має чіткого усвідомлення про умови правомірності самозахисту та відповідні його межі.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності законності використання засобів самозахисту та визначенні умов правомірності їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Попри конституційне закріплення права кожної особи будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, держава не в змозі передбачити та запобігти кожній окремій неправомірній поведінці. Така ситуація зумовлює необхідність забезпечення незалежного від різноманітних зовнішніх чинників захисту прав й інтересів та реалізації відповідного права на захист особисто. Власне через самозахист можливе як недопущення виникнення певного конфлікту чи його подальшого розвитку, так і врегулювання вже наявного. Саме самозахист є первинним видом незалежного, позасудового захисту прав та інтересів людини.

Самостійному захисту прав і свобод, при якому сама особистість визначає спосіб і порядок забезпечення своїх прав, у вітчизняному законодавстві відводиться більш ніж другорядна роль, у зв'язку з цим і в юридичній літературі більшою мірою досліджуються судові та адміністративні форми захисту. Однак, наявні проблеми у функціонуванні механізму захисту прав особи, нездатності держави в певних випадках захистити її інтереси, вимагає розширення правових засобів щодо реалізації конституційного права людини на захист своїх прав і свобод.

На жаль, сьогодні, як ніколи раніше, тема законності використання засобів самозахисту є актуальною і, так або інакше, стосується кожного. З причини відсутності необхідних знань часто засоби самозахисту застосовуються з порушеннями норм законодавства, в тому числі мають місце випадки перевищення меж необхідної оборони. Водночас саме додержання необхідних меж самозахисту обґрунтовано слід вважати продовженням принципу законності, адже перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту.

Перевищення меж самозахисту згідно з чинним законодавством тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом України [3]. Водночас не буде вважатися перевищенням меж необхідної оборони та не матиме наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Ці умови передбачені ст. 36 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), проте більш докладно розвинуті Верховним Судом (далі – ВС) у низці рішень, що складають єдину та послідовну правозастосовну практику. Зокрема, із постанови ВС від 20 листопада 2018 р. по справі № 490/11155/14-к 20 слідує, що до критеріїв визначення правомірності необхідної оборони належать: наявність суспільно небезпечного посягання, його дійсність та об'єктивна реальність, межі захисних дій, які б не перевищували меж необхідності, а шкода особі, яка здійснює посягання, не перевищувала б ту, яка для цього необхідна [4].

Більш розгорнуті критерії наразі визначені у постанові ВС від 19 квітня 2018 р. по справі № 722/1981/16-к, серед яких зокрема:

1) оборона визнається необхідною лише у випадку, якщо дії, що становлять її зміст, вчинено з метою захисту охоронюваних законом: а) прав та інтересів особи, яка захищається; б) прав та інтересів іншої особи (фізичної чи юридичної); в) суспільних інтересів; г) інтересів держави;

2) оборона може здійснюватись лише від суспільно небезпечного посягання, тобто діяння, ознаки якого передбачені КК;

3) за загальним правилом необхідна оборона має бути своєчасною – право на неї втрачається після того, як посягання було припинено або закінчено, і необхідність застосування засобів захисту відпала;

4) посягання має бути реальним, а не існувати лише в уяві того, хто захищається;

5) шкода при необхідній обороні може бути заподіяна тільки тому, хто посягає;

6) при необхідній обороні допускається заподіяння лише такої шкоди, яка є необхідною і достатньою в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання [5].

Однак, зрозуміло, що кожне право має свої межі, адже безмежне лише свавілля, тому і необхідна оборона має власні межі аби вважатися правомірною.

Ще одним винятком правозастосовної практики є рішення Колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного суду, яка постановою у справі № 342/538/14-к (провадження № 51-646км18) скасувала вирок чоловікові, якого визнали винним у перевищенні меж самооборони. Тим самим суд підтвердив право на позбавлення життя при захисті від нападу групи осіб, які протиправно вдерлися в житло. Сам закон, зокрема його ст. 36 ч. 5 ККУ про самооборону передбачає застосування зброї для самозахисту. Закон є своєрідним винятком із загального правила про необхідність дотримання меж самозахисту і передбачає, що у ситуаціях із нападом групи осіб, озброєної особи, або протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення особа не має жодних обмежень у самообороні, аж до позбавлення життя посягаючого [6].

Закордонна практика також не дає однозначної відповіді на питання про правомірність самозахисту та його відповідні межі. Наприклад, американський закон не стільки захищає право на самооборону, скільки дає чітку лінію захисту на суді для того, щоб зрозуміти, наскільки було правомірним використання летальної зброї при самообороні. Зокрема суди використовують «тест Норріса», що складається із чотирьох пунктів:

1) той, хто обороняється, повинен чітко усвідомлювати, що він застосовує смертоносне насильство для запобігання серйозних каліцтв чи вбивства себе або інших. Головним є розуміння такої особи, що її дії можуть призвести до смерті, і вона до цього готова. При самообороні у людини має бути умисел на можливе вбивство: той, хто обороняється, застосовує зброю усвідомлено, усвідомлюючи, що може вбити людину. Якщо ж на суді він скаже, що не планував нікого вбивати, то у нього втрачається право на самозахист: йому просто інкримінують вбивство з необережності. Однак в будь-якому випадку при самообороні людина має право стріляти, тільки коли вона переконана в обґрунтованості та необхідності вбивства;

2) обставини повинні підтверджувати, що ситуація не залишила нічого іншого, крім як зробити обґрунтоване вбивство. Такими обставинами можуть бути: наявність зброї у нападника, чисельна перевага агресорів, силове проникнення в будинок (в деяких штатах в машину або на місце роботи), диспропорція у фізичній силі у нападника і того, хто захищається;

3) той, хто обороняється, не тільки не має права першим застосувати силу, але навіть будь-яким чином спровокувати нападника, інакше він втратить право на самооборону. В цьому випадку подію буде кваліфіковано як сутичку рівноправних учасників або навіть як напад з боку «жертви»;

4) використання сили має бути пропорційним агресії, тобто смертоносне насильство не може бути застосоване для захисту власності, за винятком захисту будинку від підпалу, що прирівнюється до спроби силового проникнення, або для захисту себе від незначного збитку. Лише, якщо всі чотири пункти будуть задоволені, самооборона вважатиметься обґрунтованою [7].

Отже, важливе значення для реалізації самозахисту громадянами своїх прав, є обґрунтування умов правомірності такого захисту. У законодавстві України такі умови не знайшли свого відбиття. Найбільш вдалим, як нам видається, є перелік умов правомірності самозахисту, запропонований М. Брагінським, на його думку, для правомірного самозахисту досить дотримання таких умов: особа, яка самостійно захищає своє право, є безперечним його власником; обраний особою спосіб самозахисту повинен бути співмірним з порушенням; спосіб самозахисту не може виходити за межі дій, необхідних для його застосування [8, с. 70].

Правомірність самозахисту прямо пов'язано із небезпекою як для окремої людини, так і для інтересів третіх осіб, суспільства і держави. Саме небезпека викликає потребу в реалізації належного людині права на захист власних інтересів всіма не забороненими законом способами, в тому числі й правомірним застосуванням насильства, що можливо через три важливі умови: джерело небезпеки (будь-який зовнішній фактор (подія або стан), що створює загрозу заподіяння шкоди законним інтересам особистості, суспільства або держави), наявність небезпеки (самозахист можливий, якщо посягання вже почалося, а держава в особі уповноважених органів ще адекватно не прореагувало на порушення або загрозу порушення прав і свобод особи) та дійсність небезпеки (така небезпека повинна існувати насправді, а не в уяві людини).

Умови правомірності самозахисту тісно пов'язані з межами використання охоронних засобів при наявності протиправних посягань з боку особи, якій вони завдають шкоду. З цього приводу Ляшевська Л.І. цілком слушно наголошує, що такі межі

мають бути загальними та визначатися з урахуванням цінності охоронюваних об'єктів і з урахуванням того, що спричинення правопорушнику смерті може бути виправдане лише його посяганням на життя і здоров'я особи. Якщо ж загроза життю чи здоров'ю особи, що викликана засобами охорони, не є реальною, однак такі засоби, проте, завдають шкоду особі (наприклад, якщо порушники проникають на територію, де міститься огорожа, з метою переховатися, однак зазнають шкоди життю чи здоров'ю), то в такому разі питання меж самозахисту визначається обставинами заподіяння шкоди аналогічно удаваній обороні. Однак при удаваній обороні наявна суб'єктивна сторона – відношення особи, яка самозахищається, до відповідного діяння іншої особи, а при використанні способів охорони таке відношення відсутнє [9, с. 109].

Відтак, межі самозахисту тісно пов'язані з його умовами та полягають у тому, що:

1) захисні дії не повинні перебувати в явній невідповідності з характером і ступенем небезпеки, що загрожує людині або суспільству. Іншими словами, об'єкт захисних дій не повинен бути більш значущим, ніж об'єкт небезпеки. Наприклад, при виникненні небезпеки для життя того, хто захищається він має право завдати шкоди будь-яким охоронюваним законом інтересам, аж до заподіяння смерті іншій особі;

2) порушуваним інтересам не повинно бути завдано рівної або більш значної шкоди, ніж відверненої. В такому випадку заподіяння смерті буде визнаватися правомірним тільки в ситуації порятунку життя декількох осіб.

Не слід механічно підходити до співвідношення об'єктів небезпеки та захисту: важливо оцінювати не тільки якісну, але і кількісну характеристику порушуваних прав, обставини заподіяння шкоди (умови місця, часу та інше), а так само емоційний стан особи, змушеної приймати рішення в екстремальних умовах самозахисту.

Заподіяння смерті людині в стані крайньої портеби можливе тільки в виняткових випадках (при врятуванні життя кількох осіб, забезпеченні важливих державних і громадських інтересів, охорони миру і безпеки людства).

Для визнання цих дій правомірними важливо встановити такі ознаки об'єктивної сторони: 1) наслідків, що дозволяють встановити відповідність заподіяної шкоди, адже остання, якщо заподіюється інтересам третіх осіб при усуненні небезпеки, має бути менш значною, ніж шкода відвернена. Однак це не означає, що «шкода має бути найменшою з можливих» [10, с. 87];

3) часу здійснення захисних дій (вимога своєчасності захисту). Реалізація права на самозахист обмежена часовими рамками: з моменту виникнення небезпеки заподіяння шкоди громадянину, правам інших осіб, охоронюваним законом інтересам суспільства або держави до її усунення. Якщо ж діяння відбувається поза цими межами − воно визнається протиправним і підлягає оцінці на загальних підставах.

Висновок. Отже, основу інституту самозахисту складає конституційна ідея забезпечення балансу різних інтересів учасників суспільних відносин і неприпустимості обмеження прав і свобод одного суб'єкта коштом іншого. Саме на державу покладається обов'язок правового регулювання меж самозахисту відповідно до конституційних основ цього інституту.

Питання самозахисту прав і свобод громадян, а також його меж в законодавстві врегульовано недостатньо, що вказує на необхідність надання громадянам ширших прав в цій сфері. Це дозволить досить виважено підходити до захисту прав і свобод людини, сприяти зменшенню криміналізації суспільства і підвищенню рівня правової культури. Поки ж громадяни надають перевагу таким способам захисту своїх прав, які іноді виходять за межі закону, елементарно не знаючи як діяти в певній ситуації та якими правами вони володіють, адже закон, на жаль, не дає однозначної відповіді на це питання. Дотепер немає спеціального нормативного акта, присвяченого визначенню меж самозахисту.

Слід визнати, що самостійний захист прав у формах, порядок реалізації яких не встановлено нормативно-правовими актами, представляє для особи небезпеку притягнення до відповідальності за самоуправство, передбачене нормами кримінального та адміністративного права. У зв'язку з цим сфера застосування права на самозахист повинна бути обмежена тільки заходами, межі та порядок реалізації яких встановлено виключно чинним законодавством. Однак, ні в теорії, ні в практиці правозастосування поки не склалося одностайної думки про умови правомірності самозахисту, тому в кожному конкретному випадку ця норма тлумачиться за внутрішнім переконанням особи, яка її застосовує. Оскільки захист самостійними діями може заподіяти шкоди та призвести до негативних наслідків, існує нагальна потреба чіткого визначення умов та меж самозахисту, тому що будь-які сумніви в їх правомірності є неприпустимими та порушуватимуть встановлений державою режим законності.

Список використаної літератури:

1. Конституція України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Дядюн К.В. Право на необходимую оборону: проблемы реализации. Universum: *Экономика и юриспруденция : электрон. научн. журн*. 2014. № 5 (6). URL: http://7universum.com/ru/economy/archive/item/1281
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р., № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 21. Ст. 920.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/78111068
5. Право на безмежну самооборону або обґрунтоване вбивство URL: https://protocol.ua/ru/pravo_na_bezmegnu_samooboronu_abo_ob_runtovane_vbivstvo/
6. Верховний Суд визнав убивство під час вторгнення у житло легальним заходом самооборони URL: https://zaxid.net/verhovniy_sud_ukrayini_viznav__ubivstvo_pid_chas_vtorgnennya_u_zhitlo_legalnim_zahodom_samooboroni_n1458243
7. Как защищают жизнь и имущество в Америке и Европе URL: https://www.ridus.ru/news/231765
8. Крупка Ю.М. Самозахист як спосіб захисту прав суб'єктів господарювання. *Вісник Університету «Україна».* 2010. № 1. С. 68–71.
9. Ляшевська Л.І. До питання співвідношення самоохорони і самозахисту права власності в Україні. *Проблеми законності.* 2017. Вип. 139. С. 105–112.
10. Кириченко В.Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву / Отв. ред.: Маньковский Б.С. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. 96 с.

Журавель А. О. Юридические условия юридической реализации права на самозащиту

В статье на основе анализа действующего законодательства и практики его применения, имеющихся научных и нормативных источников, определена сущность законности реализации права граждан на самооборону и определены условия его законности. Анализируется действующее законодательство, регулирующее вопросы самообороны, а также меры по его применению.

Ключевые слова: *самооборона, защита прав и свобод, прекращение посягательств, формы, методы самообороны, средства самообороны, условия самообороны, пределы самообороны.*

Zhuravel A. O. Legality and conditions of legality of civic realization of the right to self-defense

In the article, based on the analysis of current legislation and practice of its implementation, available scientific and normative sources, the essence of the lawfulness of the realization of the right of citizens to self-defense is determined and the conditions of its legality are determined. The current legislation regulating self-defense issues is analyzed, as well as measures for its application.

Key words: *self-defense, protection of rights and freedoms, termination of encroachment, forms, methods of self-defense, means of self-defense, conditions of self-defense, and limits of self-defense.*

УДК 332.024
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-5

Н. В. Морозюк
кандидат економічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник співробітник науково-дослідної роботи
«Розробка системи формування та реалізації лідерського потенціалу
молоді об'єднаних територіальних громад України»
Національного університету біоресурсів і природокористування України

А. М. Костик
співробітник співробітник науково-дослідної роботи
«Розробка системи формування та реалізації лідерського потенціалу
молоді об'єднаних територіальних громад України»
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ОЦІНКА ПРАВОВИХ УМОВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено оцінці правових умов реалізації державної молодіжної політики в Україні у сучасних умовах реформування усіх сфер суспільного життя. Розглянуто наявні підходи до сутності поняття «державна молодіжна політика» та виділено спільні риси у її тлумаченні різними вченими. Вивчено та узагальнено нормативно-правову базу у сфері молодіжної політики: від Конституції до локальних актів органів місцевого самоврядування, виявлено колізії та прогалини у вітчизняному законодавстві, а саме акцентовано увагу на: його моральній застарілості, відсутності єдиної нормативної та методологічної бази для розв'язання проблем молоді, незахищеності в повній мірі економічних прав молодих людей тощо. Розроблені пропозиції, які спрямовані на оновлення та актуалізації нормативно-правової України бази у сфері державної молодіжної політики.

Ключові слова: *правові умови, молодь, молодіжна політика, законодавство, нормативно-правові акти.*

Постановка проблеми. З усвідомленням ролі людини та її потенціалу у розвитку національних економік, зростає зацікавленість суспільства проблемами молоді. Все більше розвинених країн світу, акцентують увагу на важливості пошуку та виховання творчих активних громадян, у тому числі шляхом зовнішньої міграції, створенні умов для реалізації ними власних талантів. Відповідно зазнають трансформації національні молодіжні політики як реакція національних Урядів на новітні виклики глобального світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За роки незалежності державна молодіжна політика України неодноразово ставала об'єктом дослідження українських науковців. Цьому питанню у своїх дослідженнях приділили увагу Є. Бородін, М. Головатий, М. Головенько, М. Перепелиця тощо. Також дослідженням соціальних та правових аспектів реалізації молодіжної політики займалися В. Барабаш, О. Кулик К. Плоский, С. Толстоухова, Н. Черниш тощо. Ці дослідження є великим внеском у реалізацію державної молодіжної політики в Україні. Попри численність наукових праць у сфері молодіжної політики, її дослідження потребують постійної актуалізації, оскільки умови життєдіяльності сучасного суспільства дуже швидко змінюються.

Мета статті – оцінити правові умови реалізації державної молодіжної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. В чинному законодавстві України під державною молодіжною політикою розуміють системну діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її

© Морозюк Н. В., Костик А. М., 2019

творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України [1].

Схожі тлумачення «державної молодіжної політики» знаходимо й у науковій літературі. Так, на думку А. Скробова, «державна молодіжна політика – це діяльність держави із вироблення доктрини, концептуальних напрямів молодіжної політики та забезпечення їх цілісною системою соціально-економічних, організаційних заходів з метою створення соціально-правової захищеності (гарантій) молодого покоління, реалізації його права на вільний соціальний розвиток, творчу ініціативу відповідно до корінних інтересів, схильностей, фізичних можливостей і з врахуванням інтересів суспільства, що реформується, його прогресу» [2, с. 129–140].

Досліджуючи державну молодіжну політику на регіональному рівні, Перепелиця М. визначає її як «окремий, системний напрям практичної та теоретичної діяльності її суб'єктів, що здійснюється в усіх сферах життєдіяльності молоді, реалізується з урахуванням умов, специфіки й можливостей регіону − реально утверджує та забезпечує декларовані й узаконені найвищими законодавчими органами права і свободи молодої людини, створює необхідні умови для її ефективного соціального становлення, розвитку здібностей, реалізації творчого потенціалу як у власних інтересах, так і конкретного регіону, суспільства в цілому» [3, с. 6–7].

Узагальнюючи наявні підходи до розуміння сутності поняття «державної молодіжної політики», слід звернути увагу, що усі дослідники розглядають її як:

− цілісну системну діяльність органів влади;

− яка охоплює усі сфери життєдіяльності молоді;

− спрямована на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для молоді;

− має на меті інтелектуальний, моральний та фізичний розвиток молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України.

Ефективна реалізація молодіжної політики вимагає від держави розробки та прийняття цілої системи нормативно-правових актів: від Конституції до локальних актів органів місцевого самоврядування. В Україні у сфері молодіжної політики діє ряд законодавчих актів (рис. 1), а саме: Конституція України [5], Закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [6], Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року [7], Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки [8] та інші.

Розглянувши стан вітчизняне законодавство у сфері державної молодіжної політики, слід зазначити:

1) моральну застарілість окремих правових актів. Наприклад, Декларація «Про загальні засади держаної молодіжної політики в Україні», Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» були прийняті на початку становлення правової системи України як незалежної держави (1992–1993 рр.) та через значні зміни у різних сферах суспільного життя не можуть слугувати основою для проведення ефективної державної молодіжної політики;

2) наявність колізій в нормативно-правових актах різного рівня. Наприклад, загальноприйнятим є визначення поняття «молодь», зазначеним у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (стаття 1), де термін «молодь» вживається у такому значенні: «молодь, молоді громадяни – громадяни України віком від 14 до 35 років» [4]. Однак Декларація про загальні засади державної молодіжної політики має свої вікові межі «Державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 14 до 28 років <...>». Тобто з визначенням нижньої вікової межі для поняття «молодь» проблем немає. Але визначити верхню межу для цієї категорії набагато складніше;

3) відсутність єдиної нормативної та методологічної бази для розв'язання проблем державної молодіжної політики, оскільки прогалини в її регулюванні вирішуються розрізненим актами виконавчої влади [10, с. 22–28]. Так, молодіжна політика в Україні, у порівнянні з іншими країнами, доволі тісно пов'язана із сімейною політикою. До цілей молодіжної політики також належить сприяння молоді у створенні сім'ї та народженні дітей, в основному шляхом надання житлової підтримки молодим сім'ям.

Експерти в молодіжній політиці пропонують виділити три вікові категорії «молоді»: від 14 до 17 років – в основному це школярі, які живуть з батьками, які їх матеріально підтримують; від 18 до 24 років – молоді люди, які отримали освіту в навчальних закладах I – IV рівнів акредитації, та від 25 до 29 років – молодь, що

працює. При такому підході не враховуються молоді старші 30 років. Також, як слушно зауважують фахівці Ради Європи, така класифікація не враховує тих, молодих людей, які не вступили у вищі навчальні заклади та продовжують проживати з батьками;

4. найбільшу увагу законодавство акцентує на створенні соціальних умов для молоді та її патріотичному вихованню. Закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 05 лютого 1993 р., Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016-2020 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 р. № 148, Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затвердженої указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. [9].

Інший великий блок нормативно-правових актів, присвячений організації молодіжних рухів. Так, на сьогодні діє Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», а також знаходиться в процесі розробки або ухвалення профільним Міністерством ціла низка нормативних актів, які покликані інституційно упорядкувати ініціативи молоді.

Найменш захищені економічні права молоді. Основним законом України передбачено, а саме в ст. 43, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, на належні та безпечні її умови, на заробітну плату тощо. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

На даний час в Україні ситуація з працевлаштуванням молодих спеціалістів є дуже складною. Основними причинами безробіття є високі вимоги до кандидатів, в той час, коли молодь є неконкурентоспроможною. Серед основних вимог роботодавців до працівників – працівник повинен бути одночасно дипломованим, з досвідом роботи, молодим. Також керівники компаній скаржаться на низьку якість освіти. Можна зробити висновок – правове регулювання молоді потребує вдосконалення [11, с. 21–23].

У напрямі забезпечення зайнятості молоді доцільно формувати місцеві прогнози потреб економіки у робочих місцях за видами економічної діяльності та за професіями з метою задоволення попиту ринку праці та підготовки молодіжної робочої сили за перспективними спеціальностями; посилити на основі розроблених прогнозів професійну орієнтацію молоді; створювати місцеві осередки сприяння працевлаштуванню молоді на задовільні робочі місця, які формуватимуть у молодих працівників відчуття стабільності; запровадити дієві стимули зайнятості молоді як на умовах найманої праці, так і самозайнятості; організації держслужбою зайнятості професійного навчання на замовлення роботодавців та для провадження самостійної підприємницької діяльності з урахуванням місцевих потреб [12].

Висновки та пропозиції. Отже, враховуючи вищевикладене для ефективної реалізації молодіжної політики важливо:

− осучаснити нормативно-правову базу, зокрема через розробку та прийняття Закону «Про держану молодіжну політику в Україні», який стане методологічною базою для інших нормативно-правових актів;

− чітко визначити вікові межі «молоді» з урахуванням досвіду країн ЄС, у тому числі у науковій сфері, в якій вік молодих вчених може досягати, навіть, 40 років;

− доповнити трудове та господарське законодавство у частині розширення прав та гарантій для молоді. Закріпити законодавчо преференції для молодих спеціалістів та підприємців, посилити відповідальність за виконання цих норм;

− проводити органам влади усіх рівнів інформаційно-роз'яснювальні заходи щодо усунення та попередження вікової дискримінації не лише осіб похилого віку, а й молоді.

Список використаної літератури:

1. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : Декларація від 15 грудня 1992 р. № 2859–XII. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12 (дата звернення 5.03.2019).
2. Скробов А.П. О некоторых новых подходах к молодежной политике в условиях реформ. *Социально-политический журнал.* 1998. № 3. С. 129–140.
3. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ. 2001. 19 с.
4. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 05 лютого 1993 р. № 2998–XII. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12 (дата звернення 5.03.2019).

5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення 5.03.2019).
6. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 1 грудня 1998 р. № 281-XIV. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14 (дата звернення 5.03.2019).
7. Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року : Указ Президента України від 27 вересня 2013 № 532/2013. *Президент України.* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532/2013 (дата звернення 5.03.2019).
8. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016-2020 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 р. №148. *Кабінет Міністрів України.* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF (дата звернення 5.03.2019).
9. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки : Указ Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580/2015. *Президент України.* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015 (дата звернення 5.03.2019).
10. Єрмоленко Д.О. Стан державної молодіжної політики в сучасній Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 2. С. 22–28.
11. Конституційні права молоді в Україні : методичні рекомендації : Головне територіальне управління юстиції у Донецькій області. Краматорськ. 2016. 54 с.
12. Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні за підсумками 2016. *Президент України.* URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2017/11/16/9/Derjavna_dopovid_za_pidsymkami_2016_roky.pdf (дата звернення 5.03.2019).

Морозюк Н. В., Костик А. М. Оценка правовых условий реализации государственной молодежной политики Украины

Статья посвящена оценке правовых условий реализации государственной молодежной политики в Украине в современных условиях реформирования всех сфер общественной жизни. Рассмотрены существующие подходы к сущности понятия «государственная молодежная политика» и выделены общие черты в ее толковании разными учеными. Изучен и обобщен нормативно-правовую базу в сфере молодежной политики: от Конституции до локальных актов органов местного самоуправления, выявлено коллизии и пробелы в отечественном законодательстве, а именно акцентировано внимание на: его моральной устарелости, отсутствия единой нормативной и методологической базы для решения проблем молодежи, незащищенности в полной мере экономических прав молодых людей и тому подобное. Разработанные предложения, направленные на обновление и актуализации нормативно-правовой Украины базы в сфере государственной молодежной политики.

Ключевые слова: *правовые условия, молодежь, молодежная политика, законодательство, нормативно-правовые акты*

Moroziuk N. V., Kostyk A. M. Evaluation of legal terms of realization of state youth policy in Ukraine

The article is devoted to the assessment of the legal conditions for the implementation of the state youth policy in Ukraine in the current conditions of reforming all spheres of public life. The existing approaches to the concept of «state youth policy» are considered and the common features in its interpretation by different scientists are singled out. The legal framework in the field of youth policy has been studied and summarized: from the Constitution to local acts of local self-government bodies, conflicts and gaps in domestic legislation have been identified, namely, attention is focused on: its moral out-of-date, the lack of a single normative and methodological basis for solving youth problems, the insecurity of the full economic rights of young people etc. The proposals aimed at updating and updating the legal framework of Ukraine in the field of state youth policy.

Key words: *legal conditions, youth, youth policy, legislation, legal acts.*

УДК 342.516
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-6

О. О. Сушко
здобувач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ КОНТРАСИГНАЦІЇ

Статтю присвячено аналізу історичних аспектів становлення та розвитку інституту контрасигнації – важливого інструменту системи стримувань та противаг, який забезпечує гарантії проти зловживань повноваженнями з боку представників усіх гілок влади. Запропоновано дослідження історії інституту контрасигнації на підставі періодизації розвитку конституцій у світі. Виявлено причини зародження інституту контрасигнації та умови його існування в сучасних конституційно-правових системах.

Ключові слова: *система стримувань та противаг, контрасигнація, конституція, періодизація еволюції конституцій, конституціоналізм, відповідальність.*

Постановка проблеми. Інструментом системи стримувань та противаг, який забезпечує гарантії проти зловживань повноваженнями з боку представників усіх гілок влади, ефективним способом прийняття колегіальних рішень загальнодержавного значення є інститут контрасигнації. Під контрасигнацією слід розуміти підписання акта глави держави або парламенту главою уряду та/чи уповноваженим міністерства, а також підписання акта уряду уповноваженим на те міністром, що наділяє такий акт юридичною силою і покладає на особу, яка його підписала, юридичну і політичну відповідальність за виконання даного акту. Для того, щоб краще розуміти сутність та зміст того чи іншого правового явища, варто досліджувати його історію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти інституту контрасигнації були предметом дослідження у працях таких вчених як Я.О. Берназюк, С.П. Головатий, І.Б. Коліушко, А.І. Колисенко, Т.Б. Купченко, Г.М. Малкіна, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюк, О.В. Совгиря, В.Л. Федоренко, Н.А. Філіпова, П.П. Шляхтун та інші. Однак, аналіз історичних аспектів становлення та розвитку інституту контрасигнації, якого бракує, дасть можливість більш ґрунтовно дослідити цей інститут конституційного права.

Мета статті – дослідити історико-правові засади становлення та розвитку інституту контрасигнації.

Виклад основного матеріалу. Оскільки інститут контрасигнації конституційний інститут засади його становлення та розвитку закладаються в основному законі держави. Без закріплення його на конституційному рівні він не має правового підґрунтя. Сьогодні цей інститут закріплений конституціями багатьох країн світу. Але так було не завжди. Його зародження пов'язано з появою у світі конституцій. Тому історіографію питання становлення та розвитку інституту контрасигнації доцільно проводити з дослідження текстів перших та наступних конституцій у світі. В юридичній науці та практиці конституція розглядається як головний та основний закон суверенної демократичної держави. Потреба в конституції виникла ще на зорі цивілізованого суспільства. Ця потреба незрівнянно зросла в наш час, оскільки конституція є основою налагодження тісної взаємодії між усіма соціальними силами, інститутами, громадськими структурами, які існують у державі. Демократичні революції XVI – XVIII ст. призвели до формування конституцій сучасного зразка. Ідеали конституціоналізму зародилися у період боротьби з королівським абсолютизмом в Англії, Західній Європі та під час війни за незалежність у США [1].

У спеціальній літературі подаються різні підходи вчених-конституціоналістів щодо періодизації еволюції конституцій. Відмінності полягають як у підходах щодо виділення кількості окремих (самостійних) періодів у розвитку конституцій, так і в питаннях визначення часових рамок цих періодів. Самих періодів, які чітко виділяються в процесі розвитку конституцій,

© Сушко О. О., 2019

як правило, налічують – від двох до чотирьох. Ці періоди (етапи) отримали назву так званих «хвиль конституцій». Значна частина авторів під час визначення самостійних етапів у розвитку конституцій дотримується триступеневої системи: перший період – кінець XVI – початок XX ст.; другий період – 1918–1939 рр.; третій період – від 1945 року до сьогодні (за висловлюванням В. М. Шаповала, періоди – «старих», «нових» і «новітніх» конституцій) [2, с. 30–31].

Першим етапом у розвитку конституцій є період від часу виникнення перших конституцій – до закінчення Першої світової війни (1918 р.). Це конституції Князівства Литовського (1529 р.), Сан-Маріно (1600 р.), Великобританії (конституційні акти кінця XVII – початку XVIII ст.), США (1787 р.), Франції (1791 р.), Польщі (1791 р.), а також перші конституції Австралії, Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Венесуели, Греції, Голландії, Данії, Ірану, Канади, Китаю, Люксембургу, Ліберії, Мексики, Нідерландів, Норвегії, Італії, Іспанії, Португалії, Румунії, Уругваю, Швейцарії, Швеції, Японії тощо. Деякі Конституції «першої хвилі» (зі змінами та доповненнями) є чинними на сьогодні, наприклад, Конституція США (1787 р.), Норвегії (1814 р.), Австралії (1900 р.).

У текстах так званих перших конституцій світу (Статут Великого Князівства Литовського 1529 р., Конституція Сан-Маріно (Законодавчий статут республіки Сан-Маріно) 1600 р.) не містяться норми, що відбивають закріплення інституту контрасигнації. Однак, все ж-таки конституційно регламентоване скріплення другим підписом має достатньо давню традицію, яка бере початок з часів Просвітництва. Вперше інститут контрасигнації став складатися в Великобританії в процесі формування конституційної монархії на початку XVIII ст. Зокрема, конституційне обмеження влади монарха виразилося в закріпленні двох правових інститутів: цивільного листа, який затверджується парламентом, і контрасигнації всіх владних рішень і актів монарха прем'єр-міністром або компетентним міністром (сформовано у розділі IV Акта про влаштування 1701 р. та розроблено в постанові Палати лордів 1711 р. [3]).

Сполучені Штати Америки стали тією країною, яка дала світові перший писаний зразок Конституції, що увібрала в себе кращі на ті часи досягнення як європейської, так і власне американської громадської думки. Прийнята у 1787 р. Конституція США не передбачала, як і сьогодні, контрасигнацію актів глави держави урядовцем, однак закріплювала, що Президент повинен подавати на затвердження Сенату значну кількість здійснених ним призначень і всі укладені ним договори [4].

У прогресивній на той момент в Європі Польській конституції 1791 р. у розділі VII містилася норма про те, що королівські акти скріпляються підписом міністра, що й автори конституції та тодішнє суспільство розуміли як міру обмеження королівської влади іменовану словом «контрасигнація» [5].

Перша Конституція Франції 1791 р. у розділі IV також містила положення про контрасигнацію актів короля: «жоден наказ короля не підлягає виконанню, якщо він не підписаний ним і не скріплений міністром або розпорядником кредитів відповідного відомства» [6].

У XIX ст. в багатьох інших країнах Західної Європи встановлювалася система міністерського правління – монарх правив не самостійно, він був пов'язаний контрасигнацією його рішень відповідальним міністром. Цей міністр, який визначав політику та ніс за неї відповідальність, не був виразником волі парламентської більшості, а призначався самим монархом як його радник і залежав виключно від його довіри (ст. 8, 9 Конституції Швеції 1809 р. [7], ст. 226 Конституції Іспанії 1812 р. [8], ст. 31 Конституції Норвегії 1814 р. [9], ч. 4 Конституції Греції 1822 р. [10], ст. 106 Конституції Бельгії 1831 р. [11], ст. 13 Конституції Данії 1849 р. [12], ст. 45 Конституції Люксембурга 1868 р. [13], п. 17 розділу IV Конституції Германської імперії 1871 р. [14] тощо).

Стабілізація політичних систем Європи, що настала після падіння наполеонівської імперії, на деякий час уповільнила розвиток конституційних процесів в цій частині світу. Але тут же хвиля конституційних перетворень охопила Америку. Перші конституційні акти були видані в Гаїті у 1801 та 1805 рр. Наступні конституційні акти були прийняті в Колумбії (1811 р.) і в Чилі (1811 р.). А слідом за ними з'явилася довга низка інших основних законів, які оформляли появу нових держав на континенті Америка або зміну наявних у них політичних режимів. Велика частина конституційних актів того часу забута. І лише деякі залишилися в історії, надавши помітний вплив на конституційний розвиток інституту контрасигнації тієї епохи. До їх числа належить Основний Закон Болівії 1826 р. У статті XXI даного акту закріплювалося

положення за яким виконавча влада вручалася незмінному президентові, який призначав віцепрезидента (за згодою палат) і міністрів. Віцепрезидент був главою уряду та на цій посаді він разом з одним з міністрів скріплював своїм підписом акти президента [15]. У цей час інститут контрасигнації оформили Конституція Аргентини 1853 р. (ст. 87) [16], Конституція Колумбії 1853 р. (ст. 57) [17], Конституційний акт Канади 1867 р. (ст. III) [18] тощо.

Контрасигнатуру у той період прийнято було розглядати як своєрідний правовий символ, який свідчить про перенесення на членів уряду відповідальності за акти монарха. Отже, історично інститут контрасигнації виник в результаті конкурування двох принципів формування і функціонування державної влади – суверенність і «безвідповідальність» монарха, з одного боку, і верховенство парламенту та парламентської відповідальності уряду – з іншого. Конституційна проблема полягала в тому, що особистість короля не могла бути суб'єктом відповідальності, але як голова виконавчої влади монарх не міг залишатися поза парламентського контролю [19, с. 88]. Однак, важливо зазначити, що формально монарх не був відповідальний за свої акти ні перед парламентом, ні перед народом. Отже, мова йде про конституційну фікцію, про заміщення нереальної та неможливої відповідальності глави держави відповідальністю посадової особи, яка здійснює повноваження виконавчої влади. Водночас спочатку ця особа несла персональну відповідальність перед монархом, а пізніше стала відповідальною перед парламентом [20, с. 268].

Друга хвиля конституцій («нові конституції») – це конституції, прийняті у міжвоєнний період (між Першою та Другою світовими війнами – 1918–1939 рр.). На початок цього періоду припадає значна активізація процесу розроблення і прийняття нових конституцій. Останнє пояснюється фактами як зникнення з політичної карти світу двох імперій – Російської та Австро-Угорської, так і демократизацією політичних режимів в інших регіонах світу. Зокрема, на політичній карті Європи після Першої світової війни на місці старих імперій знаходимо групу нових країн, які приймають свої Конституції, – Україна (УНР) (1918 р.), Фінляндія (1919 р.), Австрія (1920 р.), Естонія (1920 р.), Угорщина (1920 р.), Польща (1921 р.), Югославія (1921 р.), Литва (1922 р.), Латвія (1922 р.). Крім того, в цей період приймають конституції – Мексика (1917 р.), Німеччина (1919 р.), Ісландія (1920 р.), Єгипет (1923 р.), Румунія (1923 р.), Ліван (1926 р.), Греція (1927 р.), Албанія (1928 р.), Іспанія (1931 р.), Бразилія (1937 р.), Ірландія (1937 р.) та ін. Небагато з цих конституцій залишилися чинними, наприклад Мексики (1917 р.), Австрії (1920 р.), Латвії (1922 р.), Ірландії (1937 р.). У другій половині даного періоду розвитку конституцій, в низці європейських країн все чіткіше стали виявлятися тенденції до посилення виконавчої влади шляхом владних повноважень парламенту; заговорили про кризу парламентаризму в цих державах. У текстах багатьох конституцій цієї доби передбачався інститут контрасигнації. Так, наприклад, у так званій Конституції Австрії (Федеральному конституційному законі 1920 р., що чинний й сьогодні) у ст. 40 зазначається, що рішення Федеральних зборів (парламенту) засвідчуються його Головою та скріплюються підписом Федерального канцлера (глава уряду), а у ст. 67 – всі рішення Федерального президента, якщо інше не встановлено конституційним законодавством, для забезпечення їх дійсності повинні бути скріплені підписом Федерального канцлера або компетентного федерального міністра [21]. У Конституції Латвії 1922 р. (що чинна нині) у ст. 53 закріплюється, що всі розпорядження Президента Республіки повинні бути контрасигновані Президентом Міністрів або відповідним міністром, які разом з цим беруть на себе всю відповідальність за ці розпорядження, за винятком випадків, передбачених в ст. 48 і 56 Конституції (розпуск Сейму та призначення Президента Міністрів) [22].

Після закінчення Другої світової війни настав третій етап розвитку конституцій – так званий «період новітніх конституцій», який триває до сьогодні. Загалом, за підрахунками окремих вчених, понад 130 країн світу у той час прийняли вперше або «оновили» свої конституції [23, с. 78]. Інститут контрасигнації набув свого значного «географічного» розширення. Зараз інститут контрасигнації закріплений на конституційному рівні у 23 із 28 держав Європейського Союзу, у 4 із 10 держав Співдружності Незалежних Держав (Україна з 2014 року фактично не є учасницею СНД, тому її в рахунок не беремо). Географія застосування досліджуваного інституту сьогодні не обмежується тільки євразійським простором. Контрасигнація закріпилась у країнах Америки (наприклад, Аргентина, Болівія, Канада, Колумбія, Чилі),

Африки (наприклад, Мадагаскар, Нігер, Туніс), Австралії. У сучасних конституційно-правових системах контрасигнація існує в умовах функціонального дуалізму виконавчої влади, тобто в тих системах правління, в яких у глави держави є деякі функції та повноваження виконавчої влади. Якщо ж у системі державного управління вони вже вилучені з ведення монарха (глави держави), контрасигнація також зникає [24, с. 5]. Переконливе свідчення цього – розвиток конституційного права Швеції. Інститут контрасигнації, що виник тут на початку XIX ст., був істотно змінений з встановленням партійного уряду (на рубежі XIX – XX ст.). Врешті, Конституція Швеції 1974 р. зберегла за монархом лише функції представництва, і акти корони більш не вимагають другого підпису [25]. Такий випадок не одиничний. Тобто, у сучасному світі інститут контрасигнації, хоча й набув популярності, однак доцільність його застосування у багатьох країнах ставиться під сумнів. Широке поширення цього інституту в сучасному конституційному праві, мабуть, не відповідає тому правовому змісту, який традиційно приписується контрасигнації. Насправді, якщо розглядати її лише як юридичну форму покладання відповідальності за акти глави держави на главу або членів уряду, то неефективність цього механізму в умовах сформованих партійних систем очевидна. «У наші дні, – пише угорський вчений Шайо А., – в епоху партійної дисципліни, всі розмови про відповідальність міністрів і їх підзвітності є не більш ніж позбавлений всякого ризику міф» [19, с. 88].

Висновки та пропозиції. Отже, запропоновано історію становлення та розвитку інституту контрасигнації дослідити на підставі періодизації розвитку конституцій у світі таким чином: перший період (старі конституції) – кінець XVI – початок XX ст.; другий період (нові конституції) – 1918–1939 рр.; третій період (новітні конституції) – від 1945 року до сьогодні. Перший період характеризується появою інституту контрасигнації у XVIII ст. в конституційних актах Великобританії (розділ IV Акта про влаштування 1701 р.), Польській конституції 1791 р. (розділ VII), Конституції Франції 1791 р. (розділ IV), у XIX столітті в багатьох країнах Західної Європи (наприклад, Конституції Швеції 1809 р. (ст. 8, 9), Конституції Іспанії 1812 р. (ст. 226), Конституції Норвегії 1814 р. (ст. 31), Конституції Греції 1822 р. (ч. 4), Конституції Бельгії 1831 р. (ст. 106), Конституції Данії 1849 р. (ст. 13), Конституції Люксембурга 1868 р. (ст. 45), Конституції Германської імперії 1871 р. (п. 17 розділу IV) тощо) та держав Америки (наприклад, Конституції Болівії 1826 р. (ст. XXI), Конституції Аргентини 1853 р. (ст. 87), Конституції Колумбії 1853 р. (ст. 57), Конституційному акті Канади 1867 р. (ст. III) тощо). Причиною зародження інституту контрасигнації стало конкурування двох принципів формування та функціонування державної влади – суверенність і «безвідповідальність» монарха, з одного боку, і верховенство парламенту та парламентської відповідальності уряду – з іншого. Друга хвиля конституцій («нові конституції») – це конституції, прийняті у міжвоєнний період (між Першою і Другою світовими війнами – 1918–1939 рр.). На цей період припадає значна активізація процесу розроблення і прийняття нових конституцій у світі з масовим закріпленням інституту контрасигнації, що обґрунтовувалось, насамперед, посиленням виконавчої влади шляхом владних повноважень парламенту. На третьому етапі розвитку конституцій, що триває до сьогодні, інститут контрасигнації набув свого значного «географічного» розширення. Зараз він закріплений на конституційному рівні у 23 із 28 держав Європейського Союзу, у 4 із 10 держав Співдружності Незалежних Держав (Україна з 2014 року фактично не є учасницею СНД, тому її в рахунок не беремо). Географія застосування досліджуваного інституту сьогодні не обмежується тільки євразійським простором. Контрасигнація закріпилась у країнах Америки (наприклад, Аргентина, Болівія, Канада, Колумбія, Чилі), Африки (наприклад, Мадагаскар, Нігер, Туніс), Австралії. У сучасних конституційно-правових системах контрасигнація існує в умовах функціонального дуалізму виконавчої влади, тобто в тих системах правління, в яких у глави держави є деякі функції та повноваження виконавчої влади.

Список використаної літератури:

1. Копиленко О.Л. Правознавство : Кредитно-модульний курс : навчальний посібник. Київ : «ВД Професіонал», 2007. 400 с. URL: https://pidruchniki.com/20080215/pravo/istoriya_svitovogo_konstitutsiynogo_dosvidu (дата звернення 02.05.2019).
2. Шаповал В.Н. Сравнительное конституционное право. Київ : Княгиня Ольга, 2007. 416 с.
3. Конституционные акты Великобритании. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/uk/uk-old-r.htm (дата звернення 02.05.2019).

4. Конституція Сполучених Штатів Америки від 17 вересня 1787 р. Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків : ФІНН, 2009. С. 333–345.
5. Польская конституция 1791 г. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVIII/1780-1800/Verfassung_1791/text2.phtml?id=12700 (дата звернення 03.05.2019).
6. Конституция Франции 1791 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1791.htm (дата звернення 03.05.2019).
7. Конституция Швеции 1809 г. URL: http://sci-book.com/gosudarstva-prava-istoriya/struktura-konstitutsii-shvetsii-53958.html (дата звернення 03.05.2019).
8. Конституция испанской монархии 1812 г. URL: https://www.wdl.org/ru/item/15287/ (дата звернення 04.05.2019).
9. Конституция Королевства Норвегия 1814 г. URL: https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/конституции-стран-мира/конституция-норвегии (дата звернення 04.05.2019).
10. Конституция Греции 1822 г. URL: http://ru.althistory.wikia.com/wiki/Королевство_Греция_(Свобода,_равенство,_братство!) (дата звернення 04.05.2019).
11. Конституция Бельгии 1831 г. URL: http://artlibrary2007.narod.ru/cons/cons_belgii_rus.doc (дата звернення 04.05.2019).
12. Конституция Дании 1849 г. URL: http://artlibrary2007.narod.ru/cons/cons_daniay_rus.doc (дата звернення 03.05.2019).
13. Конституция Великого герцогства Люксембург 1868 г. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/luxembrg/luxbrg-r.htm (дата звернення 04.05.2019).
14. Конституция Германской Империи 1871 г. URL: https://studbooks.net/58690/pravo/konstitutsiya_germanskoy_imperii_aprelya_1871 (дата звернення 04.05.2019).
15. Лафитский В.И. Конституция Боливии 1826 г. Сравнительное правоведение в образах права. Том первый. Москва, 2010. 429 с. URL: http://scicenter.online/kniga-sravnitelnoe-pravo-scicenter/paragraf-vtoroy-konstitutsionnyie-idealyi-83718.html (дата звернення 05.05.2019).
16. Конституция Аргентины 1853 г. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=7070 (дата звернення 05.05.2019).
17. Конституция Колумбии 1853 г. URL: https://sites.google.com/site/ustavniky/home/konstitucia/konstitucii-kvalificirovannyh-gosudarstv/kolumbia-konstitucia-rus (дата звернення 05.05.2019).
18. Конституционный акт Канады 1867 г. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/canada/canada-r.htm (дата звернення 05.05.2019).
19. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) : пер. с венг. А. Шайо. Москва : Юристъ, 2001. 292 с.
20. Филиппова Н.А. Институт контрасигнатуры и конституционные гарантии автономии правительств в постсоветских государствах. Политическая экспертиза. 2006. Т. 2. № 2. С. 268–279.
21. Конституция Австрийской Республики 1920 г. URL: https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/конституции-стран-мира/конституция-австрийской-республики (дата звернення 05.05.2019).
22. Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 р. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С.П. Головатий. Київ : Укр. правн. Фундація : Право, 1996. С. 40–47.
23. Сухонос В.В. Інститут глави держави в умовах республіки : конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 318 с.
24. Федоров Г. Контрассигнация некоторых юридических актов. Закон и жизнь. 12/2013. С. 4–7.
25. Конституция Королевства Швеции 1974 г. URL: https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/конституции-стран-мира/конституция-швеции (дата звернення 05.05.2019).

Сушко О. А. Историко-правовые основы становления и развития института контрассигнации

Статья посвящена анализу исторических аспектов становления и развития института контрассигнации – важного инструмента системы сдержек и противовесов, который обеспечивает гарантии против злоупотреблений полномочиями со стороны представителей всех ветвей власти. Предложено исследование истории института контрассигнации на основании периодизации развития конституций в мире. Выявлены причины зарождения института контрассигнации и условия его существования в современных конституционно-правовых системах.

Ключевые слова: *система сдержек и противовесов, контрассигнация, конституция, периодизация эволюции конституций, конституционализм, ответственность.*

Sushko O. O. Historical and legal foundations of the formation and development of the institute of countersigning

The article is devoted to the analysis of the historical aspects of the formation and development of the institute of countersigning - an important tool of the system of checks and balances, which provides guarantees against abuse of authority by representatives of all branches of government. The research of the history of the institute of countersigning on the basis of periodization of constitutions development in the world is offered. The reasons for the origin of the institute of countersigning and conditions of its existence in modern constitutional-legal systems are revealed.

Key words: *system of checks and balances, countersigning, constitution, periodization of the evolution of constitutions, constitutionalism, responsibility.*

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347.2/3
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-7

П. Д. Гуйван
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
докторант
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРО ЗНАЧЕННЯ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ ПРИ ВІДНОВЛЕННІ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ

В даній праці досліджено питання практичної реалізації дискреційних повноважень українських судів при оцінці факторів, пов'язаних із поважністю пропуску управленою особою позовної давності. Детально вивчені підходи сучасної правозастосовної системи до кваліфікації таких зовнішніх обставин та наслідків їхнього впливу на перебіг давнісного строку. Встановлено фактори, що впливають на відновлення позовної давності, які як і при її зупиненні, повинні мати об'єктивний характер, що унеможливлює пред'явлення позову. Визначено окремі суб'єктивні чинники, які впливають на можливість відновлення давності. Проаналізовано фактор оцінки поважності пропуску давнісного строку з урахуванням суб'єктного складу учасників провадження. Зроблені висновки та внесені пропозиції.

Ключові слова: *відновлення давності, судовий розсуд, захист права.*

Постановка проблеми. Керуючись загальними цивілізаційними засадами справедливості, національна правова система намагається всіляко сприяти захистові порушеного суб'єктивного права особи. В площині судового захисту шляхом застосування компетентним юрисдикційним органом засобів державного примусу подібна позиція проявляється у наданні можливості його отримати, навіть коли носій порушеного права пред'явив позовне домагання після спливу встановленого для цього строку – позовної давності. Такий підхід зафіксовано у частині 5 статті 267 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), яка вказує на необхідність судового захисту будь-якого порушеного права за умови поважного пропуску позовної давності. В цивілістиці за таких обставин йдеться про відновлення позовної давності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Власне, в науковій літературі немає різнобачень щодо того, що термін «відновлення позовної давності» є умовним, і саме в такій іпостасі він має використовуватися під час правозастосування. Дійсно, він не містить у собі того змісту, який стосується зміни порядку обчислення строку. Результативність даного механізму полягає в отриманні правоволодільцем можливості державного захисту свого права, коли його домагання пред'явлене після закінчення встановлених строків, але такий пропуск відбувся за поважних обставин. Мова йде не про відновлення пропущеного строку, а про відновлення механізму судового захисту, який мав би застосовуватися під час своєчасного звернення до суду. Тож, коментована термінологія застосовується радше для зручності практичного застосування певного юридичного механізму, сутність якого викладена у главі 19 ЦКУ. Отже, аби не припуститися методологічної помилки, неприпустимо вести мову про подовження позовної давності або встановлення нового строку.

Питанням обґрунтованості судових рішень щодо відновлення давності, а також щодо меж дискреційних повноважень правозастосовного органу в частині оцінювання конкретних зовнішніх та внутрішніх чинників як поважних, присвячені праці таких вчених, як І.Є. Енгельман,

© Гуйван П. Д., 2019

Г.Ф. Шершеневич, О.О. Красавчиков, В.П. Грибанов, І.Б. Новицький та інші. Серед сучасних дослідників маємо відмітити В.В. Луця, З.В. Ромовську, Є.О. Харитонова, Є.О. Крашенинникова, І.А. Фаршатова, Т.М. Вахонєвої, О.В. Пушняка, О.В. Шовкової. Однак, зазначені науковці здійснювали виключно загальний аналіз вказаної проблематики. Водночас, недослідженими залишаються питання щодо можливості та необхідності відновлення права на судовий захист у таких специфічних ситуаціях, коли пропуск позовної давності відбувся внаслідок дій суду, в результаті відновлення попередньо неправомірно припиненого права, під час скасування судового наказу тощо. Дані аспекти застосування досліджуваного інституту мають набути конкретики та надалі отримати відбиття у чинному цивільному законодавстві, бо наразі правове регулювання в цій царині значною мірою віддане на відкуп суддівському розсуду. А він, слід визнати, не маючи ніякого нормативного підґрунтя, не може слугувати досягненню одноманітності та визначеності судівництва. Тож, напрацювання загальних механізмів оцінки поважності підстав пропуску позовної давності в конкретних правових ситуаціях та врахування їх під час оформлення доктринальних та правотворчих підходів є завданням даної праці.

Виклад основного матеріалу. Перебіг позовної давності починається від дня, коли особа дізналася чи повинна була дізнатися про порушення свого права. За одним і тим же простроченим зобов'язанням може відбуватися лише один перебіг позовної давності. Припиняється цей перебіг після закінчення позовної давності. Взагалі упродовж перебігу позовної давності може бути багато обставин різного характеру, які впливали на здатність позивача захистити своє право в судовому порядку. Але далеко не всі з них повинні кваліфікуватися як такі, що потягли пропуск давнісного строку. Як правильно вказувалося у цивілістичній літературі, під час відновлення пропущеної позовної давності суттєвим юридичним фактом для застосування судом положень відповідної норми є поважність причин її пропуску, а оскільки переліку таких обставин закон не містить і зі зрозумілих причин не може містити, мова йде про використання судом своїх дискреційних повноважень шляхом приведення в дію правової норми так званих бланкетних юридичних фактів [1, с. 6]. Проте, на відміну від загальновживаної бланкетності, в даному випадку прийняті до уваги судом обставини є такими лише з огляду на відповідну суб'єктивну їх оцінку правозастосовним органом. Відтак, стаття 267 ЦКУ відсилає не до конкретних положень іншого акту, а до абстрактного кола чинників, що можуть вплинути на можливість особи своєчасно реалізувати своє право на судовий захист. Ці чинники підлягають оцінці з різних боків, в тому числі й щодо впливу їх тривалості на пропуск давнісного строку.

Чинники, що впливають на відновлення позовної давності, як і під час її зупинення, повинні мати об'єктивний характер, що унеможливлює пред'явлення позову [2, с. 23]. Але, на відміну від тих, що тягнуть зупинення давнісного строку, вказані обставини не входять до переліку, передбаченого законом. Тому їх поважність має оцінювати правозастосовний орган і лише після цього вони набувають практичного значення. Вони можуть не мати надзвичайного характеру, не входять до вичерпного законодавчо встановленого переліку, але все ж перешкоджають пред'явленню позову. Водночас визнання їх судом поважними залежить від конкретних ситуативних чинників. Зокрема, поважною обставиною може бути прийняття судового рішення, яким цивільне право, що порушене, визнане належним певній особі. Наприклад, між сторонами розглядався спір про право власності на окреме нерухоме майно. Пред'явити вимоги до третіх осіб про захист права власності чи про виконання зобов'язань, що виникли з реалізації повноважень власника можна лише тоді, коли саме право власності буде встановленим. За час розгляду судового спору про право власності перебіг позовної давності за вимогами до третіх осіб, що витікають з права власності, може скінчитися. Отже, прийняття відповідного судового рішення є підставою для відновлення позовної давності під час подачі позову власником майна до осіб, що порушують це право чи неналежно виконують зобов'язання щодо даного майна.

Вважаємо, що поважним має визнатися пропуск давнісного строку у зв'язку з діями суду, які, хоча і є цілком правомірними, проте не могли бути враховані позивачем, тобто за відсутності вини останнього. Так, відповідно до п. 2) ч. 4 ст. 185 ЦКУ та п. 2) ч. 5 ст. 174 Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України суддя повертає позовну заяву, коли в ній, за його переконанням, порушено правила об'єднання позовних вимог. Такі дії судді є законними, хоча

і ґрунтуються на суб'єктивному сприйнятті ним складності майбутнього судового розгляду. Практика містить зовсім різні випадки: як розгляду в одному провадженні справи за позовом про визнання неукладеними з різних підстав декількох договорів, так і повернення заяви у зв'язку з об'єднанням в одній заяві вимог про внесення змін до договору та викладення його в новій редакції (позивач свої вимоги виклав так: внести зміни до договору, виклавши його в новій редакції; суд визнав, що це дві самостійні вимоги) [3]. Все залежить від суддівського розсуду щодо оцінки правила про об'єднання декількох позовних вимог. Якщо повернення позову за даних обставин відбулося наприкінці позовної давності й це вплинуло на можливість реалізації особою права на судовий захист, суд має відновити пропущений строк, оскільки він сплив поза волею позивача [4, с. 195]. Проте, давнісний строк у подібному випадку не підлягає відновленню, якщо у позивача було достатньо часу для повторного звернення до суду.

За логікою чинного процесуального законодавства суд повинен досить оперативно розв'язувати питання про повернення позовної заяви та про залишення позову без розгляду. В такому випадку ризик спливу позовної давності покладається на позивача, якому належить скоригувати чи усунути обставини, що призводять до вказаних наслідків. Але у нашій судовій практиці непоодинокі випадки необґрунтовано тривалого розв'язання питання про повернення позовної заяви. Навіть більше, часто обставина, що потягла залишення спору без розгляду, мала бути виявлена судом на початку розгляду справи, але даний факт був встановлений, скажімо, під час апеляційного перегляду. Хоч би що там не було, чинне законодавство досить імперативно визначає, що вказана поважна обставина не тягне переривання, зупинення чи будь-яке подовження давнісного строку. З іншого боку, було б зовсім несправедливо покладати відповідальність за сплив давності у такому випадку на позивача, адже й так позовна давність спливає проти правоволодільця. На нашу думку, необхідно зазначену обставину законодавчо визначити як одну з тих, що зумовлює відновлення права на судовий захист під час пред'явлення домагання поза межами давнісного строку, і це необхідно визначити у відповідних узагальненнях судової практики.

Підтвердженням наявності практичних проблем під час судового регулювання подібних справ є практичне правозастосування, яке вже сьогодні іноді відбувається і, водночас займаючись локальною правотворчістю, не завжди доходить логічних та обґрунтованих висновків. Скажімо, під час розгляду справи за позовом спільного колективного підприємства з іноземними інвестиціями «Консул» до малого приватного підприємства «Світ інформації» про стягнення заборгованості з урахуванням встановленого індексу інфляції, трьох відсотків річних та штрафу суди як першої, так і апеляційної та касаційної інстанцій дійшли висновку про пропуск позивачем позовної давності, відтак в задоволенні його вимог було відмовлено. Річ у тому, що позов про примусове виконання зобов'язання щодо оплати товару, пред'явлений своєчасно, ухвалою суду був повернутий без розгляду для усунення допущених недоліків через час понад три роки. Вдруге позивач звернувся до суду без клопотання про відновлення пропущеного строку давності, що зрештою призвело до судового застосування позовної давності.

Переглядаючи рішення Верховний Суд України (далі – ВСУ) вказав буквально таке: прийнявши повторну позовну заяву в тому вигляді, як вона була подана раніше, суд спростував свій попередній висновок про наявність підстав для повернення цієї заяви без розгляду, а тому висновок про пропуск строку позивачем не відповідає дійсності, оскільки позивач фактично пред'явив позов у межах строку давності та не відповідає за незаконні дії суду, тому ухвалені у справі постанови та рішення судів всіх інстанцій не можуть вважатися законними та обґрунтованими та підлягають скасуванню [5]. На наше переконання дане рішення ВСУ є невірним по суті. Фактично правозастосовний орган застосував юридичні механізми переривання або зупинення позовної давності, хоча не мав для цього жодних правових підстав. Він мусив встановити не факт своєчасного пред'явлення позову (цього де-факто не відбулося), поновити можливість державного захисту порушеного права позивача, за яким той звернувся поза межами давнісного строку – відновити його.

Важливим також є чинник оцінки поважності пропуску давнісного строку з урахуванням суб'єктного складу учасників провадження. За усталеною практикою судівництва абсолютно безпідставним слід вважати судовий захист порушеного права після спливу давнісного строку у зв'язку з тим, що особа, котра уповноважена пред'явити позовну вимогу в інтересах

іншого суб'єкта, несвоєчасно отримала інформацію про порушення. З огляду на викладене такою, що не ґрунтується на законі, слід визнати ухвалу господарського суду Сумської області по справі № 9/160-10 від 20 жовтня 2010 р., в якій позовна давність була відновлена з огляду на те, що орган прокуратури, котрий пред'явив позов в інтересах позивача – Фонду державного майна України, дізнався про порушення з запізненням [6]. Водночас сторона спору знала про дане порушення від моменту його вчинення. Подібного роду виняток з загального правила про застосування позовної давності, як ще сто п'ятдесят років тому влучно зазначив І.Є. Енгельман, лише збільшують несправедливість і нерівномірність закону про давність [7, с. 468].

Ще одна сфера правозастосування, у якій вищі судові інстанції України обрали невірну регулюючу позицію, що не ґрунтується на чинному національному законодавстві. Мова йде про врахування темпоральних характеристик здійснення права на судовий захист, коли воно відбувається у наказному провадженні. Згідно зі ст. 147 ГПК та ст. 160 ЦПКУ судовий наказ є особливою формою судового рішення, що видається судом за результатами розгляду певних вимог. Розгляд спору у наказному провадженні відбувається за відсутності сторін. Відтак, особа, до якої пред'явлена така вимога взагалі може не знати про процес, тим більше у неї просто відсутня фізична можливість заявити про сплив строку давності за відповідними вимогами. З іншого заявник також позбавлений можливості доводити факти відстрочення початку перебігу давності з огляду на несвоєчасне усвідомлення ним факту порушення, покликатися на чинники, що потягли зупинення та переривання давнісного перебігу. За наявності певних обставин, визначених у процесуальних кодексах, суд може відмовити особі у видаванні наказу. Але навіть видавання наказу, у якому вимоги було задоволено, далебі не гарантує його остаточність Адже, лише отримавши примірник такого документу, суб'єкт, який у процесі був боржником, набуває можливості вивчити суть спору і, зазвичай, висловивши свої заперечення до змісту наказу, оскаржити його до суду. Якщо під час розгляду скарги буде встановлено наявність між сторонами спору про право, а також, приміром, встановлено факт стягнення за наказом сум боргу за період, що перевищує строк позовної давності, наказ скасовується судом, що його видав із зазначенням про необхідність розгляду справи у позовному порядку. Водночас наявність спору можна встановити коли із доданих документів або зі скарги на виданий наказ вбачається пропуск позовної давності. Така вимога може бути вирішена лише у позовному провадженні [8, п. 9, 19]. Отже, як зазначалося в науковій літературі, у разі винесення судового наказу щодо зобов'язання, щодо якого сплив строк давності, боржник має право на скасування судового наказу, а наявність заперечень щодо спливу позовна давність свідчить про наявність спору про право і виключає прийняття заяви про видавання судового наказу [9, с. 126].

Як вказує закон, надалі, як під час відмови видати судовий наказ, так і під час його скасування, кредитор має право звернутися до суду з відповідним домаганням, а справа розглядатиметься у позовному порядку. Але на час пред'явлення такого позову давнісний строк, який почався від моменту усвідомлення правоволодільцем факту порушення, може закінчитися, що за українських реалій досить часто і відбувається. Як же справедливо врегулювати дане питання, надавши носієві порушеного права можливість його захистити, коли позовна давність закінчилася у зв'язку з незалежними від нього обставинами? На жаль, національний законодавець з даного приводу зберігає мовчання, що дуже прикро, бо змусило робити свій вибір вищий судовий орган. Цей вибір виявився непростим та, як показує практика, невірним. Так, у постанові Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28 вересня 2015 р. у справі № 6-18668св15 зроблено висновок, що з огляду на те, що судовий захист права кредитора на стягнення коштів може бути реалізовано як у позовному провадженні, так і шляхом видавання судового наказу як особливої форми судового рішення, подання кредитором заяви про видавання наказу в порядку, передбаченому розділі II ЦПК, перериває строк позовної давності [10]. За даної концепції, якщо особа звернулася до суду щодо видавання наказу, то строк позовної давності переривається за 3 роки. В цьому випадку позивач має право звернутися до суду протягом 3-річного строку після скасування судового наказу для того, щоб стягнути заборгованість за період до переривання строку позовної давності.

Мусимо констатувати, що вищий судовий орган України із трьох можливих регламентацій вказаних відносин (переривання давності

у зв'язку із поданням заяви про видавання наказу, зупинення давнісного перебігу на час розгляду справи у наказному провадженні та відновлення позовної давності) обрав найменш вдалий. Адже, переривання позовної давності у зв'язку із поданням заяви при видавання судового наказу, за ідеєю призводить до початку нового давнісного перебігу, який триватиме три роки, а потім скінчиться. Жодних правових підстав для повторного переривання давності ні законодавство, ні здоровий глузд не припускають. А що ж робити уповноваженій особі, коли наказ, приміром, стане відомим боржнику через значний час після винесення, він оскаржить його до суду, і, зрештою через п'ять років наказ буде скасований? Питання риторичне, і його вирішення перебуває поза межами постанови ВС. Як відомо, позовна давність після належного пред'явлення позову припиняється за вимогами того ж змісту до того ж відповідача. Адже її новий перебіг просто логічно не потрібний, бо процесуальний закон прямо унеможливлює пред'явлення тотожного позову надалі. Переривання давності відбувається лише щодо вимог до інших боржників за солідарним зобов'язанням або щодо тієї частини боргу, яка залишилася не охопленою первинними позовними вимогами [11, с. 305–306]. Також варто зазначити, що законодавець недарма назвав період для реалізації судового домагання «позовною давністю». Це присічний строк, упродовж якого особа, у разі пред'явлення позову, має право отримати судовий захист свого порушеного суб'єктивного права. Механізми регулювання порядку обчислення початку, перебігу, зупинення, переривання та відновлення позовної давності врегульовано і главі 19 ЦКУ.

Цивільний процесуальний кодекс України визначає різні види проваджень: наказне, позовне, окреме. Водночас за логікою законодавця позовна давність може застосовуватися лише в позовному провадженні, пред'явлення певних вимог до суду в порядку наказного та окремого провадження давнісними присічними строками не обмежене. Лише в окремому випадку закон встановлює спеціальне правило про застосування наслідків спливу позовної давності в наказному процесі: суддя відмовляє у видачі судового наказу, якщо з моменту виникнення права вимоги пройшов строк, який перевищує позовну давність, встановлену законом для такої вимоги, або пройшов строк, встановлений законом для пред'явлення позову в суд за такою вимогою (п. 5) ч. 1 ст. 165 ЦПКУ). Якби усі правили правового інституту позовної давності поширювалися на регулювання судових публічних відносин в межах наказного провадження, таку спеціальну норму не варто було б робити. Отже, всі інші приписи інституту позовної давності на даний процес не поширюються з огляду на відсутність вказівки закону. Відтак, подання до суду заяви про видавання наказу не може переривати позовну давність, оскільки преціально не вказане в Кодексі як підстава для цього, а відповідне суддівське тлумачення, яке застосовується, є протиправним та невірним по суті. Попри очевидну неспроможність коментованого підходу розв'язати відповідну проблему у правозастосовній площині, вже новостворений Верховний Суд, замість того, щоб провести наукове дослідження питання, продовжує застосовувати той же недієвий та несправедливий варіант практичного судочинства під час вирішення конкретних спорів [12; 13]. Водночас у другій з наведених справ Верховний Суд взагалі застосував правило про переривання позовної давності двічі !!!, оскільки позивач – комунальне підприємство, яке надає послуги з теплопостачання, з заявою про видавання судового наказу звертався у 2010 та 2013 рр. Такий підхід не ліпиться купи ні з правової точки зору, ні з логічної.

Недоречною також виглядає опція із застосуванням правового інструментарію, притаманного зупиненню позовної давності, хоча зовнішньо дана альтернатива виглядає більш привабливо. Проблеми тут лежать у площині сутності правила про зупинення. Адже такий результат для давності настає виключно за об'єктивної наявності зовнішніх чинників, чітко визначених законом, чого нормо творець, мабуть, не розуміючи гостроти проблеми, робити відверто не хоче. Крім того, зупинення давнісного перебігу за своєю природою обов'язково є тимчасовим явищем, тоді як у даному разі вказане правило може бути піддане обґрунтованому сумніву. Адже, обставина, яка зумовила зупинення давності, може і не припинитися: наказ не завжди оскаржується та скасовується, а безкінечність тимчасового явища то правовий нонсенс. Отже, найбільш логічним, доцільним і справедливим для досягнення цивілізаційної мети найбільшого сприяння належному захисту порушеного матеріального права буде єдино можливий механізм відновлення позовної давності, адже вона пропущена з поважних причин.

В деяких випадках питання щодо обґрунтованості механізму відновлення давності взагалі не досліджувалися в нашій літературі. Зокрема, безспірним є факт закінчення позовної давності у разі припинення зобов'язання, за яким вона починала свій перебіг. Таке припинення може відбутися, наприклад, за волею учасників відносин: виконанням, заліком, за згодою сторін. Та буває, що припинення надалі визнається незаконним та скасовується. Що ж відбувається із позовною давністю під час такого скасування? Припинення зобов'язання скасовується з моменту, коли воно відбувалося і зобов'язання відновлюється саме з цього моменту. Можна було б припустити, що і позовна давність за попередніми вимогами вважається продовженою з даного моменту. Але між часом прийняття рішення про скасування незаконного припинення зобов'язання і моментом припинення зобов'язання може пройти значний проміжок часу, що призведе до спливу позовної давності на час прийняття рішення. Розв'язок даного питання законодавством не врегульований. З одного боку, можна говорити про переривання позовної давності скасуванням незаконного припинення зобов'язання. Однак, класичне переривання позовної давності відбувається тільки під час її перебігу: новий перебіг відразу починається спочатку. Між попереднім перебігом і наступним немає проміжку часу. Початок нового перебігу з моменту неправомірного припинення зобов'язання є неприйнятним з огляду на можливий суттєвий проміжок часу між прийнятим рішенням та скасованою подією. З іншого боку, відновлення зобов'язання шляхом скасування його припинення можна було б розглядати як підставу для зупинення давності. Але така думка теж є хибною, оскільки про початок та про обставини зупинення особа має знати на момент зупинення перебігу позовної давності. Отже, виглядає цілком логічним, що подальше скасування припинення зобов'язання могло б слугувати підставою для відновлення позовної давності. Залишається лише добавити, що запропонований порядок виключається, якщо кредитор знав або мусив знати про незаконність припинення зобов'язання.

Спірним також продовжує залишатися питання про можливість відновлення позовної давності у зв'язку з визнанням акту недійсним, скасуванням рішення суду тощо. Власне, конструктивне мислення судді та у цьому разі призведе його до необхідності застосування вказаного наразі інструментарії відновлення давності, але все ж вважаємо за доцільне врегулювати дане питання, якщо не на нормативному, то хоча б на правозастосовному рівні шляхом узагальнення відповідної практики чи оформлення правових позицій Пленумом ВС.

Висновки. Отже, з проведеного дослідження можемо зробити окремі висновки. Під час аналізу обставин, що потягли пропуск позовної давності, правозастосовний орган має з'ясувати, що вони об'єктивно перешкоджали пред'явленню позову, уповноважена особа була не в змозі їм запобігти та їх усунути, хоча вчинила всі необхідні для цього дії. Іншими словами, відновлення давності суд здійснює за наявності поважних до цього підстав, кількість яких законодавчо не обмежена. Навіть більше, чинне законодавство не регламентує порядок розв'язання питання, що слід вважати поважною причиною пропуску позовної давності. Відтак, правозастосовний орган, виходячи зі специфіки умов існування кожного конкретного суб'єкта, та враховуючи, що деякі обставини для одних осіб можуть виявитися поважними, а для інших – ті ж обставини не набудуть такого значення, має розумно та доцільно використовувати свої дискреційні повноваження. Чинниками, що детермінують їх межі, повинні бути європейські засади здійснення справедливого судочинства, окреслені Європейським судом з прав людини.

Список використаної літератури:

1. Красавчиков О.А. Теория юридических фактов в советском гражданском праве : автореф. дисс. … канд. юрид. наук. Свердловск, 1950. 14 с.
2. Ринг М.П. Восстановление сроков исковой давности. Учен. Записки. Ученые труды ВИЮН. М., 1961. Вып.12. С. 22–45.
3. Ухвала господарського суду Полтавської області від 02 серпня 2004 року по справі №1756/9-19. Архів господарського суду Полтавської області за 2004 рік.
4. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 411 с.
5. Постанова Верховного Суду України від 01 березня 2005 р. по справі № 2-24/6706-04. *Вісник* господарського судочинства. 2005. № 6. С.118–119.
6. Справа №9/160-10. Архів господарського суду Сумської області за 2010 рік.
7. Энгельман И.Е. О давности по русскому гражданскому праву. Историко-догматическое исследование. Москва : Статут, 2003. 511 с.

8. Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 грудня 2011 р. № 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014740-11
9. Крат В.І. Застосування позовної давності в наказному провадженні: окремі аспекти. Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В.П. Маслова, Харків, 27 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 124–126.
10. Постанова Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28 вересня 2015 р. у справі № 6-18668св15. URL: http://eu.pravo.org.ua/ru/news/view?news_id=190
11. Гуйван П.Д. Позовна давність. Монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.
12. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14 лютого 2018 р. у справі 552/1529/16-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72269062,
13. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 23 травня 2018 р. у справі № 216/5756/15-ц URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74342577

Гуйван П. Д. О значении судейского усмотрения при восстановлении исковой давности

В данной работе исследованы вопросы практической реализации дискреционных полномочий украинских судов при оценке факторов, связанных с важностью пропуска уполномоченым лицом исковой давности. Подробно изучены подходы современной правоприменительной системы к квалификации внешних обстоятельств и последствий их влияния на ход давностного срока. Установлены факторы, влияющие на восстановление исковой давности, которые, как и при ее остановке, должны иметь объективный характер, что делает невозможным предъявление иска. Определены отдельные субъективные факторы, которые влияют на возможность восстановления давности. Проанализирован фактор оценки важности пропуска давностного срока с учетом субъектного состава участников производства. Сделанные выводы и внесены предложения.

Ключевые слова: *восстановление давности, судебное усмотрение, защита права.*

Guyvan P. D. On the value of judicial discretion in restoring statute of limitations

This paper examines the practical implementation of the discretionary powers of the Ukrainian courts in assessing factors related to the importance of passing statutory limitations on an authorized person. The approaches of the modern law enforcement system to the qualification of external circumstances and the consequences of their influence on the course of the limitation period are studied in detail. The factors influencing the restoration of the statute of limitations have been established, which, like when it is stopped, must have an objective character, which makes it impossible to file a claim. It is identified certain subjective factors that affect the ability to restore prescription. It is analyzed the factor of assessing the importance of skipping the period of limitations, taking into account the subject composition of production participants. Conclusions and suggestions made.

Key words: *restoration of limitation, judicial discretion, protection of law.*

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.22:340.137.3
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-8

В. В. Бонтлаб
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри муніципального права
та адміністративно-правових дисциплін
Інституту права імені Іоаннікія Малиновського
Національного університету «Острозька академія»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ (КОНФЛІКТІВ)

Статтю присвячено аналізу міжнародно-правових стандартів вирішення трудових спорів. Розглянуто, якими міжнародно-правовими актами встановлюються відповідні стандарти. Наведено доктринальні позиції та проведено аналіз конвенцій та рекомендацій МОП, універсальних міжнародних актів у сфері прав людини, окремих положень Конституції України та трудового законодавства й судової практики. Визначено принципи локального вирішення трудових спорів, встановлені міжнародно-правовими актами. Наведено визначення міжнародно-правових стандартів вирішення трудових спорів (конфліктів). Сформовано пропозиції з удосконалення теоретичних засад вирішення трудових спорів (конфліктів) та трудового законодавства щодо відповідності положенням міжнародно-правових актів.

Ключові слова: *міжнародне трудове право, трудові спори (конфлікти), колективний трудовий спір, захист трудових прав, вирішення трудових спорів.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку трудового права та законодавства характеризується складним та суперечливим процесом розробки та прийняття нового Трудового кодексу, який відповідав би вимогам новітнього розвитку суспільно-економічних та й політичних відносин в Україні. Активізація інтеграційних процесів у напрямку Європейського Союзу, зростання громадянської активності суспільства, цілий комплекс започаткованих реформ, вимагають наповнення реальним змістом положень Конституції України щодо проголошення України є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою» [1]. Динамічний розвиток суспільно-трудових відносин дуже активно реагує на суспільно-політичні перетворення, які відбуваються в наш час. Здійснення судової реформи викликає великий інтерес як в наукових колах, так і в суспільстві взагалі. Довіра до судової влади, з одного боку, та наявність дієвих юридичних інструментів врегулювання конфліктних ситуацій у суспільно-трудовій сфері, з іншого боку, якраз і сприяють розбудові демократичної, соціальної та правової держави. Навіть більше, в умовах фінансово-економічної кризи соціально-трудові конфлікти ще більше загострюються, а відтак потреба в ефективному правовому регулюванні лише посилюється.

Трудові спори посідають досить значне місце у конфліктах правового характеру. Особливістю трудових спорів є те, що вони можуть стосуватися не лише конфліктів про право, а й конфлікту інтересів, регулювання яких виходить за межі судового врегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі вирішення трудових спорів присвячено багато публікацій вітчизняних та закордонних науковців. Серед авторів, які досліджують питання вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів, присвятили свої праці такі вчені, як: В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, В.Я. Бурак,

© Бонтлаб В. В., 2019

І.В. Дашутін, Н.В. Драганова, С.І. Запара, М.І. Іншин, В.О. Кабанець, В.Л. Костюк, І.В. Лагутіна, В.В. Лазор, О.М. Обушенко, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, В.Г. Ротань, М.В. Сокол, М.П. Стадник, Г.І. Чанишева, О.М. Ярошенко та інші. Окрему увагу слід звернути на результати наукових досліджень, викладених у монографіях Г.І. Чанишевої «Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект» (2001 р.), С. І. Запари «Захист права на працю: теоретичні засади становлення та розвитку» (2013 р.) та дисертаціях на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В.В. Лазора «Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні» (2005 р.), С.І. Запари «Генеза та доктринальні засади інституту захисту права на працю в сучасній Україні» (2014 р.) та В.І. Журавель «Співвідношення індивідуальних та колективних форм захисту трудових прав працівників» (2018 р.). Крім того в Україні було захищено кілька кандидатських дисертацій на тему трудових спорів (конфліктів), зокрема А.А. Гробовою (2014 р.), І.В. Дашутіним (2008 р.), С.І. Ілларіоновою (2015 р.) С.В. Лозовим (2009 р.), О.М. Обушенком (2002 р.), В.О. Кабанець (2009 р.), М.В. Сокол (2010 р.) та інші. Водночас питанням міжнародно-правових стандартів вирішення трудових спорів присвячено недостатньо уваги наукової спільноти. Окремі питання означеної проблеми розкриті у спільній публікації М.М. Ясинок та С.І. Запари «Система вирішення трудових спорів в Україні та шляхи її подальшого розвитку» (2013 р.), яка присвячена аналізу українського та європейського законодавства, міжнародних стандартів з питань вирішення трудових спорів з метою вивчення світового досвіду та вироблення основних принципів формування нової моделі вирішення трудових спорів в Україні [2], а також у навчальному посібнику під редакцією У. Гельманна та П.Д. Пилипенка «Альтернативні способи вирішення трудових спорів» (2015 р.), у якому детально висвітлюються питання досудового та позасудового способу вирішення індивідуальних трудових спорів, а також альтернативне вирішення колективних трудових спорів за допомогою примирних процедур, арбітражу та посередництва [3]. Однак власне міжнародні стандарти вирішення трудових спорів не було достатньо досліджено та узагальнено. Крім того, з часу названих публікацій, було внесено низку змін до національного законодавства, запроваджено реформу судоустрою та судочинства в Україні, підписано Угоду про асоціацію України з ЄС, поступово накопичується практика застосування судами оновленого законодавства та альтернативного вирішення спорів.

Мета дослідження полягає у систематизованому дослідженні міжнародно-правових стандартів вирішення індивідуальних і колективних трудових спорів, як обов'язкових для України, так і тих, які не мають такого статусу для України. Досягненню поставленої мети сприятиме виконання наступних завдань: визначити зміст поняття міжнародних стандартів у сфері праці; дослідити положення універсальних міжнародних актів, якими закріплено відповідні стандарти; розглянути положення актів МОП, якими встановлюються стандарти вирішення трудових спорів (конфліктів); встановити рівень відповідності положень національного законодавства положенням міжнародних стандартів у сфері вирішення колективних трудових спорів (конфліктів); визначити напрямки удосконалення правового регулювання вирішення трудових спорів в Україні.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Розвиток трудового права має відбуватися з урахуванням положень міжнародних стандартів з питань праці, зокрема актів МОП. Це положення справедливо вважається одним із принципів трудового права і «випливає з об'єктивної потреби перспективного розвитку трудового права, яке перебуває у перманентному процесі становлення <…>» [4, с. 56–58]. Вважаємо, що цей принцип стосується повною мірою трудових спорів (конфліктів) як інституту галузі трудового права.

Міжнародні стандарти у сфері праці – це результат міжнародно-правового регулювання праці. Як зазначається у підручнику з порівняльного та міжнародного трудового права, цей результат полягає в міждержавній договірній регламентації питань, пов'язаних із застосуванням найманої праці, покращенням її умов, охороною праці, захистом індивідуальних і колективних інтересів працівників. Таким чином міжнародна спільнота виробляє модельні акти про працю, освоєння яких є необхідною умовою розробки й удосконалення будь-якої національної системи трудового законодавства, яка прагне відповідати загальноцивілізаційним вимогам [5, с. 447].

Визначаючи поняття міжнародних соціальних стандартів, В.Л. Костюк вважає, що «між-

народні соціальні стандарти слід розглядати у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні, міжнародні соціальні стандарти – це сукупність означених та упорядкованих міжнародною спільнотою норм та положень концептуального характеру з широкого кола соціальних питань. У вузькому значенні, міжнародні соціальні стандарти – це сукупність визначених на підставі міжнародно-правових актів фундаментальних соціальних прав людини» [6, с. 204].

У розвиток зазначеного вище можна навести дефініцію міжнародних стандартів, подану авторами навчального посібника Н.М. Швець та А.М. Юшко, які пишуть, що «міжнародні стандарти – загальні правила, єдині вимоги, які ставляться до тих чи інших нормативних основ і правозастосовної практики з точки зору міжнародного права; певний правовий рівень, нижче якого держави опускатися не вправі» [7, с. 19].

Отже, призначення міжнародних стандартів у сфері праці полягає у встановленні мінімального загально визнаного рівня гарантування прав у сфері праці, в тому числі й щодо вирішення трудових спорів. Тож держави можуть запроваджувати вищі стандарти, ніж закріплено міжнародними інструментами, але не нижче встановленого міжнародним правом рівня.

Водночас не можна не погодитися з думкою Н.Б. Болотіної, яка зазначає, що процес конвергенції міжнародного та національного трудового законодавства може бути успішним у разі дотримання трьох умов: збереження всього кращого у вітчизняному законодавстві, перенесення кращих моделей, ідей та принципів із закордонного законодавства та врахування особливостей національної правової системи [8, с. 24]. Тому запровадження міжнародних стандартів у сфері вирішення трудових спорів (конфліктів) має базуватися на принципі врахування кращого національного досвіду правового регулювання вирішення індивідуальних трудових спорів та колективних трудових спорів (конфліктів).

Насамперед потрібно зазначити, що право на захист своїх прав, в тому числі й трудових, гарантовано *Загальною декларацією прав людини*. Так, статтею 8 Декларації передбачено, що кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентним національним судом у випадку порушення його основних прав, наданих йому конституцією або законом [9]. У розвиток наведених положень Загальної декларації прав людини право на працю гарантовано ст. 43 Конституції України. Частиною шостою статті 43 Основного Закону гарантовано захист від незаконного звільнення, а сьомою – захист законом права на своєчасне одержання винагороди за працю. Відповідно до положень ст. 44 Конституції України, ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Власне захист прав і свобод людини та громадянина, відповідно до ст. 55 Конституції, здійснюється судом. Вказане право реалізується шляхом: 1 оскарження в суді дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; 2) звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 3) звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, передбачених Конституцією України, та у порядку, передбаченому законом; 4) звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, за умови використання всіх національних засобів юридичного захисту; 5) права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1].

Варто також зазначити, що кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом (ст. 10 Загальної декларації прав людини). Крім того, статтею 23 Загальної декларації прав людини передбачено також право кожного на захист своїх інтересів через право створення професійних спілок та участі в них.

У розвиток положень Загальної декларації прав людини, відповідно до положень статті 8 *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права* встановлюється зобов'язання для держав, які беруть участь у цьому Пакті, забезпечити право кожної людини на створення для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки та вступати до них на свій вибір при єдиній умові додержання правил відповідної організації [10]. Тож право на захист трудових прав згідно з положеннями Пакту реалізується через право на організацію та участь

у профспілці, при чому таке право не підлягає жодним обмеженням, крім обмежень, встановлених законом, необхідних в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших громадян. Водночас право на страйки згідно з положеннями Пакту держави зобов'язуються забезпечити при умові здійснення цього права відповідно до законів кожної країни. В Україні таке право закріплене Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)». Водночас, реалізація положень статті 8 Пакту не повинна відбуватися на шкоду гарантіям, встановленим Конвенцією МОП 1948 року щодо свободи асоціацій та права на організацію, якщо держави беруть участь у цій Конвенції.

Міжнародні стандарти вирішення трудових спорів (конфліктів) встановлюються низкою інших міжнародних актів, зокрема рекомендаціями та конвенціями Міжнародної організації праці.

Питанням розгляду колективних трудових спорів (конфліктів) присвячені кілька конвенцій МОП, зокрема Конвенція № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 року [11], Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87 1948 року [12], Конвенція про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів № 98 [13], Конвенція про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються № 135 [14]. Як зазначається у юридичній літературі, цими конвенціями регламентуються принципи та загальний порядок ведення колективних переговорів при вирішенні колективних трудових спорів, а також гарантії для працівників та їхніх представників [3].

Зупинимося детальніше на міжнародних стандартах розгляду індивідуальних трудових спорів, закріплених у відповідних конвенціях та рекомендаціях МОП.

Конвенція МОП № 158 «Про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця» 1982 року містить положення, якими регулюються відносини щодо оскарження звільнення, а також визначає перелік органів, які можуть розглядати такі справи. Так, відповідно до положень статті 8 Конвенції № 158, працівник, який вважає, що його звільнили необґрунтовано, має право оскаржити це рішення до такого безстороннього органу, як суд, трибунал у трудових питаннях, арбітражний комітет чи до арбітра. Ці органи, як передбачено статтею 9 Конвенції № 158, наділяються повноваженнями розглядати причини звільнення й інші обставини справи, а також виносити рішення про обґрунтованість звільнення [15]. У цьому відношенні варто звернути увагу на пропозицію запровадження спеціалізованих судів з розгляду трудових спорів, яка активно і довгий час обговорюється у наукових працях [16–19]. Важливо, що досвід європейських країн вказує на зростання ролі спеціалізованих інституцій з розгляду трудових спорів [20–22].

На міжнародному рівні також закріплено положення щодо обов'язку доведення у спорах про незаконне звільнення. Так, відповідно до положень ст.ст. 1 та 9 Конвенції № 158 держави-учасниці застосовують положення цього міжнародного акту через законодавство або правила, за винятком випадків, коли ці положення застосовуються шляхом колективних переговорів, рішень арбітражних або судових органів, чи будь яким іншим способом, який відповідає національній практиці. В тому числі положення про тягар доведення необґрунтованості звільнення, який не має лягати лише на працівника, передбачено наступні можливості: 1) тягар доведення наявності законної підстави для звільнення лежить на роботодавцеві; 2) органи, наділені повноваженнями виносити рішення про причину звільнення з урахуванням поданих сторонами доказів відповідно до національного законодавства і практики. Крім того, у випадках звільнення з причин, викликаних виробничою потребою, юрисдикційні органи наділяються повноваженнями з'ясовувати наявність таких причин, однак межі їх повноважень приймати рішення про те, чи є ці причини достатньо обґрунтованими для припинення трудових відносин, визначаються відповідно до національного законодавства і практики.

За загальним правилом у випадку звільнення працівника за ініціативою роботодавця обов'язок доведення наявності причин для звільнення покладається на роботодавця. Тож саме роботодавець має довести обґрунтованість звільнення з дотриманням вимог чинного законодавства. Однак КЗпП було доповнено п. 5 частини першої ст. 41, яка передбачає таку додаткову підставу для звільнення з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, як припинення повноважень посадових осіб [23]. Під час розгляду трудових спорів про оскарження звільнення посадових осіб у зв'язку з припиненням їх повноважень суди з'ясовують правозгідність

такого рішення, оскільки власник або уповноважений ним орган має право звільнити посадову особу роботодавця, призначену за рішенням власника, незалежно від причин та наявності певних підстав для такого рішення, але відповідно до встановленого порядку прийняття рішень власником. Дана позиція неодноразово підтверджувалася судовою практикою, зокрема у справі № 273/212/16-ц від 23 січня 2018 року, у якій Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду встановив, що дія положень частини третьої статті 99 ЦК України та пункту 5 частини першої статті 41 КЗпП України передбачає право компетентного (уповноваженого) органу товариства припинити повноваження члена виконавчого органу у будь-який час, на свій розсуд, з будь-яких підстав; реалізація цього права у будь-який час гарантується нормами корпоративного права для припинення негативного впливу на управлінську діяльність товариства. Водночас з урахуванням вимог трудового законодавства у справах, у яких оспорюється незаконність звільнення, саме відповідач повинен довести, що звільнення відбулося без порушення законодавства про працю, тобто з дотриманням порядку оформлення звільнення, проведення розрахунку, дотримання встановлених гарантій. Навіть більше, положення пункту 5 частини першої ст. 41 КЗпП суперечать ст. 4 Конвенції № 158. Річ у тому, що самої лише законності для звільнення не достатньо, адже «трудові відносини з працівниками не припиняються, якщо тільки немає законних підстав для такого припинення, пов'язаного зі здібностями чи поведінкою працівника або викликаного виробничою потребою підприємства, установи чи служби» [15]. Оскільки Конвенцію ратифіковано постановою Верховної Ради України № 3933-XII від 04.02.1994, то відповідно до положень статті 9 Конституції України, статті 8 самого КЗпП, то має застосовуватися положення міжнародного договору. Вважаємо, що положення пункту 5 частини першої ст. 41 КЗпП потрібно увідповіднити положенням ст. 4 Конвенції № 158.

Процедуру оскарження рішень про припинення трудових відносин наведено у *Рекомендації МОП щодо припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця № 166*, зокрема встановлено положення, за якими держави-учасниці Конвенції № 158 можуть передбачати процедури примирення до чи в ході оскарження рішення про припинення трудових відносин. Державні органи, представники працівників, а також організації працівників повинні докладати зусиль, щоб всебічно інформувати працівників про наявні у них можливості оскарження, дотримання передбаченої в них процедури [24].

Рекомендація МОП 130 «Про розгляд скарг на підприємстві з метою їх вирішення» 1967 року містить перелік загальних принципів розгляду скарг працівників. Так, згідно з положеннями названої рекомендації, будь-який працівник, який діє індивідуально або разом з іншими працівниками, який вважає, що він має підстави для скарг, повинен мати право: по-перше, подати таку скаргу без будь-якої шкоди для себе; по-друге, вимагати розгляду цієї скарги на підставі відповідної процедури [25].

Відповідно до положень Рекомендації МОП № 130, причинами, з яких може подаватися скарга, можуть бути будь-який захід чи ситуація, що стосуються взаємовідносин між роботодавцем і працівником, чи які торкаються або можуть торкатися умов праці одного чи декількох працівників на підприємстві, якщо цей захід чи положення суперечать умовам чинного колективного договору або індивідуального трудового договору, правилам внутрішнього трудового розпорядку, положенням законодавства, а також звичаям та практиці в цій професії, в галузі економічної діяльності чи країні *з урахуванням принципів сумлінності*.

Крім названого вище, Рекомендація № 130 містить низку *принципів локального урегулювання скарг працівників на підприємстві*, зокрема:

– принцип розмежування індивідуальних (в тому числі множинних) трудових скарг та колективних вимог загального характеру, спрямованих на зміну умов зайнятості. Якщо скарга стосується усіх працівників (тобто є загальною, а не індивідуально визначеною вимогою), тоді така скарга має розглядатися в рамках колективних переговорів або деяких інших процедур вирішення спорів;

– принцип рівноправної участі працівників чи їх представників та роботодавців або їх організацій у встановленні та застосуванні на підприємстві процедури розгляду скарг відповідно до національного законодавства чи практики;

– принцип сприяння сторін колективного договору урегулюванню скарг в межах встановленої процедури та утримання від будь-яких дій, які можуть утруднити ефективне застосування передбаченої процедури;

– принцип співпраці роботодавців з представниками працівників щодо політики в галузі кадрів;

– принцип ефективного та об'єктивного розслідування скарг працівників на самому підприємстві з урахуванням особливостей та умов країни, галузі економіки та підприємства;

– принцип недопустимості обмеження права звертатися зі скаргою безпосередньо до компетентного органу праці, до трудового суду або іншого судового органу, якщо таке право визначається національним законодавством.

У випадку, коли спроба локального урегулювання скарги на підприємстві не була успішною, держави повинні закріпити *можливість для остаточного врегулювання* її відповідно до однієї з наведених процедур:

– використання процедур, передбачених колективним договором (наприклад, спільний розгляд організаціями роботодавців та працівників; добровільний арбітражний розгляд за участю осіб, призначених за згодою працівників та роботодавців);

– примирення або арбітраж з боку державних органів;

– звернення до трудового суду або іншого судового органу;

– будь-яка інша процедура відповідно до умов певної країни.

Крім того, рекомендація № 130 передбачає надання працівникові вільного часу, необхідного для участі у процедурах остаточного врегулювання скарг. МОП також рекомендує забезпечити збереження заробітку працівника, якщо в процесі такої процедури його скарга була задоволена. Водночас слід вживати необхідних зусиль для того, щоб такі процедури по можливості здійснювалися поза робочим часом зацікавлених працівників.

Окрему увагу потрібно звернути на дотримання принципу недопустимості обмеження права звертатися зі скаргою безпосередньо до компетентного органу праці, до трудового суду або іншого судового органу, якщо таке право визначається національним законодавством, встановленого Рекомендацією щодо розгляду скарг на підприємствах з метою їх вирішення № 130. Адже відповідно до ст. 224 КЗпП комісія по трудових спорах (далі – КТС) є обов'язковим первинним органом по розгляду трудових спорів, що виникають на підприємствах, в установах, організаціях, за винятком спорів, зазначених у статтях 222, 232 цього Кодексу. А відповідно до внесених змін до ст. 124 Конституції України законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Однак обов'язковий розгляд спору КТС, на нашу думку, суперечить змісту принципу недопустимості обмеження права звертатися зі скаргою до суду безпосередньо. Тому, зазначені пропозиції доцільно врахувати при прийнятті Трудового кодексу.

Висновки. З огляду на зазначене вище, можна зробити висновок, що міжнародні стандарти вирішення трудових спорів (конфліктів) – це загальні вимоги, норми та правила, закріплені міжнародними актами, які встановлюють мінімальний правовий рівень забезпечення вирішення трудових спорів (конфліктів) та становлять своєрідну змістовну модель правового регулювання вирішення таких спорів. Міжнародні стандарти вирішення трудових спорів (конфліктів) містяться в універсальних актах ООН з прав людини, а також у низці конвенцій та рекомендацій МОП.

Міжнародними стандартами встановлено положення як колективного захисту трудових прав та інтересів, так і розгляду індивідуальних скарг працівників. Аналіз положень міжнародних стандартів вирішення трудових спорів (конфліктів) дозволяє виділити такі принципи розгляду скарг працівників: сумлінності; розмежування процедури вирішення індивідуальних та колективних скарг; залучення працівників до розгляду скарг та вирішення спорів (конфліктів); дотримання встановленої процедури розгляду скарг та утримання від дій, що можуть ускладнити розгляд; співпраці роботодавців та представників працівників у сфері кадрової політики на підприємстві; ефективного та об'єктивного розслідування поданих скарг; недопустимості обмеження права працівників звернутися зі скаргою безпосередньо до юрисдикційного органу щодо вирішення спору.

Подальшим перспективним напрямком досліджень міжнародних стандартів вирішення трудових спорів (конфліктів) вважаємо аналіз європейських стандартів, зокрема встановлених в межах Ради Європи та ЄС з урахуванням положень Угоди про асоціацію України з ЄС.

Список використаної літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року, № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.
2. Ясинок М.М., Запара С.І. Система вирішення трудових спорів в Україні та шляхи її подальшого розвитку. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. Т. 1, № 8. С. 72–76.
3. Альтернативні способи вирішення трудових спорів / за ред. Гельманн У., Пилипенко П.Д. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 172 с.
4. Трудове паво України : підручник. 2-е, стереотипне изд. / за ред. Іншин М.І., Костюк В.Л. Київ : Юрінком Інтер; Буква Закону, 2018. 600 с.
5. Киселев И. Сравнительное и международное трудовое право. Москва : Дело, 1999. 728 с.
6. Костюк В. Міжнародні стандарти права осіб з інвалідністю в умовах правової та соціальної держави: теоретико-правовий аспект. *Актуальні проблеми соціального права в Україні: збірник наукових праць*. Харків : Юрайт, 2017. С. 199–215.
7. Юшко А.М., Швець Н.М. Міжнародні соціальні стандарти: навч. посіб. / за ред. Жернаков В.В. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 121 с.
8. Болотіна Н.Б. Трудове право України. Київ : Вікар, 2006. 725 с.
9. Загальна декларація прав людини / за ред. Головатий С.К : Українська правнича Фундація : Право, 1995. 12 с.
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Міжнародний документ ООН від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 05.06.2019).
11. Конвенція МОП № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/993_006 (дата звернення: 05.06.2019).
12. Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/993_125 (дата звернення: 05.06.2019).
13. Конвенція про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів № 98. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/993_004 (дата звернення: 05.06.2019).
14. Конвенція про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються № 135. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/993_186 (дата звернення: 05.06.2019).
15. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця 1982 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_005 (дата звернення: 05.06.2019).
16. Запара С.І. Захист права на працю: теоретичні засади становлення та розвитку : монографія. Суми : видавництво Сумського національного аграрного університету, 2013. 379 с.
17. Болотіна Н.Б. Трудове право України. 5-е изд. Київ : Знання, 2008. 860 с.
18. Лазор В.В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005. 40 с.
19. Яцкевич І.І. Законодавчі новації розгляду спорів, що виникають з трудових відносин: перспективи розвитку. *Малозначні спори: європейський та український досвід вирішення : збірник наукових праць учасників Міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 листопада 2018 р., Київ, Україна* / за заг. ред. І. Ізарової, Р. Флейшара, Р. Ханик-Посполітак. Київ : Дакор, 2018. С. 222–226.
20. Resolving individual labour disputes: a comparative overview / За ред. Ebisui M., Cooney S., Fenwick C.F. Geneva : International Labour Office, 2016. 347 p.
21. Individual labour dispute resolution systems in selected Central and East European (CEE) countries. Budapest: ILO Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe, ILO, 2018.
22. International Labour Office. European Labour Courts: Remedies and Sanctions in Industrial Action : Preliminary Relief : Proceedings of the Fourth Meeting of European Labour Court Judges (Athens, September, 1991) / Ed. Trebilcock A. International Labour Organization, 1995. 120 p.
23. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-08: 322–VIII. *Верховна Рада України : офіційний веб-портал*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення: 05.06.2019)
24. Рекомендація щодо припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця № 166. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/993_276 (дата звернення: 05.06.2019).
25. Рекомендація щодо розгляду скарг на підприємствах з метою їх вирішення № 130. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/993_250 (дата звернення: 05.06.2019).

Бонтлаб В. В. Международно-правовые стандарты разрешения трудовых споров (конфликтов)

Статья посвящена анализу международно-правовых стандартов разрешения трудовых споров. Рассмотрено, какими международно-правовыми актами устанавливаются соответствующие стандарты. Приведены доктринальные позиции, а также проведен анализ конвенций и рекомендаций МОТ, универсальных международных актов в сфере прав человека, отдельных положений Конституции Украины и трудового законодательства, а также судебной практики. Определены принципы локального разрешения трудовых споров, установленные международно-правовыми актами. Представлено определение международно-правовых стандартов разрешения трудовых споров (конфликтов), установленные международными актами. Сформулированы предложения по усовершенствованию теоретических начал разрешения трудовых споров (конфликтов) и трудового законодательства относительно соответствия положениям международно-правовых актов.

Ключевые слова: *международное трудовое право, трудовые споры (конфликты), коллективный трудовой спор, защита трудовых прав, разрешение трудовых споров.*

Bontlab V. V. The international legal standards of labour disputes (conflicts) resolution

The article is devoted to analysis of international legal standards of labour disputes (conflicts) resolution. It is discussed the international legal acts delivering the standards in question. The article contains some doctrinal positions as well as analysis of conventions and recommendations of ILO, universal international acts in the sphere of human rights, and selected provisions of the Constitution of Ukraine, labour laws and court rulings. It describes the internationally provided principles of local resolution of labour claims. The definition of international legal standards of labour disputes (conflicts) resolution is presented. The article delivers propositions on improving of theoretical grounds for dispute (conflicts) resolution, as well as labour laws regarding conformance with provisions of international labour law.

Key words: *international labour law, labour disputes (conflicts), collective labour dispute, protection of labour rights, labour disputes resolution.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 336.221.226.11
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-9

С. В. Березовська
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та державного управління
Міжнародного гуманітарного університету

СУТНІСТЬ ТА ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ З ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ В ДЕЯКИХ КРАЇНАХ СВІТУ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу податку на доходи фізичних осіб з заробітної плати в деяких країнах світу. Визначаються, досліджуються та розкриваються сутність та певні елементи цього податку в Білорусії, Швейцарії, Великобританії, Шотландії, Сполучених Штатах Америки, Канаді, Японії, Китаї, Грузії як досвід для України.

Ключові слова: *податок на доходи фізичних осіб, заробітна плата, елементи, країни світу, досвід для України.*

Постановка проблеми. Основним доходом більшої частини працездатних громадян будь-якої країни, який є підґрунтям їх життєдіяльності, є заробітна плата, розмір якої безпосередньо залежить від обов'язкових платежів, які сплачуються з неї до відповідного бюджету, та від розміру яких залежить, чи забезпечує заробітна плата соціально-економічний рівень країни, чи задовольняють фізичні особи з допомогою неї свої потреби, чи є вона найбільш потужним стимулом підвищення продуктивності праці працівників підприємств, установ та організацій. Варто зазначити, що одним із таких обов'язкових платежів є податок на доходи фізичних осіб. Тому, враховуючи зазначене, дослідження сутності та елементів податку на доходи фізичних осіб з заробітної плати в деяких країнах світу як досвід для України є актуальним та є важливим ще у зв'язку з необхідністю удосконалення оподаткування цим податком заробітної плати в Україні – становлення його ефективним та соціально справедливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Податок на доходи фізичних осіб досліджувався такими вченими, як: А.В. Бризгаліна, О.Д. Василик, Л.К. Воронова, О.О. Головашевич, М.В. Карасьова, О.М. Козиріна, Ю.О. Костенко, М.П. Кучерявенко, С.В. Пархоменко-Цироциянц, П.С. Пацурківський, С.Г. Пепеляєва, Н.І. Хімічева та інші. Аналіз робіт зазначених вчених щодо податку на доходи фізичних осіб вказує на те, що здебільшого ці вчені досліджували елементи українського податку на доходи фізичних осіб та, як окремо, не досліджували цей податок з заробітної плати, так і майже не досліджували елементи цього податку в інших країнах світу. У зв'язку з цим, дослідження сутності та елементів податку на доходи фізичних осіб з заробітної плати в деяких країнах світу є важливим.

Мета статті – визначення сутності та елементів податку на доходи фізичних осіб з заробітної плати в Білорусії, Швейцарії, Великобританії, Шотландії, Сполучених Штатах Америки, Канаді, Японії, Китаї, Грузії.

Виклад основного матеріалу. Прибутковий податок фізичних осіб (податок на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО)) у Республіці Білорусь є республіканським податком та регулюється розділом V главою 16 Податкового кодексу Республіки Білорусь (особлива частина) від 29 грудня 2009 р. № 71-З [1; 2] та Наказом Президента Республіки Білорусь від 25 січня 2018 р. № 29 «Про оподаткування» [3]. Платниками податку з заро-

© Березовська С. В., 2019

бітної плати у Республіці Білорусь (далі – Білорусь) є фізичні особи, які отримують заробітну плату, податок за яких вираховує та перераховує податковий агент [1; 2].

Відповідно до Податкового кодексу Республіки Білорусь (далі – ПКРБ) об'єктом оподаткування прибутковим податком з фізичних осіб визнаються доходи, отримані платниками [1]: 1) від джерел в Білорусі та (або) від джерел за межами Білорусі – для фізичних осіб, визнаних податковими резидентами Республіки Білорусь; 2) від джерел в Білорусі – для фізичних осіб, не визнаних податковими резидентами Білорусі.

До доходів, отриманих від джерел в Білорусі та за її межами до заробітної плати належать винагороди за виконання трудових чи інших обов'язків, включаючи грошові винагороди та надбавки за особливі умови роботи (служби), виконану роботу, надану послугу, вчинення дії (бездіяльність), що отримуються платниками від: а) білоруських організацій, індивідуальних підприємців (нотаріусів, які здійснюють нотаріальну діяльність у нотаріальному бюро, адвокатів), іноземних організацій, що здійснюють діяльність на території Білорусі через постійне представництво, представництв іноземних організацій, відкритих у порядку, встановленому законодавством Білорусі, незалежно від місця, де фактично виконувалися покладені на цих платників обов'язки або звідки проводилися виплати цих винагород (у Білорусі); б) іноземних індивідуальних підприємців, представництв та органів міжнародних організацій і міждержавних утворень, дипломатичних представництв та консульських установ іноземних держав, незалежно від місця, де фактично виконувалися покладені на цих платників обов'язки (за межами Білорусії) [1].

Звільняються від податку такі доходи, що стосуються оплати праці [1]:

1) компенсації: а) що пов'язані з отриманням працівниками вихідної допомоги у зв'язку з припиненням трудових договорів (контрактів) у розмірах не більше встановлених мінімально гарантованих розмірів таких виплат; б) отримані платниками у зв'язку з їх виходом на пенсію в розмірі, що не перевищує дев'яти середньомісячних заробітних плат працівника; в) що пов'язані з відшкодуванням працівникам витрат, пов'язаних з виконанням ними трудових обов'язків, включаючи відшкодування витрат, що виплачується у зв'язку з переїздом на роботу в іншу місцевість, відшкодування певних витрат під час службових відрядженнях;

2) надбавки військовослужбовцям за особливі умови служби, грошові винагороди за бойове чергування, водолазні роботи та інше;

3) суми матеріальної допомоги, що виплачуються близьким родичам організаціями та/або індивідуальними підприємцями за місцем основної роботи померлого робітника, що працював в цих організаціях, інше;

4) доходи у вигляді оплати праці та інші суми в іноземній валюті, одержувані за роботу за межами території Білорусі платниками від державних органів та інших юридичних осіб за переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів Республіки Білорусь, – в межах розмірів, встановлених законодавством про оплату праці працівників за кордоном;

5) суми оплати праці громадян Білорусі, що спрямовані на роботу за межі території Білорусі за погодженням з республіканськими органами державного управління в органи інтеграції, у тому числі до органів Союзної держави, Інтеграційний Комітет і Міжпарламентську Асамблею Євразійського економічної спільноти, Економічний Суд Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД), Виконавчий комітет СНД, Міжпарламентську Асамблею держав – учасниць СНД;

6) доходи, що виплачуються (видаються в натуральній формі) фізичним особам у вигляді винагороди одночасно за двома підставами – за виконання трудових обов'язків і у зв'язку з державними святами, святковими днями, пам'ятними та ювілейними датами фізичних осіб і організацій; 7) інше.

Податкова база прибуткового податку з фізичних осіб щодо заробітної плати визначається за кожен календарний місяць податкового періоду як грошове вираження таких доходів, що підлягають оподаткуванню, зменшених на суму податкових вирахувань (стандартні, соціальні та майнові), що ст. 164-166 ПКРБ дозволені до вирахування [1; 2]. Зокрема, наприклад, сутність стандартних податкових вирахувань являє собою: при визначенні розміру податкової бази платник має право застосувати такі стандартні податкові відрахування [1; 3]: 1) в розмірі 102 білоруських рублів на місяць (станом на квітень 2019 р. – це приблизно 1 299,08 грн [4]) при отриманні доходу, що підлягає оподаткуванню, в сумі, що не перевищує 620 білоруських рублів на місяць (це приблизно 7 896,37 грн [4]); 2) в розмірі 30 білоруських рублів (це приблизно 382,08 грн [4]) на місяць на дитину до вісімнадцяти років і (або) кожного утриманця; 3) тощо.

Податковим періодом для податку є календарний рік [1; 2].

Ставки прибуткового податку з фізичних осіб у Білорусії складають [1; 2; 3]: 1) 13% до усіх доходів, крім тих щодо яких встановлена інша ставка; 2) 10% до доходів фізичних осіб у вигляді оплати праці, отримані за трудовими договорами (контрактами) від організацій, зареєстрованих з 1 липня 2015 р. по 31 грудня 2020 р. на території південно-східного регіону Могилевської області та здійснюють на зазначеній території діяльність з виробництва товарів (виконання робіт, надання послуг), протягом 7 років з дня початку здійснення такої діяльності; 3) 9% до доходів, отриманих: а) фізичними особами (крім працівників, які здійснюють обслуговування та охорону будівель, приміщень, земельних ділянок) від резидентів Парку високих технологій за трудовими договорами (контрактами); індивідуальними підприємцями – резидентами Парку високих технологій; б) фізичними особами, які беруть участь в реалізації зареєстрованого в установленому порядку бізнес-проекту у сфері нових і високих технологій, від нерезидентів Парку високих технологій за трудовими договорами (контрактами); 3) 16% до доходів: а) одержуваних білоруськими індивідуальними підприємцями (нотаріусами, адвокатами) від здійснення підприємницької (нотаріальної, здійснюваної індивідуально адвокатської) діяльності; б) нарахованих податковим органом, виходячи з сум перевищення витрат над доходами відповідно до законодавства; 4) інше.

Варто зазначити, що білоруські організації, білоруські індивідуальні підприємці (нотаріуси, адвокати) тощо, тобто податкові агенти, від яких платник отримав заробітну плату зобов'язані нарахувати, утримати з платника та перерахувати до бюджету нараховану суму прибуткового податку з фізичних осіб не пізніше дня фактичного отримання у банку готівкових грошових коштів на виплату доходів у вигляді оплати праці в розрахунку за місяць і (або) дня перерахування таких доходів з рахунків податкових агентів у банку на рахунок платника або за його дорученням на рахунки третіх осіб у банках [1].

Федеральна податкова система Швейцарії вважається однією з найуспішніших у світі, але загалом досить складна. Податки стягуються на трьох рівнях – федеральному, кантональному та муніципальному. Відповідно у кожному регіоні сукупні ставки відрізняються. Утримується ПДФО з заробітної плати працівників їх роботодавцями. Ставка податку є фіксована, відносна та прогресивна, та на федеральному рівні складає (Таблиця 1) [5]:

На місцевому рівні обсяги податкових виплат залежать від кантону. Наприклад, у Цюриху максимальна ставка прибуткового податку 13% передбачена при річному доході від 254 900,00 франків. У Женеві найвища ставка 19% встановлена щодо доходу понад 615 000,00 франків на рік. Іноземні працівники, які проживають у Швейцарії та отримують річну зарплату понад 120 000,00 фраків (в Женеві 500 000,00) зобов'язані подати податкову декларацію з розбивкою на джерела доходу та вказати активи у всіх країнах світу [5].

У Великобританії діє прибутковий податок (income tax), який регулюється Податковим кодексом Великобританії та сплачується з доходів, у тому числі заробітної плати, фізичних осіб. Уряд Великобританії змінює ставки податку та пільги до цього податку кожну осінь. Ці зміни набувають чинності наступного року 6 квітня,

Таблиця 1

Оподаткований річний дохід, франків		Базовий податок, франків	Ставка від суми перевищення, %
від	до		
0,00	14 500,00 (за місяць 1 208,33) (це приблизно – 392 114,30 грн у рік, 32 676,19 грн в місяць [4]	0,00	0,00
14 500,00	31 600,00	0,00	0,77
31 600,00	41 400,00	131,65	0,88
41 400,00	55 200,00	217,90	2,64
55 200,00	72 500,00	582,20	2,97
72 500,00	78 100,00	1 096,00	5,94
78 100,00	103 600,00	1 428,60	6,60
103 600,00	134 600,00	3 111,60	8,80
134 600,00	176 000,00	5 839,60	11,00
176 000,00	755 200,00	10 393,60	13,20
понад 75 5200,00		86 848,00	11,50

коли починається новий податковий рік у Великобританії. Ставка податку на доходи фізичних осіб є прогресивною та на 2019-2020 роки складає: 1) 0% – якщо дохід за рік складає до 12 500,00 фунтів стерлінгів (£, далі – £) – це за місяць до 1 041,67 £ (це приблизно 44 3528,88 грн та 36 960,74 грн [4]); 2) 20% – дохід за рік від 12 500,00 до 50 000,00 £; 3) 40% – дохід за рік від 50 001,00 до 150 000,00 £; 4) 45% – дохід за рік понад 150 000,00 £. Такі ставки діють в Англії, Уельсі та Північній Ірландії [6; 7; 8].

Податок на доходи фізичних осіб у Шотландії платять ті, особи, які у ній проживають та він є прогресивним. Ставки податку на 2019–2020 рр. складають: 1) 0% – якщо дохід за рік складає до 12 500,00 фунтів стерлінгів (£); 2) 19 % – дохід за рік від 12 500,00 до 14 549,00 £; 3) 20% – дохід за рік від 14 549,00 до 24 944,00 £; 4) 21% – дохід за рік від 24 944,00 до 43 430,00 £; 5) 41% – дохід за рік від 43 430,00 до 150 000,00 £; 4) 46% – дохід за рік понад 150 000,00 £ [9;10].

У Сполучених Штатах Америки та Канаді також діє податок на доходи фізичних осіб з заробітної плати, ставка якого є прогресивною, тобто чим вище дохід, тим більше податок. Так, в Сполучених Штатах Америки залежно від штатів ставка податку (Income Tax) складає від 10 до 37%. Сім'ї з низьким рівнем доходу отримують різні пільги та податкові кредити. У Канаді досить ефективна та гнучка багаторівнева податкова система. Обсяги відрахувань з заробітної плати залежать від провінції, в яких встановлюються різні ставки податків. Відповідальність за утримання покладено на роботодавця. Ставки ПДФО на федеральному рівні складають: 1) річний дохід від 0,00 до 46 605,00 канадських доларів (далі – $) (930 501,97 грн [4]), за місяць від 0 до 3 883,75 $ (77 541,83 грн [4]) – 15%; 2) річний дохід від 46 605,00 до 93 208,00 $ – 20,5%; 3) річний дохід від 93 208,00 до 144 489, 00 $ – 26%; 4) річний дохід від 144 489,00 до 20 5842,00 $ – 29%; 5) річний дохід от 205 842,00 $ і більше – 33% [5].

Податкова система Австралії досить ефективна та прозора. З заробітної плати у країні також сплачується податок на доходи фізичних осіб, який є прогресивним і ставка якого є не відсотковою та становить з заробітної плати [5]:

− для резидентів (громадян Австралії): 1) 0%, якщо дохід за рік складає від 0,00 до 18 200,00 австралійських доларів (далі – $) (346 290,15 грн [4]), за місяць від 0 до 1 516,67 $ (28 857,51 грн [4]); 2) 19 центів з кожного 1,00 $ від суми понад 18 200,00 $ – від 18 201,00 $ до 37 000,00 $; 3) 3 572,00 $ плюс 32,5 цента з кожного 1,00 $ від суми понад 37 000,00 $ – від 37 001,00 $ до 87 000,00 $; 4) 19 822,00 $ плюс 37,00 центів з кожного 1,00 $ від суми понад 87 000,00 $ – від 87 001,00 $ до 180 000,00 $; 5) 54 232,00 $ плюс 45,00 центів з кожного 1,00 $ від 180 001,00 $ і більше;

− для нерезидентів: 1) 32,50 центів з кожного 1,00 $, якщо дохід за рік складає від 0,00 $ до 87 000,00 $; 2) 28 275,00 $ плюс 37,00 центів з кожного 1,00 $ від суми понад 87 000,00 $ – від 87 001,00 $ до 180 000,00 $; 3) 62 685,00 $ плюс 45,00 центів з кожного 1,00 $ від суми понад 180 000,00 $ – від 180 001 $ і більше.

Прибутковий податок (ПДФО) в Японії з резидентів і нерезидентів цієї країни стягується по-різному. Наприклад, якщо доходи нерезидента були отримані за межами країни і в Японію не переводилися, то податками вони не обкладаються. Доходи ж, отримані нерезидентом в Японії, оподатковуються. Податок є прогресивним, його ставка залежить від суми доходів і нараховується у розмірах [11]: 10%, якщо за рік дохід складає до 3 300 000,00 ієн (29 968,94 дол. США (далі – $) (це станом на квітень 2019 рік приблизно становить 806 708,96 грн [4]), за місяць від 275 000 ієн (67 225,75 грн [4]); 20% – від 3 300 000 ієн (29 968,94 $) до 9 000 000,00 ієн (81 733,48 $); 30% – від 9 000 000,00 ієн (81 733,48 $) до 18 000 000,00 ієн (163 466,95 $); 37% – понад 18 000 000,00 ієн (163 466,95 $). Сутність оподаткування заробітної сплати ПДФО в Японії являє собою: береться загальний дохід за рік, з нього відраховуються передбачені законом відрахування, отримана сума множиться на встановлену ставку, а з отриманого результату віднімаються податкові пільги [11].

Податок на доходи фізичних осіб діє і в Китайській Народній Республіці (далі – КНР чи Китай) та сплачується виключно фізичними особами, працівниками, тобто утримується з заробітної плати працівників, та залежить від розміру оподатковуваного доходу. Їм обкладаються такі категорії осіб: 1) громадяни Китаю, іноземці, які проживають на території КНР менш як рік і не мають статусу податкового резидента, іноземці, які мають статус податкового резидента та проживають на території КНР 1–5 років – виплачують податок на доходи всередині країни; 2) іноземці, які проживають на території КНР понад 5 років, які не втратили статус податкового

резидента виплачують податок на доходи за кордоном і всередині країни [11]. Щодо заробітної плати, то ПДФО не стягується з премій, різних видів соціальних виплат, допомог, а також з заробітної плати дипломатів, звільнених від сплати податків відповідно до міжнародних угод. Сплата податку проводиться щомісячно, протягом 15 днів наступного за звітним місяця.

Ставка ПДФО у Китаї виражається у відсотках та додатковій фіксованій сумі, зокрема: 1) якщо дохід не у вигляді заробітної плати за місяць складає менш ніж 500,00 китайських юанів (далі – юанів) (2 004,57 грн [4]), то ставка складає 5% + 0,00 юанів; 2) від 500,00 до 2 000,00 юанів – 10 % + 25,00 юанів; 3) від 2 000,00 до 5 000,00 юанів – 13% + 125,00 юанів; 4) від 5 000,00 до 20 000,00 юанів – 20% + 375,00 юанів; 5) від 20 000,00 до 40 000,00 юанів – 25% + 1 375,00 юанів; 6) від 40 000,00 до 60 000,00 юанів – 30% + 3 375,00 юанів; 7) від 60 000,00 до 80 000,00 юанів – 35% + 6 375,00 юанів; 8) від 80 000,00 до 100 000,00 юанів – 40% + 15 375,00 юанів; 9) понад 100 000,00 юанів (400 913,09 грн [4]) – 45% + 15 375,00 юанів [12].

Варто зазначити, що якщо особа отримує заробітну плату у місяць менш ніж 4 000,00 юанів (595,81 долара, 16 036,52 грн [4]), то вона звільняється від сплати податку, тобто, 4 000,00 юанів – дохід, який не підлягає оподаткуванню. Якщо розмір заробітної плати особи у 2019 році перевищить 4 000,00 юанів, але буде менш ніж 4 500,00 юанів (18 041,09 грн [4]), то платник податків зобов'язаний платити 5% від загальної суми своєї заробітної плати. При окладі від 4 500,00 до 6 000,00 юанів, ставка податку зростає до 10%. Якщо заробітною платою є сума в межах від 6 000,00 до 9 000,00 юанів, то людина зобов'язана відрахувати до державного бюджету 15%. 20% відраховується тоді, коли заробітна плата вище 9 000,00 юанів, але нижче 24 000,00 юанів. Якщо оклад перевищує цю суму, але є менш ніж 44 000,00 юанів, то платник податків сплачує 25%. 30% сплачується лише у тому випадку, якщо заробітна плата китайця перебуває в діапазоні від 44 000,00 до 64 000,00 юанів. При розмірі доходу від 64 000,00 до 84 000,00 юанів особа зобов'язується відраховувати до державного бюджету близько 35% щомісяця. Податкова ставка 40% сплачується при заробітній платі від 84 000,00 до 100 000,00 юанів у місяць, а при заробітній платі понад 100 000,00 юанів (400 913,09 грн [4]) у місяць особа сплачує 45%.

У таких країнах, як Грузія та Індія з заробітної плати працівника встановлений податок на доходи фізичних осіб, який у цих країнах є фіксованим, тобто характеризується фіксованою ставкою. Так, ставка податку в Грузії відповідно до податкового кодексу Грузії складає 20%, а в Індії – 25% [13; 14].

Висновки та пропозиції. Отже, проаналізувавши сутність та елементи податку на доходи фізичних осіб з заробітної плати у деяких країнах світу, варто зазначити:

1) що в усіх проаналізованих нами країнах є податок на доходи фізичних осіб з заробітної плати, який сплачується фізичними особами, а елементи якого схожі, крім ставок податку, які різняться. Водночас у таких країнах як Швейцарія, Великобританія, Шотландія, США, Канада, Австралія, Японія, Китай діє прогресивна ставка податку – більша частина країн, а у Білорусі, Грузії, Індії діє фіксована ставка – менша частина;

2) що у більшості економічно розвинутих країнах світу громадяни з невисокими зарплатами звільняються від податку з доходів фізичних осіб, а основний тягар наповнення бюджету лягає на заможні верстви населення, для яких встановлена прогресивна шкала оподаткування;

3) чинна в Україні, на теперішній час, ставка ПДФО з заробітної плати, розмір якої відповідно до Податкового кодексу України (далі – ПКУ) складає 18 % [15], як вже зазначалося нами у попередніх наших дослідження щодо оподаткування заробітної плати ПДФО [16, с. 22; 17, с. 54; 18. с. 124] не відповідає принципу соціальної справедливості, оскільки є фіксованою. Усунути цей недолік, для того, щоб податок був соціально справедливим, захищав права громадяни з невисокими зарплатами, на наш погляд, можливо шляхом внесення змін до ПКУ та закріплення у ньому прогресивного ПДФО за прикладом таких розвинутих країн світу, зокрема Великобританії, Сполучених Штатів Америки, Канади та Японії, тобто у ПКУ можливо, наприклад, закріпити такі ставки податку, як: 0%, 5%, 10%, 20%, 25%, 30%, 35%, 40%, 45%, які будуть залежить від розміру заробітної плати, а також закріпити місячний дохід, який не буде підлягати оподаткуванню та на який буде зменшуватися розмір заробітної плати.

Список використаної літератури:

1. Налоговый кодекс Республики Беларусь (особенная часть) от 29 декабря 2009 г. № 71-3. URL: http://www.nalog.gov.by/ru/chapter16-TC/
2. Официальный сайт Министерства по налогам и сборам Республики Беларусь. URL: http://www.nalog.gov.by/ru/podohodni-nalog-fl-2018/
3. О налогообложении : Указ Президента Республики Белорусь от 25 января 2018 г. № 29. URL: http://president.gov.by/uploads/documents/2018/29uk.pdf
4. Сайт Минфин. URL: https://index.minfin.com.ua/ (дата звернення: 08.05.2019).
5. URL: http://hochusvalit.com/zarplata (дата звернення: 08.05.2019).
6. URL: https://www.mileiq.com/en-gb/blog/2018-uk-income-tax-rates-brackets/
7. URL: https://www.mileiq.com/en-gb/blog/income-tax-rates-2019-20-uk/
8. URL: http://www.lawfirmuk.net/tax _1819f (дата звернення: 08.05.2019).
9. URL: https://www.gov.uk/scottish-rate-income-tax/2017-to-2018-tax-year
10. URL: https://www.gov.scot/publications/scottish-income-tax-2019-2020/
11. URL: http://emigranto.ru/strany-azii/ (дата звернення: 08.05.2019).
12. URL: http://visasam.ru/emigration/asia /nalogi-v-kitae.html
13. Налоговый кодекс Грузии (краткие разнеснения) URL: https://www.eprc. ge/admin/editor/uploads/files/Sagadasaxao_A5_Rus.pdf (дата звернення: 08.05.2019).
14. Налоговый кодекс Грузии. URL: https://www.refworld.org.ru/pdfid/5 48f00 b54.pdf
15. Податковий кодекс України : Кодекс від 02 грудня 2010 р. № 2755–VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 08.05.2019).
16. Березовська С.В. Трансформація та сутність оподаткування заробітної плати податком на доходи фізичних осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* Одеса : Видавничий дім «Гельветика». № 32. 2018. С. 18–22.
17. Березовська С.В. Податок на доходи фізичних осіб з заробітної плати в Україні : сутність, недоліки та шляхи їх усунення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* № 5. 2018. С. 50–54.
18. Березовська С.В. Оподаткування податком на доходи фізичних осіб заробітної плати в Україні : досвід країн Європейського союзу та шляхи вдосконалення. *Національний вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* № 55. 2019. С. 121–124.

Березовская С. В. Сущность и элементы налога на доходы физических лиц с заработной платы в некоторых странах мира: опыт для Украины

Статья посвящена анализу налога на доходы физических лиц с заработной платы в некоторых странах мира. Определяются, исследуются и раскрываются сущность и определенные элементы этого налога в Белоруссии, Швейцарии, Великобритании, Шотландии, Соединенных Штатах Америки, Канаде, Японии, Китае, Грузии как опыт для Украины.

Ключевые слова: *налог на доходы физических лиц, заработная плата, элементы, страны мира, опыт для Украины.*

Berezovska S. V. The essence and elements of the tax on incomes of physical persons from salary in some countries of the world: experience for Ukraine

The article is devoted to the analysis of the tax on incomes of physical persons from salary in some countries of the world. The essence and certain elements of this tax in Belarus, Switzerland, Great Britain, Scotland, the United States of America, Canada, Japan, China, and Georgia are determined, investigated and disclosed as experience for Ukraine.

Key words: *tax on incomes of physical persons, salary, elements, countries of the world, experience for Ukraine.*

УДК 343.341
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-10

О. І. Пархоменко-Куцевіл
доктор наук з державного управління,
завідувач кафедри публічного адміністрування
Міжрегіональної Академії управління персоналом

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В США: МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Статтю присвячено досвіду формування антикорупційних інституцій в США. Визначені основні антикорупційні інституції, розглянуті засади формування антикорупційної політики в США. Обґрунтовано, що значну роль в організації боротьби з організованою злочинністю і корупцією відіграє Міністерство фінансів США, зокрема такі його структурні підрозділи як таємна служба, служба внутрішніх доходів, бюро з алкоголю, тютюну та вогнепальної зброї. До центральних відомств США, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, також належать: митна служба; поштова служба; міністерство праці США; комісія з цінних паперів та біржах; Держдепартамент США, який здійснює діяльність по виявленню дипломатичного та економічного тиску на уряд країн-виробників наркотиків; Національна система перехоплення наркотиків на кордоні. Запропоновано удосконалення сучасних українських антикорупційних інституцій.

Ключові слова: *корупція, антикорупційна політика, органи державної влади, антикорупційні інституції, конфлікт інтересів.*

Постановка проблеми. Українське суспільство стрімко розвивається, постійно удосконалює систему управління, що викликає розв'язання багатьох проблем пов'язаних з формуванням інформаційного середовища, глобалізаційними та інтеграційними процесами, а також корупція. На жаль, корупція гальмує не лише прогресивний розвиток сучасного українського суспільства, а інновації та реформи, які потрібні для розвитку держави. Корупція існує з часу розвитку сучасних суспільств та постійно уряди різних країн намагаються подолати це явище.

Проблеми запобігання та протидії корупції, формування бази даних про осіб, які вчинили корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення, визначення пріоритетів розвитку антикорупційної політики активно розглядають та обговорюються фахівцями з політології, соціології, правознавства, державного управління та ін.

Відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [8] першочерговою реформою є антикорупційні реформа, основною метою якої є суттєве зменшення корупції в Україні, зменшення втрат державного бюджету та бізнесу через корупційну діяльність, а також підвищення позицій України у міжнародних рейтингах, що оцінюють рівень корупції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема запобігання та подолання корупції, а також діяльність антикорупційних органів державної влади аналізують вчені в різних галузях науки, у тому числі правознавці, політологи, соціологи, психологи, державні управлінці та ін. Зокрема, формування та розвиток антикорупційних інституцій в Україні та світі, аналізують: С. Александров, В. Андріанов, Л. Багрій-Шахматов, О. Банчук, І. Бачинський, В. Бєлік, В. Берзнер, Т. Ілєнок, О. Кальман, М. Камлик, І. Козьяков, О. Костенко, В. Кузьменко, О. Куриленко, В. Литвиненко, О. Лук'янов, О. Маркеєва, М. Мельник, О. Михайльченко, А. Мовчан, О. Мусієнко, Є. Невмержицький, А. Новак, В. Пелішенко, С. Петрашко, С. Серьогін, О. Сінчук, Л. Ситник, Є. Скулиш, М. Фоміна, М. Хавронюк, Н. Ченшова, М. Ярошенко, І. Яцків та інші.

Водночас, на сьогодні відсутній системний аналіз формування антикорупційних інституцій в Україні та США.

Мета статті – проведення компаративного аналізу формування антикорупційних інституцій в Україні та США.

Виклад основного матеріалу дослідження. Певний досвід боротьби з корупцією накопичено у США. Організована злочинність

© Пархоменко-Куцевіл О. І., 2019

тут вперше стала предметом обговорення на «високому рівні» ще у 1929 р., коли її вивченням займалась так звана Комісія Цікершема. З того часу ця проблема знаходиться в центрі уваги комісій, комітетів та підкомітетів Конгресу США чи президента, які в результаті довгого та ретельного вивчення різних аспектів боротьби з організованою злочинністю розробляли рекомендації, які були покладені в основу федеральних законів.

Важливим організаційним заходом, здійсненим урядом США, було створення в червні 1970 р. «Національної ради по боротьбі з організованою злочинністю», головним завданням якої стала розробка загальнонаціональної програми дій. Керівну роль у діяльності по боротьбі з організованою злочинністю відіграє Міністерство юстиції США, яке розробляє національну стратегію боротьби зі злочинністю у країні та здійснює методичне керівництво цією роботою. Головним підрозділом Міністерства юстиції, на яке безпосередньо покладена боротьба з організованою злочинністю, є Федеральне бюро розслідувань (далі – ФБР).

До складу міністерства юстиції США входять ще три служби, які мають безпосереднє відношення до організації боротьби з організованою злочинністю:

1) Служба міграції та натуралізації, яка здійснює заходи щодо запобігання незаконному ввезенню в країну наркотиків та наркотичних засобів;

2) Служба судових виконавців США, або Служба Маршалів, що здійснює захист свідків та членів їх сімей під час розслідування справ, пов'язаних з організованою злочинністю;

3) Служба юридичної допомоги, досліджень та статистики, що координує роботу Національного інституту юстиції, який є головною організацією міністерства юстиції у галузі фундаментальних та прикладних досліджень проблем злочинності, причин криміногенної поведінки особистості та розробки заходів запобігання злочинності [11].

Значну роль в організації боротьби з організованою злочинністю і корупцією відіграє Міністерство фінансів США, зокрема такі його структурні підрозділи як таємна служба, служба внутрішніх доходів, бюро з алкоголю, тютюну та вогнепальної зброї. До центральних відомств США, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, також належать: митна служба; поштова служба; міністерство праці США; комісія з цінних паперів та біржах; Держдепартамент США, який здійснює діяльність по виявленню дипломатичного та економічного тиску на уряд країн-виробників наркотиків; Національна система перехоплення наркотиків на кордоні.

Крім того, згідно з Програмою боротьби з організованою злочинністю федеральним урядом створено об'єднання – «Ударні сили», які діють під загальним керівництвом Міністерства юстиції США та у тісному контакті з правоохоронними органами штатів. Головне їх завдання полягає у виявленні фактів корупції та груп організованої злочинності, а також пошук доказів злочинної діяльності учасників незаконного підприємництва. Правовий режим діяльності «Ударних сил» визначається кримінально-процесуальним законодавством та спеціальними інструкціями Міністерства юстиції США.

У боротьбі з корупцією існує чіткий розподіл компетенції між законодавчою, виконавчою і судовою владою. Конгрес розробляє та приймає відповідні закони та здійснює нагляд за їх виконанням. Обидві його палати мають потужними важелями впливу на діяльність виконавчої влади шляхом виділення або обмеження бюджетних коштів на державні витрати, включаючи боротьбу з корупцією.

Контроль за правопорушеннями в системі державної служби здійснюється конгресом через постійні та спеціальні комітети його палат. Проблемами корупції займається Спеціальний сенатський комітет з етики та Комітет зі стандартів службової поведінки посадових осіб палати представників. Правопорушення, пов'язані з корупцією, заслуховуються також в комітетах з урядових операцій, справах поштового відомства цивільної служби, науці, космосу, техніці, витрат і доходам [6, с. 25].

Комітети підтримують контакти з федеральними міністерствами та відомствами, проводять слухання та розслідування діяльності урядових органів.

Іноді слухання у справах про корупцію проводяться на об'єднаних комітетах обох палат з оподаткування та економічних питань. Конгрес має право запрошувати та заслуховувати на засіданнях комітетів керівників міністерств. Попри чільну роль парламентського контролю за виконавчою судовою владою у сфері протидії корупції, в США існують засоби контролю та над діяльністю законодавчих органів. Так, з 1946 р. діє Закон про федеральне регу-

лювання лобістської діяльності, відповідно до якого будь-яка організація, що надає вплив на конгрес, зобов'язана реєструвати своїх лобістів і повідомляти про свої інтереси в законодавчій сфері. Кожен лобіст зобов'язаний щоквартально публікувати звіт про свою діяльність в «Відомостях конгресу». Важливість дії даного закону пояснюється тим, що неврегульований лобізм в будь-якому розвиненому суспільстві неминуче веде до прийняття законодавчих рішень, вигідних для обмеженого кола осіб або політичних груп, і, як наслідок, до корупції в апараті законодавчих органів [2].

У 1990 р. Президентом США був підписаний Наказ № 12731, який модернізував загальні принципи етичної поведінки чиновників виконавчої влади США. По суті ці принципи є досить конкретні юридичні та морально-етичні вимоги. Вони пред'являються як до чиновників вищого рангу, так і до рядових держслужбовцям. Крім того, зазначений нормативно-правовий документ зарегламентував, що кожен орган влади, що входить в систему органів виконавчої влади, повинен мати спеціально призначеного працівника. В його обов'язки входить координувати та контролювати дотримання посадовими особами норм етики всередині відомства та здійснювати діловий зв'язок цього відомства з Головним контрольно-фінансове управління США і з Управлінням з етики в Уряді [12].

Завданнями цих відомств є:

− координація дій своїх представників у відомствах;

− розв'язання питань, що виникають у зв'язку з кваліфікацією порушень стандартів поведінки, що допускаються посадовими особами;

− розгляд найбільш «делікатних» ситуацій та прийняття рішення про застосування в певних випадках кримінальної відповідальності [9, с. 68].

Порядок подання фінансових декларацій американськими чиновниками регламентує, крім наведеного вище правового положення, і Акт про етику поведінки державних службовців США 1978 р. Згідно з цим актом всім службовцям Білого дому та інших виконавчих відомств потрібно надавати керівникам своїх відомств за пропонованою формою наступну інформацію:

1) перелік найменувань всіх корпорацій, компаній, фірм та інших форм організації бізнесу, організацій, які не мають цілей одержання прибутку, а також загальноосвітніх та інших інститутів, з якими службовець безпосередньо або через дружину, неповнолітніх дітей або інших членів його сім'ї в даний момент має справа. Під справою в даному випадку розуміється «будь-який зберігається фінансовий інтерес або зв'язку чиновника з цими організаціями, незалежно від того, в якій якості він виступає»;

2) відповідно до форми, що додається від чиновника вимагається надання списку всіх його особистих кредиторів, його дружини, дітей та інших проживають разом з ним членів сім'ї;

3) інформація про наявність всіх вищевказаних осіб нерухомої власності;

4) інформація про своїх «тривають» комерційних, фінансових та інших інтересах [9, с. 69].

Перевіркою фінансово-майнового стану державних (публічних) службовців займаються спеціально призначені в будь-якому управлінні чи департаменті особи або групи осіб, комісії, які за потреби можуть запитувати додаткову інформацію, викликати на бесіду самих чиновників, проводити розслідування тощо. До особи, щодо якої є підозри в причетності до корупційних правопорушень, може застосовуватися один із таких заходів впливу: часткова чи повна дискваліфікація, переміщення на нижчий ранг, чин, пропозиція припинити «конфліктні» фінансові зв'язки. У разі серйозних порушень можливе притягнення до кримінальної відповідальності [1].

Окремо слід розглянути попередження корупції серед поліції в США. Так, у США створено систему протидії та контролю корупції серед поліцейських. Її суть полягає в тому, що поліцейські відомства з особливою увагою ставляться до питання свого кадрового забезпечення. Для кандидатів на службу, а також для співробітників поліції всіх рівнів встановлено високі моральні стандарти та досить жорсткі правила поведінки та дисципліни. Запроваджено суворий добір кандидатів на службу, який передбачає перевірку на детекторі брехні. У Федеральному бюро розслідувань, одним із головних завдань якого є боротьба з корупцією, практикується постійне переміщення співробітників з однієї ділянки на іншу, щоб зменшити можливість зрощування з місцевими органами та організованою злочинністю. До того ж у Головному управлінні ФБР існує спеціальний відділ внутрішніх розслідувань, який займається перевіркою інформації про зловживання своїх співробітників [7, с. 186]. Слід звернути увагу на ще один антикорупційний захід, запроваджений у поліції США, а саме

випуск спеціального журналу «Національний бюлетень негідної поведінки», у якому поряд із прикладами жорстокості, невжиття необхідних законних заходів, спрямованих на припинення правопорушення, публікується інформація про корупційні діяння в поліції [3, с. 115–121].

Прогресивним у боротьбі з корупцією в США є також те, що розслідувати факти корупційних правопорушень і залучати до суду осіб найвищого рангу, у тому числі пов'язаних з організованою злочинністю, допомагають прийняті в США заходи щодо захисту свідків, які закріплено у двох нормативних документах: Федеральній програмі захисту свідків (Федеральній програмі безпеки свідків) та Програмі допомоги свідкам у разі крайньої потреби (екстреної допомоги свідкам). Згідно з цими програмами свідок та його родину можуть бути переміщені за рахунок коштів федерального бюджету безпечне місце. Свідкові видається допомога для облаштування на новому місці, надається допомога у пошуку роботи. Йому може бути забезпечено охорону на певний строк. У крайньому разі свідкові можуть видати документи, що змінюють дані про його особу (прізвище, ім'я, по батькові, місце народження). Рішення про використання заходів, передбачених програмами захисту свідків, приймає управління з примусових дій (Управління операцій із примусу) Відділу кримінальних злочинів Департаменту юстиції США. Реалізацією заходів із захисту свідків займається Служба Маршала (судового виконавця) [1; 2].

Низький рівень корупції в США є результатом також того, що кожне відомство, яке входить до системи органів виконавчої влади, має спеціально призначеного працівника, якому належить координувати й контролювати дотримання посадовими особами норм етики всередині відомства та здійснювати діловий зв'язок його відомства з Головним контрольно-фінансовим управлінням США та з Управлінням з етики в уряді. Саме ж Управління з етики в уряді керує своїми представниками у відомствах, розв'язує проблеми, що виникають у зв'язку з порушенням стандартів поведінки, що допускаються посадовими особами, розглядає найбільш «делікатні» ситуації та розв'язує питання про притягнення в певних випадках до кримінальної відповідальності. Законодавча база, що передбачає «конфлікт інтересів», допомагає розрізняти належну та неналежну поведінку посадової особи. Підхід полягає у визначенні конфліктності інтересів через правила й положення, які допомагають уникнути неналежної поведінки посадової особи. Так, посадовим особам забороняється реалізувати свої фінансові інтереси, беручи участь у справах, на успіх яких можуть вплинути рішення, що приймаються такими посадовими особами в ході виконання ними своїх службових обов'язків. Законодавством США також передбачено ситуації, коли конфлікт інтересів може виникнути як в ході виконання посадовою особою своїх службових обов'язків, так і в результаті дій особи, яка вже припинила свою службу в органах державної влади [5].

Антикорупційним законодавством США також врегульовано питання сумісництва посад посадовими особами органів державної влади. Так, заробіток за сумісництвом не повинен перевищувати 15 % посадового окладу службової особи за основним місцем роботи. Це обмеження поширюється на посадових осіб усіх трьох гілок влади, за винятком членів Сенату США. Федеральне законодавство також передбачає обмеження ділової діяльності колишніх державних службовців після виходу їх на пенсію. Так, якщо державний службовець, перебуваючи на службі, «особисто й істотно» брав участь як посадова особа у розв'язанні конкретних проблем, він не має права після виходу у відставку представляти чиїсь інтереси у відносинах з органами виконавчої влади для вирішення таких же питань. Ця заборона є постійною та поширює свою дію на будь-яке відомство, орган або суд. Якщо колишній державний службовець «особисто й істотно» не займався певним колом обов'язків, проте такі обов'язки фактично належали до його компетенції в останній рік проходження служби, він втрачає право займатися зазначеною практикою на період у 2 роки після звільнення [4, с. 104].

Досить суворими є положення антикорупційного законодавства США щодо можливості й розмірів отримання подарунків особами органів державної влади. Так, федеральне законодавство встановлює єдині для всіх органів державної влади правила, що обмежують отримання посадовою особою подарунків від приватних осіб і від організацій. Законодавство про етику регламентує отримання подарунків певним чином. Так, сенатор США, а також співробітники його апарату не повинні приймати подарунки від приватних фізичних і юридичних осіб, які можуть виявитися зацікавленими в схваленні певного рішення.

Вартість подарунків, отриманих сенатором з інших джерел (у тому числі від родичів) протя-

гом календарного року, не повинна перевищувати в сукупності 300 дол. Подарунки, загальна вартість яких становить менш як 75 дол., не декларуються. Закон про етику накладає обмеження на оплату приватним особам подарунків у формі турів або поїздок. Член палати представників Конгресу США має право отримувати подарунки протягом календарного року загальною вартістю 250 дол. З одного джерела. Кожні три роки цей ліміт переглядається. Таке обмеження поширюється також на співробітників його апарату. При цьому кожен подарунок, у тому числі подарунок подружжю посадових осіб, «справедлива ринкова ціна» якого перевищує 100 дол., повинен декларуватися. Подарунки, ціна яких у сукупності становить 100 дол., або менше, у декларацію не включаються. Ці обмеження поширюються на всі джерела отримання подарунків, за винятком подарунків, отриманих від родичів. У виняткових випадках обмеження можуть бути зняті комітетом з етики [10, с. 250].

Таким чином, державний службовець, а також його дружина (чоловік) можуть протягом календарного року прийняти подарунок, ціна яких у сукупності не перевищує 300 дол. Отримавши подарунок вище допустимої вартості, державний службовець зобов'язаний протягом 60 днів здати його до відповідного органу свого відомства. Законодавством передбачено, що внаслідок інфляційних процесів вартість таких подарунків повинна переглядатися кожні 3 роки [4, с. 105].

Україна з урахуванням прогресивного світового досвіду подолання та боротьби з корупцією сформувала інноваційні антикорупційні інституції, зокрема, Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (САП), Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активам, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА), Державне бюро розслідувань (ДБР), Вищий Антикорупційний суд (ВАС).

Якщо НАЗК виконує функцію попередження корупції, то НАБУ, САП та АРМА виконують роль боротьби з корупцією. Однак, зазначені функції переплетені між собою, так перевірка декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, здійснює НАЗК, зазначені перевірки та відповідні матеріали можуть бути враховані під час проведення певних слідчих дій іншими антикорупційними органами. Теж саме стосується матеріалів НАБУ та АРМА, які потрібні під час перевірки електронних декларацій або незаконного збагачення, перевірки на конфлікт інтересів тощо. Однак, на даний час відсутні дієві комунікаційні зв'язки між новоствореними антикорупційними інституціями та часто інформація отримується невчасно або взагалі не отримується. Все це перешкоджає реальній боротьбі з корупцією, не дає можливості за короткі терміни здійснити певні важливі перевірки.

Це пов'язано, по-перше, з відсутністю політичної підтримки реальної боротьби з корупцією. По-друге, відсутністю незалежності антикорупційних органів, адже призначення керівників цих органів здійснюється політичними діячами, що в собі несе вже певний конфлікт інтересів. По-третє, процедура призначення керівників антикорупційних органів різна: в НАЗК голову обирають члени НАЗК серед себе, директора НАБУ призначає на посаду Президент України, голову АРМА призначає на посаду Кабінет Міністрів України. Тобто кожний з керівників антикорупційних органів має свої амбіційні плани та стратегічного партнера, водночас не спрямований на плідну співпрацю один з одним.

На нашу думку, назріла реально потреба у переосмисленні ролі цих антикорупційних органів та їх раціоналізації, зокрема, доцільно було б запровадити діяльність центрального органу виконавчої влади – Державного агентства з питання запобігання та боротьби з корупцією на базі новостворених антикорупційних інституцій, що надало б можливість створити потужний механізм запобігання та боротьби з корупцією в Україні.

Висновки та пропозиції. Отже, поняття «корупції» в США на законодавчому рівні має широке визначення та охоплює: одержання чи давання хабара чинними або колишніми посадовцями, пропозицію чи обіцянку дати хабара, вимагання хабара, посередництво у даванні чи одержанні хабара, згоду на отримання хабара.

В США існує багато державних органів, на які покладені функції попередження та боротьби з корупцією. Інколи одну справу розслідують декілька державних органів, діяльність яких координується керівним органом. З одного боку, це призводить до розпорошування сил і засобів, а з іншого – перешкоджає процесам монополізації в цій сфері, створюючи конкуренцію між правоохоронними органами.

Список використаної літератури:

1. Андрианов В.Д. Практика и методы борьбы с коррупцией в США. URL: http://mirznanii.com/a/39590/praktika-i-metody-borby-s-korruptsiey-v-ssha (дата звернення 07.10.2018 р.)
2. Бочарников И.В. Зарубежный опыт противодействия коррупции. URL: http://www.crime.vl.ru/index php?p=3787&more=1&c=1&tb=1&pb=1 (дата звернення 07.10.2018 р.).
3. Бровкин В. Новые инициативы США в отношении борьбы с коррупцией в глобальном контексте. *Відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару* / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого / В.В. Сташис (відп. ред.). Харків, 2003. С. 115–121.
4. Довжанин В.М. Правове регулювання запобігання та протидії корупції за законодавством США. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2015. № 13. Том 1. 104 с.
5. Кабашов С.Ю. Урегулювание конфликта интересов и противодействие коррупции на гражданской и муниципальной службе: теорія и практика: учеб.пособие. Москва : ИНФРА-М, 2011. 192 с.
6. Кремянская Е. Организация борьбы с коррупцией в зарубежных странах : опыт США и Великобритании. *Право и управление. XXI век.* № 3 (28)/2013. С. 24–31.
7. Протидія організованої злочинності в країнах ЄС та США. Київ : НТВ «Правник», 2002. 292 с.
8. Про Стратегію сталого розвитку : Указ Президентів від 12 січня 2015 р. № 5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015 (дата звернення 22.08.2018).
9. Харитошкин В.В. Опыт противодействия коррупции в США и Китае. *Вестник ТвГУ. Серия «Право».* 2015. № 4. С. 66–74.
10. Яцків І.І. Деякі питання застосування міжнародних механізмів протидії корупції в Україні. *Право України*. 2010. № 11. С. 260.
11. Dininio Phyllis, Sahr John Kpundeh, and Robert Leiken. USAID Handbook for Fighting Corruption. Washington, DC : U.S. Agency for International Development, Center for Democracy and Governance. 1998. P. 26.
12. Klitgaard R. Controlling Corruption. University of California press, 1991. P. 99–100.

Пархоменко-Куцевил О. И. Опыт формирования и развития антикоррупционных органов государственной власти в США: возможности для Украины

Статья посвящена опыту формирования антикоррупционных институтов в США. Определены основные антикоррупционные институты, рассмотрены принципы формирования антикоррупционной политики в США. Обосновано, что значительную роль в организации борьбы с организованной преступностью и коррупцией играет Министерство финансов США, в частности такие его структурные подразделения как тайная служба, служба внутренних доходов, Бюро по алкоголю, табаку и огнестрельному оружию. К центральных ведомств США, осуществляющих борьбу с организованной преступностью, также относятся: таможенная служба; почтовая служба; министерство труда США; комиссия по ценным бумагам и биржах; Госдепартамент США, который осуществляет деятельность по выявлению дипломатического и экономического давления на правительство стран-производителей наркотиков; Национальная система перехвата наркотиков на границе. Предложено усовершенствование современных украинских антикоррупционных институтов.

Ключевые слова: *коррупция, антикоррупционная политика, органы государственной власти, антикоррупционные институты, конфликт интересов.*

Parkhomenko-Kutsevil O. I. Experience of formation and development of anti-corruption bodies of the state authority in the USA: opportunities for Ukraine

The article is devoted to the experience of forming anti-corruption institutions in the USA. The author identified the main anti-corruption institutions, considered the principles of the formation of anticorruption policy in the United States. The article substantiates that the US Department of the Treasury plays a significant role in organizing the fight against organized crime and corruption, in particular its structural divisions, such as secret service, internal revenue service, alcohol, tobacco and firearms bureau. The central United States agencies involved in the fight against organized crime also include: Customs; postal service; US Department of Labor; Securities and Exchange Commission; US Department of State, which is engaged in the detection of diplomatic and economic pressure on the government of drug-producing countries; National system of drug interception at the border. The author proposes the improvement of modern Ukrainian anti-corruption institutions.

Key words: *corruption, anticorruption policy, state authorities, anti-corruption institutions, conflict of interests.*

УДК 342.951:[346.2:364](477)
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-11

Л. М. Попова
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів та кредиту
Харківського національного університету будівництва та архітектури

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню особливостей правового регулювання соціального підприємництва в Україні, шляхів розвитку вказаного виду підприємницької діяльності, зокрема можливостей надання державою пільг, інвестицій, кредитів суб'єктам соціального підприємництва. Проаналізовано закордонний досвід розвитку законодавчої бази для соціального підприємництва та можливості його застосування в Україні.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, соціальне підприємництво, податкові пільги, пільгове кредитування, соціальне інвестування.*

Постановка проблеми. В економічно розвинених країнах світу соціальному підприємництву відводиться надзвичайно важлива роль, оскільки його розглядають як інструмент боротьби з бідністю та безробіттям. Соціальна сфера, на яку покладено вирішення низки першочергових завдань, є особливо важливою на сучасному етапі функціонування нашої держави в умовах анексії Криму та бойових дій на Сході країни. До таких важливих завдань відносять: досягнення гідного рівня матеріального добробуту й умов життя населення; забезпечення максимальної продуктивної зайнятості населення, підвищення якості й конкурентоспроможності робочої сили; забезпечення прав і соціальних гарантій сімей; підтримка соціально найвразливіших верств населення; підвищення народжуваності та зниження смертності населення, збільшення тривалості життя [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням соціального підприємництва займалися такі вчені, як Б. Андерсон, Д. Барштейн, Дж. Вей-Скіллерн, М. Діз, С. Елворд, В. Кокоть, Дж. Макклург, Дж. Майр, В. Никифорак, Дж. Остін, Г. Сефенсон, В. Смаль, Ф. Спреклі, Ж. Сэй, Й. Шумпетер та інші. Однак чимало питань щодо правового регулювання соціального підприємництва в сучасних умовах потребують подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання соціального підприємництва в Україні та шляхів його розвитку з допомогою державної підтримки.

Виклад основного матеріалу. У закордонних країнах соціальне підприємництво як явище існує ще з початку XIX століття. Так, на думку Дж. Макклурга першими проявами (прообразами) соціального підприємництва були звичайні монастирі, які виступали притулком для соціально незахищених верств населення, церковні школи, які створені завдяки коштам громади чи меценатів, лікарні, будинки для літніх людей, які виконували свою соціальну місію [2].

У сучасних умовах господарювання соціальне підприємництво набирає значної популярності у зв'язку з тим, що сприяє задоволенню соціально-економічних потреб населення. Сам термін «соціальне підприємництво» є порівняно новим, оскільки виник наприкінці XX століття, та об'єднав проведення традиційного підприємництва, метою якого є отримання прибутку, та вирішення соціальних потреб.

В. Смаль, В. Кокоть вважають, що основна відмінність між соціальним та комерційним підприємництвом пов'язана з метою діяльності або з тим, що підприємство намагається примножити. Тобто для бізнес-підприємців головною метою є примноження прибутку чи багатства акціонерів, тоді як для соціальних підприємців – це соціальні зміни, які розв'язують нагальні проблеми, що недооцінені чи проігноровані іншими інституціями (державними установами, бізнес-структурами тощо) [3, с. 69–74].

Д. Барштейн зазначає, що соціальне підприємництво – це процес, з допомогою якого громадяни створюють або трансформують установи для розв'язання таких соціальних проблем, як

© Попова Л. М., 2019

бідність, неграмотність, деградація довкілля, порушення прав людини, корупція, з метою покращення життя багатьох людей [4, с. 1]; спрямоване на інноваційну, суттєву та позитивну зміну у суспільстві на умовах самоокупності, пом'якшення та розв'язання соціальних проблем [5].

В. Никифорак виділяє три основні аспекти, які відіграють важливу роль у формуванні та розумінні сутності соціального підприємництва: 1) соціальну спрямованість; 2) підприємницький підхід; 3) фінансову стабільність [6, с. 321–324].

Згідно з даними Європейської асоціації соціального права (European Social Enterprise Law Association), упродовж останніх років у європейських країнах спостерігається бум розвитку законодавчої бази для соціального підприємництва. Уряди країн самостійно визначають, як регулюватимуть цю галузь. Так, в Іспанії, Португалії, Франції, Греції, Хорватії соціальне підприємство може існувати виключно у формі соціальних кооперативів. У Великій Британії введено в обіг спеціальний різновид – компанію, що працює в інтересах громади (таких у країні діє понад 13 тисяч). Уряди Бельгії, Данії, Фінляндії, Люксембургу, Словенії ухвалили закони, що визначають умови, за яких оператор, що працює в будь-якій легальній формі, може отримати статус соціального підприємства. У цих країнах статус соціального підприємства можуть отримати не лише кооперативи чи приватні компанії, а й громадські, волонтерські, благодійні організації та фонди. У Латвії у 2017 р. ухвалено закон (набрав чинності у березні 2018 р.), який визначає, що соціальні підприємства можуть існувати тільки у формі товариства з обмеженою відповідальністю. В Україні, за відсутності відповідної законодавчої бази, соціальні підприємства працюють у різних організаційних формах діяльності [7].

У національній мережевій організації для представництва соціальних підприємств у Великій Британії (Social Enterprise UK), наводять такі характеристики соціального підприємництва: а) виконання чіткої соціальної та/або природоохоронної місії, зафіксованої у керівних документах; б) створення більшості своїх доходів завдяки торгівлі; в) реінвестування більшої частини свого прибутку; г) незалежність від держави; д) управління під контролем більшості в інтересах соціальної місії; е) підзвітність і прозорість [8]. Доцільно зазначити, що у Великій Британії соціальні підприємства мають соціальну та екологічну спрямованість.

У сучасній Україні підприємництво вважається соціальним, якщо:

– воно допомагає людям, які перебувають в складній життєвій ситуації (наприклад, працевлаштовує переселенців, яким довелося залишити свою територію, де відбуваються воєнні дії);

– частина прибутку інвестується в соціальну сферу, щоб вирішити, різного роду проблеми, у тому числі викликані війною;

– одночасно виконуються обидві функції.

Проте доцільно зазначити, що соціальне підприємництво – це гібридний вид діяльності, що поєднує громадський сектор (де залучаються волонтери та активісти) й бізнес. Тому інформованість громадян щодо соціального підприємництва може здійснюватися у напряму розвитку неприбуткових організацій або розвитку бізнесу. У першому випадку доцільно надавати інформацію про бізнесові принципи та доводити окупність соціальних проектів, в іншому випадку – варто робити акцент на мотивацію для підприємців.

Оскільки загальними принципами господарювання в Україні є забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою всіх суб'єктів господарювання, свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом, забезпечення соціальної спрямованості економіки, захист національного товаровиробника та інше [9, с. 8], здійснення соціального підприємництва є досить доцільним та необхідним в сучасних умовах розвитку держави. Можна стверджувати, що соціальне підприємництво – бізнес майбутнього, оскільки люди, які ним займаються більш усвідомлені у викликах сьогодення та соціально відповідальні.

Одним з напрямків діяльності потужних приватних підприємств є створення фондів, з яких фінансується надання різноманітних видів соціальної підтримки, освітніх та наукових програм тощо. І хоча деякі науковці зазначають, що в європейських країнах соціальні підприємства дотаційні і залежні від донорів (інвесторів) та держави, а у США прибуток є головним критерієм успішності соціального підприємства [10], все ж таки статистичні дані підтверджують той факт, що фінансування соціального підприємництва у США також часто відбувається завдяки створеним фондам. Так, за різними даними у США зареєстровано понад 65 тис. фондів, а у країнах Європи – від 80 до 100 тис. фондів [11].

Оскільки поняття «соціальне підприємство» офіційно не закріплено в нормативно-правовому полі України, то діяльність суб'єктів соціального підприємництва регулюється законодавством, що стосуються підприємств чи організацій відповідно до організаційних форм юридичної особи, за якими вони зареєстровані [12]. Результати дослідження показали, що наявні соціальні підприємства оформлені юридично як: 1) фізичні особи-підприємці, 2) громадські організації, 3) підприємства громадського об'єднання, 4) приватні підприємства, 5) товариства з обмеженою відповідальністю, 6) благодійні організації, 7) організації громадського об'єднання, 8) державні підприємства, 9) сільськогосподарські кооперативи та 10) громадські спілки [13].

Така багатоманітність соціальних підприємців породжує й чисельні перепони на шляху функціонування та розвитку, більшість з соціальних підприємців потребують державної підтримки у вигляді різного роду пільг, інвестицій, кредитів тощо.

У міжнародному дослідженні «Карта соціальних підприємств та їхніх екосистем у Європі» зазначено, що дуже мало країн запроваджують спеціальні податкові пільги для соціальних підприємств, та вказано, що такі податкові пільги можуть існувати для звільнених від податку неприбуткових організацій, для інтеграційних підприємств (WISE), якщо це поняття існує в країні, для здійснення певних форм діяльності. Але у більшості випадків соціальні підприємства оподатковуються відповідно до основної організаційної форми діяльності [7]. Однак, слід зазначити, що Україна перебуває на такому етапі свого розвитку, коли для її подальшого розвитку необхідні значні інвестування та надання пільг суб'єктам підприємницької діяльності, в тому числі у сфері соціального підприємництва.

Тому доцільно дослідити пільги, які надає держава суб'єктам соціального підприємництва. У статті 197 Податкового кодексу України перераховано операції, звільнені від оподаткування, які можуть бути включені до переліку операцій, що здійснюють і суб'єкти соціального підприємництва. До таких операцій належать: 1) постачання продуктів дитячого харчування та товарів дитячого асортименту для немовлят за переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України; 2) постачання послуг зі здобуття вищої, середньої, професійно-технічної та дошкільної освіти навчальними закладами, у тому числі навчання аспірантів і докторантів, навчальними закладами, що мають ліцензію на постачання таких послуг, а також послуг з виховання та навчання дітей у будинках культури, дитячих музичних, художніх, спортивних школах і клубах, школах мистецтв та послуг з проживання учнів або студентів у гуртожитках; 3) постачання: а) технічних та інших засобів реабілітації (крім автомобілів), послуги з їх ремонту та доставлення; товарів спеціального призначення для людей з інвалідністю та інших пільгових категорій населення; б) комплектуючих і напівфабрикатів для виготовлення технічних та інших засобів реабілітації (крім автомобілів), товарів спеціального призначення для людей з інвалідністю та інших пільгових категорій населення за переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України; в) легкових автомобілів для людей з інвалідністю уповноваженому органу виконавчої влади з їх оплатою використовуючи державні кошти, а також операції з їх безоплатної передачі людям з інвалідністю; 4) постачання послуг із доставляння пенсій, страхових виплат та грошової допомоги населенню на всіх етапах доставляння до кінцевого споживача; постачання послуг з охорони здоров'я закладами охорони здоров'я, що мають ліцензію на постачання таких послуг, а також постачання послуг реабілітаційними установами для людей та дітей з інвалідністю, що мають ліцензію на постачання таких послуг відповідно до законодавства, крім послуг, перелік яких визначено чинним законодавством; 5) постачання послуг з перевезення пасажирів міським пасажирським транспортом (крім таксі), тарифи на які регулюються в установленому законом порядку (вказана норма не поширюється на операції з надання пасажирського транспорту в оренду) тощо [14].

У представників соціальних підприємств існує можливість зменшити об'єкт оподаткування на суму коштів або вартості товарів, виконаних робіт, наданих послуг, безоплатно перерахованих (переданих) протягом звітного (податкового) року неприбутковим організаціям, внесеним до Реєстру неприбуткових установ та організацій на дату такого перерахування коштів, передачі товарів, робіт, послуг, у розмірі, що не перевищує 4 відсотки оподатковуваного прибутку попереднього звітного року (стаття 140.5 Податкового кодексу України) [14].

На початку 2017 року стаття 282 Податкового кодексу України «Пільги щодо сплати податку

для юридичних осіб» поповнилася новими підпунктами, де вказано, що від сплати податку звільняються:

– державні та комунальні дитячі санаторно-курортні заклади та заклади оздоровлення і відпочинку, а також дитячі санаторно-курортні та оздоровчі заклади України, які перебувають на балансі підприємств, установ та організацій, які є неприбутковими та внесені контролюючим органом до Реєстру неприбуткових установ та організацій;

– державні та комунальні центри олімпійської підготовки, школи вищої спортивної майстерності, центри фізичного здоров'я населення, центри з розвитку фізичної культури та спорту інвалідів, дитячо-юнацькі спортивні школи, а також центри олімпійської підготовки, школи вищої спортивної майстерності, дитячо-юнацькі спортивні школи та спортивні споруди всеукраїнських фізкультурно-спортивних товариств, їх місцевих осередків та відокремлених підрозділів, що є неприбутковими та включені до Реєстру неприбуткових установ та організацій, за земельні ділянки, на яких розміщені їх спортивні споруди [14].

Актуальним для соціального підприємництва є надання пільгового кредитування, що надає можливість соціальним підприємцям розвиватися. Так, з метою розв'язання важливих соціальних проблем в Україні, Програма соціального інвестування WNISEF (ПСІ) розробила механізм пільгового кредитування соціальних підприємств, який реалізується спільно з банками-партнерами [15].

Соціальні підприємства мають відповідати трьом основним критеріям, щоб скористатися підтримкою Програми соціального інвестування: 1) бути зареєстрованою юридичною особою, або фізичною особою-підприємцем, відповідно до чинного законодавства України, та здійснювати комерційну діяльність; 2) мати чітко прописану в офіційних документах соціальну та / або екологічну мету своєї діяльності; 3) мати чітко прописаний механізм розподілу прибутку, який буде показувати скільки відсотків прибутку спрямовується на соціальну мету. Водночас встановлюються певні умови кредитування: сума кредиту, валюта кредиту, кредитна ставка, термін кредитування, цільове використання кредиту, його умови погашення та інше. Однією з умов може бути обов'язкова застава по кредиту. Крім того, до соціальних підприємців можуть ставитися індивідуальні умови (наприклад, те, що під час купівлі обладнання потрібен також власний внесок у розмірі 10 відсотків від вартості) [15].

Висновки та пропозиції: повне або часткове звільнення від оподаткування, надання інших пільг соціально спрямованим підприємствам здатне вирішити низку проблем в соціально-економічній сфері та допомогти нашій державі представити себе на міжнародній арені усвідомленою європейською країною, що дбає про свій народ.

Список використаної літератури:

1. Cooke Ph. Strategies for Regional Innovation Systems : Learning Transfer and Applications. Vienna : United Nations Industrial Development Organization, 2003. URL: http://siteresources.worldbank.org/EXTEXPCOMNET/Resources/2463593-1213887855468/32_StrategiesforRegionalInformationSystems.pdf
2. The Institute for Social Entrepreneurs. *Evolution of the social enterprise industry : A chronology of key event*s. 2008. URL: http://socialent.org/documents/
3. Смаль В.В., Кокоть В.О. Соціальне підприємництво : підходи до визначення та ідентифікації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки».* 2016. Випуск 5. 2016. С. 69–74.
4. Bornstein D., Davis S. Social Entrepreneurship : What Everyone Needs to Know? Oxford University Press. Kindle Edition, 2010. 147 p.
5. Bornstein D. How to change world : Social Entrepreneurs and the Power of New Ideas. Oxford. University press. 2007. 358 p.
6. Никифорак В.А. Соціальне підприємництво : сутність та особливості розвитку. *Економіка і суспільство.* 2017. Випуск № 8/2017. С. 321–324.
7. Гулевська-Черниш А. Соціальне підприємництво : європейський зліт vs український реалізм. Новини ZN.UA від 16 березня 2018 р. https://dt.ua/SOCIUM/socialne-pidpriyemnictvo-yevropeyskiy-zlit-vs-ukrayinskiy-realizm-272250_.html
8. Салій І. Американський та європейський шляхи соціального підприємництва. *Соціальне підприємництво в Україні.* URL: http://www.socialbusiness.in.ua/index.php/novyny/v-ukraini/109-amerykanskyi-taievropeiskyi-shliakhy-sotsialnoho-pidpryiemnytstva
9. Попова Л.М., Понікаров В.Д., Попова С.М., Назаренко Д.В. Правове забезпечення, організація та захист господарської діяльності : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 328 с.
10. Салій І. Американський та європейський шляхи соціального підприємництва. *Соціальне підприємництво в Україні.* URL: http://www.socialbusiness.in.ua/index.php/novyny/

v-ukraini/109-amerykanskyi-taievropeiskyi-shliakhy-sotsialnoho-pidpryiemnytstva
11. Петренко Ю.М. Розвиток благодійництва щодо надання соціальної допомоги. *Центр перспективних соціальних досліджень.* URL: http://www.social_responsibility/report.php
12. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. № 755–IV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/755-15/page
13. Гусак Н., Кузнєцова В, Стеценко Т. Соціальне підприємництво в Україні: звіт за результатами дослідження. Київ : Pact, Inc., Western NIS Enterprise Fund, Школа соціальної роботи НаУКМА, ГО «Молодіжний центр з трансформації соціальної сфери «СОЦІУМ XXI», 2016. 45 с.
14. Податковий кодекс України : Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755–VI. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17
15. Пільгові кредити для соціальних підприємств від WNISEF. *Соціальне підприємництво в Україні.* URL: http://www.socialbusiness.in.ua/index.php/instrumenty/finansuvannia-sotsialnykhpidpryiemstv/158-pilhovi-kredyty-dlia-sotsialnykh-pidpryiemstv-vid-wnisef

Попова Л. Н. Административно-правовое регулирование социального предпринимательства в Украине

Статья посвящена исследованию особенностей правового регулирования социального предпринимательства в Украине, путей развития указанного вида предпринимательской деятельности, в частности возможностей предоставления государством льгот, инвестиций, кредитов субъектам социального предпринимательства. Проанализирован зарубежный опыт развития законодательной базы социального предпринимательства и возможности его применения в Украине.

Ключевые слова: *административно-правовое регулирование, социальное предпринимательство, налоговые льготы, льготное кредитование, социальное инвестирование.*

Popova L. M. Administrative and legal regulation of social entrepreneurship in Ukraine

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal regulation of social entrepreneurship in Ukraine, the ways of development of this type of business, in particular the possibilities for the state to provide benefits, investments, loans to social entrepreneurship. The author analyzed the foreign experience of the development of the legislative base of social entrepreneurship and the possibility of its use in Ukraine.

Key words: *administrative and legal regulation, social entrepreneurship, tax incentives, preferential loans, social investment.*

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-12

Р. М. Рачинський
аспірант Класичного приватного університету

СПІРНІ ПИТАННЯ ПОДАННЯ ПОДАТКОВОЇ ЗВІТНОСТІ ТА ЇХ ПРАВОВЕ ВИРІШЕННЯ

В статті досліджено порядок складання та подання податкової звітності до контролюючих органів. Загострено увагу на способах подання податкової звітності, зокрема за допомогою засобів електронного зв'язку. Виділено позитивні моменти та складнощі з якими зіштовхуються платники податків під час складання та подання податкової звітності із використання інтернет-технологій, загострено увагу на проблемі подання декларації з податку на додану вартість. Запропоновано внесення зміни до Податкового кодексу України в частині вдосконалення порядку подання податкової декларації з податку на додану вартість, як складової виконання податкового обов'язку.

Ключові слова: *податкова звітність, платник податків, податкова декларація, податковий обов'язок, електронна звітність.*

Постановка проблеми. Податкова звітність підприємства є важливим джерелом інформації для проведення економічного аналізу його діяльності. Її цінність полягає у побудові на підставі даних бухгалтерського обліку, який повинен точно, повно та об'єктивно відбивати господарські операції, що зобов'язані вести всі суб'єкти підприємницької діяльності. Податкова звітність характеризує стан зобов'язань підприємства, які пов'язані з нарахуванням та сплатою податків [1], що надає можливість оцінити рівень виконання платником податків податкових зобов'язань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ретельно питання правового регулювання подання податкової звітності досліджувалось у наукових працях С.В. Шахова, який розкрив поняття податкового обов'язку та визначив в ньому місце податкової звітності. До того ж, він проаналізував особливості правового регулювання процедур надання податкової звітності та її коригування, виокремив характерні риси різних способів подання податкової звітності, надав розширену характеристику кожному з них [2].

Заслуговують на увагу наукові праці О.М. Мінаєвої, яка присвятила свої роботи дослідженню питання взаємодії платників податків, та контролюючих і правоохоронних органів щодо ведення податкового обліку та подання податкової звітності. Зокрема нею надано пропозиції щодо внесення змін до нормативно-правових актів, які регулюють питання ведення податкового обліку та подання податкової звітності [3].

М. Сіренко дослідила співвідношення понять «податковий облік» та «податкова звітність», запропонував виокремлювати комплексний податковий інструмент «обліко-звітності», який, на її думку, реалізується через поетапне застосування бухгалтерського обліку та спеціальних податкових методик розмахування сум податкового обов'язку [4]. Р.Г. Браславський у своїх наукових працях зробив узагальнення сучасних юридичних проблем, що виникають під час складання та подання звітності, особливу увагу приділив проблемі корупції [5]. В.О. Теремецький присвятив дослідження запровадженню електронної системи подання податкової звітності в України, виділив переваги та недоліки її функціонування [6]. Т.В. Чорна приділила увагу порядку складання звітності за окремими видами податків, як то: податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, як складника виконання податкового обов'язку. Особливу увагу присвятила трансформації форм податкової звітності, зокрема оброблення автоматизованою системою [7].

Але, не дивлячись на низку наукових досліджень цього питання, чисельні зміни, що вносяться до податкового законодавства в частині виконання податкового обов'язку й подання податкової звітності, як його складника вимагають наявність чіткого правового механізму, який би впорядковував процес складання та подання податкової звітності, зокрема й з використанням засобів інформаційних технологій.

© Рачинський Р. М., 2019

Виклад основного матеріалу. Податковий кодекс України (далі – ПК України) не містить норми, яка б надавала визначення поняттю податкової звітності, хоча вміщує в себе главу, яка має назву «податкова звітність».

Це поняття було розкрито у низці підзаконних нормативних актів. Зокрема у Методичних рекомендацій щодо централізованого приймання

та комп'ютерної обробки податкової звітності платників податків в ОДПС України «податкова звітність» визначено, як сукупність документів, що подаються платниками податків до органів державної податкової служби у строки, які встановлені законодавством, на підставі яких здійснюються нарахування та/або сплата податків, зборів (обов'язкових платежів) [8].

У Тимчасовому порядку надходження та комп'ютерної обробки податкової звітності платників податків в електронному вигляді до органів ДПС України надано більш уточнююче визначення, що конкретизує види звітних документів: декларації, розрахунки, довідки, звіти, відомості тощо, які подаються платниками податків до державних податкових органів у терміни, встановлені законодавством [9].

У наукових колах дуже мало приділялось уваги дослідженню поняттю «податкова звітність». Винятком є праці М.П. Кучерявенко, де він представив визначення як сукупність дій платника податків (або особи, що його представляє) і податкового органу зі складання, ведення та здачі документів установленої форми, що містять відомості про результати діяльності платника податку, його майнове становище та фіксують процес обчислення податку, а також суму, що підлягає сплаті до бюджету [10].

Варто зазначити, що подання податкової звітності є Конституційним обов'язком кожного громадянина, адже у ст. 67 Конституції зазначено, що усі громадяни зобов'язані щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік [11].

Подавання декларацій – є складником податкового обов'язку платника податків, що можна вважати за результатами аналізу змісту п. 36.1 ст. 36 ПК України.

П. 16.1 ст. 16 ПК України закріплює обов'язки платника податків до яких належать, зокрема:

− складати та подавати до контролюючих органів декларації, звітність та інші документи, що стосуються обчислення і сплати податків та зборів;

− забезпечувати збереження документів, пов'язаних з виконанням податкового обов'язку, протягом строків давності (1 095 днів);

− у разі подання звітності в електронній формі використовувати електронний кабінет для листування з контролюючими органами в електронній формі, а також після проходження електронної ідентифікації онлайн в електронному кабінеті [12].

Аналізуючи зміст п. 46.1 ст. 46 ПК України можна виділити особливості змісту поняття «податкова декларація».

– вона є розрахунком;

– подається платником податків (або відокремленим його підрозділом) до контролюючого органу у встановлені строки;

– на підставі цього розрахунку здійснюється нарахування та сплата податкового зобов'язання;

– у звіті відбиваються обсяги операцій, доходів (прибутків), щодо яких передбачено звільнення платника податку від обов'язку нарахування та сплати податку;

– у звіті можуть відбиватися суми доходу, нарахованого або виплаченого на користь платників податків-фізичних осіб, та суми утриманого та/або сплаченого податку на доходи фізичних осіб [12].

У п. 49.3 ст. 49 визначено способи подання податкової декларації, як то:

– особисто платником податків або уповноваженою на це особою;

– надсилається поштою з повідомленням про вручення та з описом вкладених документів;

– в електронній формі з допомогою засобів електронного зв'язку [12].

Протягом останніх років в Україні запроваджуються заходи, спрямовані на реалізацію комплексних програм автоматизації, електронізації та комп'ютеризації у всіх сферах суспільного життя. Активізується робота із запровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у публічному секторі, охороні здоров'я, освіті, науці, культурі.

Ще у 1998 році було прийнято Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» в межах якого було передбачено інформатизацію фінансової та грошової системи, державного фінансово-економічного контролю. Саме тому, актуальним стало питання створення для органів доходів і зборів інформаційної системи, що забезпечить прогноз і контроль надходження податків, зборів

та інших обов'язкових платежів. Гострим стало питання створення класифікаторів, уніфікованих систем документообігу, Державного реєстру фізичних та юридичних осіб-платників податків, інформаційно-аналітичних систем, які забезпечать державний фінансовий та податковий контроль за підприємницькою діяльністю юридичних та фізичних осіб [13].

Водночас з метою створення сприятливих умов для активізації та

розвитку інвестиційної діяльності в Україні, усунення будь-яких перешкод у її здійсненні Президентом України було видано Указ «Про план першочергових заходів у сфері інвестиційної діяльності», де п. 16 було передбачено вжиття заходів зі створення електронних реєстрів податкових накладних та відповідної автоматизованої системи [14].

В цей же період було прийнято рішення Ради національної безпеки та оборони України «Про заходи щодо попередження та нейтралізації загроз національній безпеці, які пов'язані з нестабільністю правового регулювання відносин у сфері адміністрування податку на додану вартість», яким пріоритетними напрямами було визнано реформування системи адміністрування податку на додану вартість, що передбачало:

– автоматизацію процесів збору та аналізу інформації про рух сум податку в розрізі контрагентів;

– формування електронної бази даних про платників податків та їх засновників («податкові історії»);

– спрощення звітності суб'єктів господарювання, тощо [15].

Отже, саме на виконання цих нормативних актів, та з метою спрощення процедури подання податкової звітності до контролюючих органів було видано «Інструкцію з підготовки та подання податкових документів в електронному вигляді засобами телекомунікаційного зв'язку» в якій було визначено порядок подання податкових документів в електронному вигляді засобами телекомунікаційного зв'язку [16].

Пізніше (у 2013 році), з метою впорядкування механізму електронної взаємодії центральних органів виконавчої влади та суб'єктів подання звітності Урядом було схвалено Концепцію створення та функціонування автоматизованої системи «Єдине вікно подання електронної звітності», основними завданнями якої було:

– уніфікація електронної звітності, що передбачає впровадження єдиних стандартів та механізмів електронної взаємодії центральних органів виконавчої влади із суб'єктами її подання;

– спрощення процедури подання електронної звітності через одну точку доступу, що сприятиме зменшенню часу та обсягу витрат на її підготовку та подання;

– загальнодоступності інформації та комплексного її захисту пов'язаної з формуванням, поданням, прийманням, обробленням, зберіганням і використанням електронної звітності, тощо [17].

На сьогодні велика кількість податників податків обирають спосіб подання декларації – із використанням мережі інтернет. І це не дивно, бо такий спосіб має безліч переваг, зокрема: суттєва економія часу, зручність та простата подання, зменшення часу спілкування з контролюючими органами, що нівелює корупційний складник. Запровадження системи електронної звітності є зручним способом й для контролюючих органів, адже вона дозволяє: підвищити рівень та якість обслуговування платників податків; зменшити витрати на адміністрування податків; забезпечити прозорість відносин між платниками податків та контролюючими органами. До того ж, з'явилася можливість здійснення зустрічних перевірок платників податків зі швидшим кінцевим результатом.

Проте, якщо представники малого бізнесу мають можливість обирати спосіб подання декларації, то платники податків, що належать до великих та середніх підприємств, зобов'язанні подавати податкові декларації до контролюючого органу виключно в електронній формі.

До того ж, що стосується податкової звітності з податку на додану вартість, то відповідно до п. 49.4 ст. 49 ПК України, на кожного з платників податків покладено обов'язок її подання виключно в електронній формі. Водночас у разі припинення договору про визнання електронних документів, платник податків зобов'язаний подавати податкову звітність поштою з повідомленням про вручення.

Підставами припинення дії договору може бути:

– отримання інформації з Єдиного державного реєстру про зміну керівника, про припинення юридичної особи;

– наявність в Реєстрі самозайнятих осіб інформації про зняття з обліку такої особи в контролюючому органі як платника податків;

– наявність у Державному реєстрі інформації про закриття реєстраційного номера облікової картки платника податків [18].

До того ж, у разі проведення державної реєстрації зміни місцеперебування або місця проживання платника податків, внаслідок якої змінюється адміністративно-територіальна одиниця та контролюючий орган, в якому платник податків перебуває на обліку, контролюючими органами за попереднім та новим місцеперебуванням (місцем проживання) проводяться процедури зняття з обліку/взяття на облік платника податків. Для цього платник податків, зобов'язаний подати до контролюючого органу вже за новим місцеперебуванням заяву у десятиденний строк від дня реєстрації зміни місцеперебування (місця проживання) (п. 66.3 ст. 66 ПК України [12]).

І зазвичай, у разі переходу платника податку на облік в іншій адміністративно-територіальній одиниці виникає низка проблем. Насамперед такий платник, відповідно до Порядку обміну електронними документами з контролюючими органами зобов'язаний розірвати договір за попереднім місцем обліку і подати заявку на укладання договору за новим місцем податкового обліку. Проте, трапляються непоодинокі випадки, коли платник податків заблокований на подання податкової звітності за попереднім місцем обліку з підстав відсутності за податковою адресою (вже відбулося зняття з обліку), а за новим місцем не має можливості укласти договір, оскільки отримує квитанцію, що договір є чинним та укласти новий не є можливим.

У такому випадку платник податків подає декларації з податку на додану вартість поштою з повідомленням про вручення, але вказаним декларацiям автоматично прирівнюється рівень «до відома» і ці декларації не породжують податкових наслідків узгодження грошових зобов'язань (виконання обов'язку зі сплати податку узгодженого зобов'язання у визначені законодавством строки, отримання права на податковий кредит, тощо).

Такі обставини викликають певні конфліктні ситуації, оскільки оскарження в адміністративному чи судовому порядку рішень контролюючих органів потребує певного часу, але негативні наслідки для платника податків за неподання звітності наступають раніше. Водночас у даному випадку відсутній порядок скасування результатів перевірок, штрафних санкцій тощо.

Крім того, програмне забезпечення потребує покращення, оскільки відсутня до відбиття та перегляду інформація про розгляд заяви про приєднання до електронного договору підприємств «мігрантів» з обліковим станом 65 – платник податків з наступного року (основне місце обліку), внаслідок чого неможливо надання консультацій та виконання інших функцій сервісного обслуговування платників з боку контролюючого органу.

Висновки. У якості пілотного проекту можливо б було розглянути питання при повній електронній фіксації діяльності платника податків, направлення останньому документу про визначення грошових зобов'язань саме контролюючим органом, що позбавить платника податків на виникнення певних труднощів при поданні декларацій та інших звітів до контролюючого органу.

Для досягнення цієї мети доцільно внести зміни до п. 200.1 ст. 200 ПК України та викласти у наступній редакції:

200.1 Обчислення суми податку, що підлягає сплаті (перерахуванню) до Державного бюджету України або відшкодуванню з Державного бюджету України (бюджетному відшкодуванню), здійснюється контролюючим органом за місцем податкової адреси (місцем реєстрації) та є різницею між сумою податкового зобов'язання звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту такого звітного (податкового) періоду.

Вказана модель повністю залежить від впровадження інформаційних технологій, проте може бути досить високоефективна та зручна, насамперед для платників податків. Певний аналог запропонованої моделі вже діє на сьогодні по майновим податкам, де контролюючий орган замість платника податків визначає грошове зобов'язання та направляє останньому податкове повідомлення-рішення. Водночас, якщо платник податків має певні зауваження, він має право подати документи до контролюючого органу для звірки та коригування грошових зобов'язань.

Список використаної літератури:

1. Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу : навчальний посібник. Київ, 2008. 639 с. URL: https://pidruchniki.com/15410104/ekonomika/podatkova_zvitnist_pidpriyemstva
2. Шахов С.В. Правове регулювання податкової звітності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07.Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 20 с.
3. Мінаєва О.М. Правове регулювання податкового обліку в Україні : Автореф. дис... канд.

юрид. наук: 12.00.07. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2007. 17 с.
4. Теремецький В.О. Електронна податкова звітність : міжнародний досвід та проблеми впровадження в Україні. *Право і суспільство.* 2012. № 3. С. 92–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_3_22.
5. Браславський Р.Г. Критерії розмежування понять «податкова звітність» та «звітність про доходи та майно». *Форум права*. 2012. № 4. С. 136–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
6. Сіренко М. Співвідношення податкового обліку та податкової звітності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 101–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2017_7_22.
7. Чорна Т.В. Проблемні питання уточнення податкової звітності під час реалізації податкового обов'язку з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. Вип. 5. С. 180–182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2017_5_44.
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо централізованого прийманнята комп'ютерної обробки податкової звітності платників податків в ОДПС України : Наказ Державної податкової адміністрації України від 31 грудня 2008 р. N 827. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0827225-08/conv
9. Про затвердження Тимчасового порядку надходження та комп'ютерної обробки податкової звітності платників податків в електронному вигляді до органів ДПС України : Наказ Державної податкової адміністрації України від 26 листопада 2004 р. N 672. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0672225-04
10. Податкове право : Навч.посіб. / Г.В. Бех, О.О. Дмитрик, Д.А. Кобильник та ін. ; За ред. Проф.. М.П. Кучерявенко. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 400 с. ISBN 966-667-108-5. URL: http://uristinfo.net/nalogovoe-pravo/141-mp-kucherjavenko-podatkove-pravo/3724-glava-16-podatkova-zvitnist.html
11. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
12. Податковий кодекс України (зі змінами та доповненнями) : Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755–VI. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.
13. Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 р. N 75/98-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80
14. Про план першочергових заходів у сфері інвестиційної діяльності : Указ від 10 квітня 2006 р. N 300/2006. *Президент України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300/2006
15. Про заходи щодо попередження і нейтралізації загроз національній безпеці, пов'язаних із нестабільністю правового регулювання відносин у сфері адміністрування податку на додану вартість : Рішення від 15 грудня 2006 р. Рада національної безпеки та оборони України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010525-06
16. Інструкція з підготовки та подання податкових документів в електронному вигляді засобами телекомунікаційного зв'язку : Наказ від 10 квітня 2008 р. N 233. Державна податкова адміністрація України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0320-08
17. Про схвалення Концепції створення та функціонування автоматизованої системи «Єдине вікно подання електронної звітності» : Розпорядження від 07 серпня 2013 р. № 587-р. Кабінет Міністрів України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2013-%D1%80/sp:max100
18. Про затвердження Порядку обміну електронними документами з контролюючими органами : Наказ від 06 червня 2017 р. № 557. *Міністерство фінансів України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0959-17

Рачинский Р. М. Спорные вопросы представления налоговой отчетности и их правовое решение

В статье исследовано порядке составления и представления налоговой отчетности в контролирующие органы. Заострено внимание на способах представления налоговой отчетности, в том числе с помощью средств электронной связи. Выделены положительные моменты и сложности, с которыми сталкиваются налогоплательщики при составлении и представлении налоговой отчетности по использованию интернет-технологий, заострено внимание на проблеме представления декларации по налогу на добавленную стоимость. Предложено внесение изменения в Налоговый кодекс Украины в части совершенствования порядка представления налоговой декларации по налогу на добавленную стоимость, как составляющей исполнения налоговой обязанности.

Ключевые слова: *налоговая отчетность, налогоплательщик, налоговая декларация, налоговый долг, электронная отчетность.*

Rachynskyi R. M. Distributed questions for taxation and their legal solution

In the article the procedure of compilation and submission of tax reporting to supervisory bodies is explored. Attention is drawn to the ways in which tax reporting is provided, in particular through electronic communications. Positive points and difficulties encountered by taxpayers during the compilation and submission of tax reporting on the use of Internet technologies have been highlighted, attention has been paid to the problem of submitting a declaration of value added tax. It is proposed to amend the Tax Code of Ukraine in order to improve the procedure for submitting tax returns on value added tax as part of the implementation of the tax duty.

Key words: *tax reporting, taxpayer, tax return, tax liability, electronic reporting.*

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-13

К. О. Чишко
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри поліцейської діяльності
та публічного адміністрування
Харківського національного університету внутрішніх справ

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У даній статті проведено дослідження основних історичних умов становлення та розвитку корупції як соціально-негативного та правового явища у розрізі нормативно-правових засад забезпечення йому протидії. Як наслідок, автор окреслює положення, на основі яких має формуватись антикорупційне законодавство України, та, як результат, може бути забезпечено оцінку і корегування його чинних норм. Зокрема, описано актуальні проблеми сучасних обмежень запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням.

Ключові слова: *корупція, корупційне правопорушення, антикорупційне законодавство, нормативно-правові засоби, державна система боротьби з корупцією.*

Постановка проблеми. Корупція як система негативних відносин стала в сучасному суспільстві однією з найгостріших проблем, не тільки тому, що є свідченням деградації моральних основ суспільства, але і через те, що спричиняє негативні наслідки для більшості сфер господарювання, економіки та промисловості.

Ефективність боротьби з будь-якими антисоціальними проявами не в останню чергу залежить від правильного розуміння їх сутності та історичних витоків. Це стосується і корупції, прояви якої завжди негативно позначалися на добробуті держави та суспільства загалом.

Історія корупції – це історія людської цивілізації. Вона є такою ж давньою, як і саме державне управління. Про це свідчать пам'ятки культури та історичні джерела різних епох і народів. Так, наприклад, ще 2 300 років тому Брахман – верховний жрець Чандрагупти, визначив, щонайменше, сорок способів розтрати державних коштів. А у Стародавньому Китаї, з метою запобігання корупції, чиновники отримували додаткове грошове утримання – «янь-льєн», так зване «заохочення чесності» [1, с. 19].

Аналіз останніх досліджень. Питанням боротьби з корупцією приділили свою увагу Л.Ю. Аркуша, Л.В. Астафьев, О.І. Безпалова, О.О. Дудоров, В.О. Іванцов, М.І. Камлик, Т.В. Ковальова, М.Й. Коржанський, М.І. Мельник, В.Я. Настюк, Є.В. Невмержицький, О.Ю. Синявська, Р.М. Тучак, М.І. Хавронюк, С.О. Шатрава та інші. Історичним аспектам виникнення та розвитку корупції присвятили свої праці В.С. Безрутченко, А.В. Волошенко, С.Є. Дідик, С.М. Клімова, С.О. Павленко, К.В. Ростовська. Однак, висвітлення питань формування антикорупційного законодавства крізь призму історичного становлення корупції як соціально-негативного та правового явища не знайшли свого висвітлення у юридичній літературі.

Мета статті полягає у виокремленні історично зумовлених ключових положень, на основі яких має формуватись антикорупційне законодавство України, та, як результат, може бути забезпечено оцінку та корегування його чинних норм.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших філософів, який розглянув феномен корупції на системному рівні, був Аристотель. У своєму трактаті «Політика», він визначив корупцію не тільки як сукупність певних правопорушень, але й як явище, що негативно впливає на державу, і за певних умов може спричинити її загибель або занепад [2, с. 10].

Більш чіткі уявлення про корупцію склались у Давньому Римі. Так, термін «corrumpere» використовувався у значеннях «змінювати за гроші показання в суді» та «підкуповувати суддю». Як вірно зазначає С.М. Клімова «є всі підстави погодитися з твердженням Н. Макіавеллі про те, що саме в римському праві термін «корупція» дістав своє перше юридичне вираження» [3, с. 65]. Водночас, варто зауважити що, корупція в ті часи була не настільки

© Чишко К. О., 2019

поширеним явищем як сьогодні (якщо виходити з аналізу літописів і коментарів римських юристів). Як уявляється, саме тому законодавець не намагався сформулювати універсальний склад корупційного правопорушення або скласти вичерпний перелік таких порушень, а тим більше, чітко визначити поняття корупції.

Основні уявлення про корупцію зазнали істотних змін у ранньофеодальний період, що пов'язано із зростанням ролі церковної влади, і частішим використанням нею неліберальних методів управління, в тому числі близьких до корупційних. У цей час в Західній Європі основним центром корупції стає папський престол, у розпорядженні якого сконцентрувалися значні матеріальні та духовні ресурси, Зокрема Папа коронував імператорів та королів, а також міг позбавити їх корони, здійснював призначення на вищі духовні посади, санкціонував розлучення коронованих осіб тощо. Все це надавало йому широкі можливості для зловживання владою заради збагачення.

Подальший розвиток суспільства (промислова революція, відокремлення світської влади від духовної і, як результат – держави від церкви) призвів до втрати церквою домінуючого положення, яке вона займала у феодальному суспільстві. Водночас, посилення держави не послабило корупцію, а лише змістило центр її тяжіння: розростання бюрократичного апарату супроводжувалося фактами незаконного використання державної влади в особистих (корисливих) інтересах. Нова психологія власника і підприємця загострила конфлікт приватних інтересів з інтересами держави. Водночас найбільш чітко проявляється суперечливість дій особи, яка, перебуваючи на державній службі, порушує закон заради особистої вигоди і цим руйнує основи держави та, як наслідок, основи власного благополуччя.

Корупція як соціальне явище у своїх різноманітних проявах не має ні часових, ні географічних меж, оскільки завжди існує там, де є держава. Не винятком виступає Східна Європа. Так, на Русі в період середньовіччя чиновники не отримували заробітної плати і жили коштом «поборів» з населення. Система «кормління» надавала безмежні можливості для чиновницького свавілля, зловживань та хабарництва [4, с. 47, 434]. Лише в 1555 році Іван Грозний своїм указом скасував «кормління чиновників» та вперше ввів страту в якості покарання за надмірність у хабарах. Але, як зазначає М.М. Карамзін, законом хабарництво хоча й каралось, але чиновники постійно удосконалювали способи отримання хабарів від відвідувачів. Чолобитник, входячи до судді, клав гроші перед образами, начебто на свічки. Тільки в день Світлого Воскресіння дозволялося суддям та урядовцям разом з червоним яйцем приймати в дарунок і декілька десяток [5, с. 77].

Необхідно зазначити, що в Російській Імперії для позначення корупції у юридичній мові XVII ст. використовувалися декілька назв. Водночас якщо «почесті» (попередні дарунки посадовій особі, що займалася вирішенням питання) і «поминки» (дарунки за результатом вирішення справи) вважалися цілком правомірними, то за «посули» (порушення закону за певну плату), призначалися тілесні покарання. Однак, починаючи з 1715 року всі чиновники були переведені на систему фіксованої оплати праці, а тому отримання хабара в будь-якій формі вважалося злочином.

Заслуговують на увагу й інші історичні документи. Наприклад, у дореволюційній Росії діяли затверджені Олександром III 3 грудня 1884 року правила щодо порядку суміщення державної служби з участю в торговельних та промислових товариствах, а також у громадських і приватних кредитних установах, які містили детальний перелік посад на державній службі, які визначалися несумісними з участю у різноманітних компаніях. Державним службовцям, які не мали вищих рангів, дозволялося брати участь у створенні компаній за умов, що участь у справах компанії не заподіє шкоди інтересам державної служби. Для здійснення такої діяльності необхідно було отримати спеціальний дозвіл керівництва. Проте, державні службовці не могли брати участь у вирішенні справ щодо тих компаній та товариств, в яких вони були засновниками, або займали певні посади [6, с. 221].

У кримінальному законодавстві Російської імперії кінця XIX початку XX століття за низку корупційних дій встановлювалася кримінальна відповідальність. Наприклад, стаття 485 «Уложения России об наказаниях уголовных и исправительных» (1885 р.) [7] передбачала відповідальність для тих чиновників, які всупереч вимогам законодавства вступили у торги і зобов'язання із державною скарбницею під власним іменем або від імені дружини, дітей чи інших підставних осіб. Стаття 682 цього ж нормативного акту (в редакції 1903 року) передбачала, що російський службовець, винний у здійсненні заборо-

нених законом за родом його служби чи недозволених йому керівництвом, торгівлі, промислу, чи іншого заняття майнового характеру або приватних доручень підлягав арешту на термін до 6 місяців.

Докорінна зміна ставлення суспільства до особистих прибутків державних чиновників відбувається у Західній Європі в добу Нового Часу. Так, наприклад, ідеологія суспільного договору проголошувала, що піддані сплачують податки державі в обмін на те, що вона встановлює розумні закони та наглядає за їх суворим дотриманням. Оскільки особисті стосунки поступилися місцем суто службовим, отримання чиновником особистого доходу, окрім визначеної йому платні, почало розцінюватися як вагоме порушення норм суспільної моралі та закону. Крім того, ідеологія економічної свободи, яка сформувалася в цей період, вимагала від держави (в особі її органів, служб і державних службовців) забезпечення кожній особі всіх можливостей для самостійної діяльності. Отже, можливості чиновників впливати на діяльність приватних осіб суттєво зменшились, а отже, зменшились і можливості вимагати хабарі. У кінцевому підсумку, в централізованих державах нового часу корупція чиновників хоч і не зникла, але суттєво зменшилась.

Що стосується території Російської Імперії, то зміна в 1917 році суспільно-політичного устрою майже не вплинула на розуміння корупції. Навіть більше, в новоствореній радянській державі, завдяки надмірно роздутому і постійно зростаючому апарату радянського чиновництва, вона отримала сприятливі умови для свого розвитку.

Радянська влада довгий час не визнавала корупцію як соціальне явище, а використовувала такі більш прийнятні терміни, як «хабарництво» та «зловживання службовим становищем». Однак, навіть цим конкретним корупційним проявам не приділялося достатньої уваги, так у закритому листі ЦК КПРС від 29 березня 1962 р. «Про посилення боротьби з хабарництвом та розкраданням народного добра» такі неправомірні називались «соціальними явищами, породженими умовами експлуататорського суспільства» [8, с. 101–104].

Зазначений «обмежений» підхід до розуміння корупції можна знайти і в юридичній літературі радянського часу. Так, у словнику іноземних слів 1987 року корупція визначається як «підкуп, продажність громадських і політичних діячів, посадових осіб у капіталістичному суспільстві» [9, с. 250]. Зрозуміло, що таке ігнорування корупції призводило до провалу будь-яких спроб боротьби з нею. Для прикладу можна навести дуже гучну в 80-х роках XX ст. «узбецьку справу», розслідування якої вивело правоохоронців аж на членів Політбюро ЦК КПРС [10, с. 6]. Проте останні домоглися від тодішнього Генерального Секретаря ЦК КПРС припинення справи.

Розквіт корупції у більшості створених на пострадянському просторі держав продемонстрував хибність переконання про те, що корупція характерна лише для авторитарних і перехідних держав, або ж країнам, що розвиваються. Це явище, в тій чи інший формі, існує всюди; воно зароджується і проявляється за наявності сприятливих умов, пронизуючи всі верстви суспільства; воно є характерним для всіх часів, культур і цивілізацій.

Загалом, витоки корупції, як зазначалося раніше, формуються в негативних рисах людської поведінки, які породжують намагання встановити особливу систему зв'язків та відносин з метою отримання та розподілу незаконних прибутків. Для цього використовуються як прогалини в законодавстві, що провокують стихійну появу нормативно нерегламентованих додаткових видів діяльності, так і прямі порушення чинних норм і правил. Така система складається незалежно від ступеня розвитку суспільства й економічних стосунків. З точки зору інтересів суспільства питання полягає лише в масштабах цього явища. За досягненням певного значення рівня корупції, який вимірюється ступенем довіри населення до влади, суспільство фактично лишається без ефективного управління. Отже, виникає реальна загроза існуванню самого суспільства і боротьба з корупцією вважається одним з пріоритетних завдань значної кількості держав.

Дослідження історичних умов появи корупції дає можливість зробити такі висновки щодо її змісту та правових засад протидії цьому явищу:

1) корупція – це певна соціальна закономірність, яка зумовлена державно-владним устроєм суспільства, властива будь-якій державі;

2) намагання попередити корупцію, обмежити її негативний вплив на державу і суспільство здійснювалися ще в стародавні часи та не припинялися протягом всієї історії людства, незважаючи на політичний режим держави,

форму правління тощо. Наведені історичні приклади свідчать про намагання унеможливити зловживання владою саме з допомогою правових норм;

3) тогочасні норми антикорупційної спрямованості описують або об'єктивні обставини вчинення корупційного правопорушення, або певні види забороненої поведінки представника влади, публічної особи. Але і у першому, і у другому випадках йдеться про правові засоби, завданням яких було стати на заваді корисливому зловживанню владою. Тобто, корупційним діянням – завжди була властива корислива спрямованість;

4) суб'єктами протиправних зловживань виступали фізичні особи, наділені певними владними повноваженнями. Тобто, можна стверджувати, що суб'єктам корупційних посягань властива певна аналогічність – вони здебільшого є представниками влади;

5) проявам корупції (корупційним діянням) властива однорідна повторюваність як у часі, так і у просторі;

6) нормативно-правове регулювання боротьби з корупцією, переважно, обмежувалося запровадженням «каральних» засобів та відсутністю єдиної системи боротьби з корупцією;

7) удосконалення нормативно-правового регулювання протидії корупції було зумовлено соціально-економічним та політичним розвитком суспільства та відповідно системи державного управління (регулювання).

Зазначене дає можливість виокремити ключові положення, які мають слугувати підґрунтям для формування антикорупційного законодавства України, а саме:

– виправданим є прийняття одного титульного закону, який має визначити єдине поняття корупції як суспільно небезпечного діяння та єдину держану систему боротьби (запобігання та протидії) корупції;

– державна система боротьби з корупцією у якості невіддільного елементу має містити превентивні антикорупційні правові механізми;

– антикорупційне нормативно-правове регулювання має будуватися за принципами дійсності (відповідність сучасним умовам запобігання та протидії корупції), вичерпності (належний рівень нормативно-правового регулювання реалізації конкретних антикорупційних правових засобів та механізмів) і ефективності (спрямованість на досягнення результату у найкоротший термін з допомогою реалізації найменшої кількості засобів), сукупне втілення яких у кінцевому результаті повинно нівелювати існування фіктивних («показових») та неефективних нормативно-правових засобів (державних механізмів) боротьби з корупцією;

– соціально-економічний розвиток суспільства потребує запровадження сучасних техніко-юридичних засобів запобігання та протидії корупції;

– нормативно-правове регулювання питань запобігання та протидії корупції повинно відображати історично зумовлені ментальні уявлення суспільства про зміст корупції, які впливають зокрема на правозастосовчу практику.

Зі свого боку оцінка чинного антикорупційного законодавства України крізь призму запропонованих нами вище положень дає можливість зробити висновок, що історичне становлення корупції як соціально-негативного та правового явища значним чином вплинуло на формування та коригування антикорупційного законодавства України. Так, наприклад, вперше у якості титульного закону в сфері запобігання та протидії корупції 11 червня 2009 року прийнято закон «Про засади запобігання та протидії корупції» (втратив чинність 05 січня 2011 року), яким зокрема було визначено загальне поняття корупції як суспільно-небезпечного явища. Проте зазначений документ мав «де-факто» декларативний характер щодо реалізації ключових адміністративно-правових засобів (державних механізмів) запобігання корупції. Закон «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07 квітня 2011 року (втратив чинність 01 вересня 2016 року), окресливши усі актуальні заходи, спрямовані на запобігання і протидію корупції, низку з них залишив у якості «показових», абсолютно неефективних та таких, що не відповідають сучасним технічним можливостям (наприклад, правила здійснення фінансового контролю) тощо. Крім того положення вказаного нормативно-правового акту значною мірою втратили довіру суспільства (за даними досліджень, саме корупція є однією з причин, що призвела до масових протестів в Україні наприкінці 2013 року – на початку 2014 року [11]) Багато зазначених недоліків було усунуто чинним Законом України «Про запобігання корупції» [12], з назви якого випливає його першочергова превентивна спрямованість, зокрема детально окреслено правила форму-

вання та реалізації державної антикорупційної політики, розмежовано поняття корупційних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією, існування яких має забезпечити втілення саме превентивних антикорупційних засобів (механізмів), у той час як корупційні правопорушення передбачають відповідальність за вчинення суспільно небезпечних дій як прояв корупції тощо.

Висновки та пропозиції. Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що історичне становлення «корупції» як соціально-негативного та правового явища дало можливість окреслити положення, на основі яких має формуватись антикорупційне законодавство України, що де-факто було враховано у сучасній правотворчій діяльності. Водночас вважаємо, що оцінка сучасного антикорупційного законодавства України крізь призму історичних передумов його формування дає можливість вказати на необхідність подальшого його корегування. Для прикладу можемо навести такі «проблемні невідповідності» передбачених Законом України «Про запобігання корупції» обмежень запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням, історичним передумовам становлення антикорупційного законодавства України:

1) неврегульованість та не відповідність суспільному розумінню обмеження щодо одержання подарунку. Перший складник окреслення правил втілення зазначених обмежень безпосередньо випливає з непослідовності змісту Методичних рекомендацій з питань запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб, затверджених рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) № 2 від 14 липня 2016 року та таких, що їх замінили – Методичних рекомендацій щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, затверджених рішенням НАЗК № 839 від 29 вересня 2017 року [13]. Положення ч. 2 ст. 23 у якості заходу запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням не відповідають зміст п. 7 ч. 1 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції». Обмеження щодо одержання подарунків у приватноправовій сфері, особливо у житті таких осіб як адвокати, аудитори, нотаріуси, оцінювачі, експерти, арбітражні керівники, наприклад, на весілля, Різдво чи День народження, не відповідають ментальним уявленням українського суспільства, та як наслідок втіленню справедливості у правозастосовчій діяльності;

2) непослідовність нормативно-правового регулювання обмежень щодо суміщення та сумісництва з іншими видами діяльності. Зокрема титульним законом передбачено виняток зі змісту відповідних обмежень, які не є такими для значної кількості осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції», у результаті чого поліцейські не мають права здійснювати викладацьку (науково-педагогічну) діяльність ніде, крім університетів, академій, інститутів та закладів післядипломної освіти; члени Кабінету Міністрів України не можуть здійснювати медичну практику (що могло би бути цілком актуальним для Міністра охорони здоров'я, який має фахову освіту), інструкторську практику та суддівську практику із спорту (аналогічні приклади можуть бути сформульовані за аналогією з попереднім) тощо;

3) неврегульованість змісту поняття творчої діяльності як категорії, здійснення якої дозволяє особам, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції», отримувати плату за такий вид діяльності.

Наприкінці зазначимо, що у межах однієї статті неможливо описати усі недоліки антикорупційного законодавства (нормативно-правового регулювання питань боротьби з корупцією), що відповідно потребує продовження досліджень у даному напрямі.

Список використаної літератури:

1. Клітгаард Р. Приборкання корупції / пер. з англ. В.К. Горбатюка. Харків : ТарбутЛаам, 2006. 244 с.
2. Волошенко А.В. Корупція : історичні витоки та сучасні прояви. *Актуальні проблеми економіки.* 2015. № 3(165). С. 8–16.
3. Клімова С.М., Ковальова Т.М. Організаційно-правове забезпечення сучасної антикорупційної політики. Харків : Харківськ. регіональн. ін-т держ. управління, 2015. 252 с.
4. Історія держави і права : підручник ; за ред. Тація В.Я., Рогожина А.Й, Гончаренко В.Д.. у 2 т. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т.1 656 с.
5. Карамзин Н.М. История Государства Российского. Москва, 1994. 415 с.
6. Костенко Н.И. Коррупция как проблема национальной безопасности. *Коррупция : политические, экономические, организационные и правовые проблемы* : материалы междунар.

науч.-практ. конф. (Москва, 9-10 сентября 1999 г.). Московский исследовательский центр по проблемам транснациональной организованной преступности и коррупции. Москва: : Юристъ, 2001. С. 220–222.
7. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург, 1845. *Офіційний сайт Російської державної бібліотеки.* URL: http://dlib.rsl.ru/viewer/01002889696#?page=1 (дата звернення 20.05.2019).
8. Онищенко Л. Профілактичний акцент щодо корупції. Документи СРСР *Незалежний аудитор.* 2013. № 4. С. 101–104.
9. Словарь иностранных слов. Москва : Политиздат, 1987. 479 с.
10. Ф. Браун, Д. Кос, О. Вінніков, О. Окунєв, О. Журавльова Комплаєнс для малого та середнього бізнесу як ефективно боротися з корупцією : посібник. Проект USAID «Впевнений бізнес – заможна громада», 2015. 71 с.
11. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1699–VII. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18 (дата звернення: 20.05.2019)
12. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700–VII. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18 (дата звернення: 20.05.2019)
13. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів : рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 29 вересня 2017 року № 839. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0839884-17 (дата звернення: 21.05.2019)

Чишко Е. А. Исторические предпосылки формирования антикоррупционного законодательства Украины

В данной статье проведено исследование основных исторических условий становления и развития коррупции как социально-негативного и правового явления в разрезе нормативно-правовых основ обеспечения его противодействия. Как следствие, автор очерчивает положения, на основе которых должно формироваться антикоррупционное законодательство и, как результат, может быть обеспечено оценку и корректирование его действующих норм. А именно, описано актуальные проблемы ограничений предупреждения коррупционным и связанным с коррупцией правонарушениям.

Ключевые слова: *коррупция, коррупционное правонарушение, антикоррупционное законодательство, нормативно-правовые средства, государственная система борьбы с коррупцией.*

Chyshko K. O. Historical preconditions of formations of anti-corruptional legislation of Ukraine

In this article, a study was conducted of the main historical conditions for the formation and development of corruption as a socially negative and legal phenomenon in the context of the regulatory and legal framework to ensure its counteraction. As a result, the author determines the situation on the basis of which the anticorruption legislation of Ukraine should be formed, and, as a result, an assessment and adjustment of its current standards can be provided. In particular, current problems of modern restrictions on preventing corruption and offenses related to corruption are described.

Key words: *corruption, corruption offense, anti-corruption legislation, regulatory and legal means, the state system to combat corruption.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.326
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-14

О. Ю. Баличев
аспірант кафедри кримінального права
Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету

ДО ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ «ПУБЛІЧНІ ЗАКЛИКИ ДО ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ»

Стаття присвячена аналізу об'єктивних та суб'єктивних ознак злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України. Визначено додаткові об'єкти злочину «Публічні заклики до вчинення терористичного акту та способи його вчинення».

Ключові слова: *тероризм, злочини терористичної спрямованості, терористичний акт, публічні заклики, підбурювання, розповсюдження, виготовлення, зберігання.*

Постановка проблеми. Починаючи з подій 2014 р. над Україною нависла серйозна терористична загроза. 14.04.2014 р. Указом Президента України № 405/2014 було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» (від 13.04.2014 р.) [1], на підставі якого в Донецькій та Луганській областях проводиться антитерористична операція.

Тероризм є складним, небезпечним для суспільства, держави, окремих громадян (та і всього людства) явищем, що, перш за все, посягає на громадську безпеку, створює атмосферу страху та паніки, відчуття незахищеності. На жаль, в останні роки наша держава відноситься до країн із високим рівнем терористичної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінальної відповідальності за злочини терористичної спрямованості та протидії цьому суспільно небезпечному явищу освячували у своїх роботах такі вчені, як: П.В. Агапов, В.Ф. Антипенко, М.М. Васілін, А.А. Вознюк, В.О. Глушков, А.О. Данилевський, С.У. Дикаєв, А.І. Долгова, В.П. Ємельянов, В.С. Зеленецький, А.Е. Ізетов, М.П. Кірєєв, В.С. Комісаров, В.В. Крутов, В.А. Ліпкан, В.В. Лунєєв, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, В.П. Тихий, Г.О. Чорний, П.Л.Фріс, О.В. Шамара, В.П. Шишов та інші. Проте питанням кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України, та кримінальної відповідальності за його вчинення приділялося небагато уваги. Ці проблеми залишаються актуальними та потребують подальшого наукового пошуку.

Мета статті – визначення особливостей об'єктивних та суб'єктивних ознак злочину «Публічні заклики до вчинення терористичного акту».

Виклад основного матеріалу. Тероризм у своєму широкому розумінні охоплює будь-яку терористичну діяльність. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) закріплені злочини, що пов'язані з тероризмом: терористичний акт (ст. 258), втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258-1), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3), сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-4), фінансування тероризму (ст. 258-5) [2]. Усі ці злочинні діяння охоплюються поняттям «терористична діяльність» та сприяють тероризму. Також із тероризмом у залежності від способу вчинення злочинного діяння можуть бути пов'язані такі злочини, як: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109); посягання на тери-

© Баличев О. Ю., 2019

торіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110); фінансування дій, вчинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2); диверсія (ст. 113); перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1); умисне вбивство (ст. 115); умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121); побої і мордування (ст. 126); катування (ст. 127); погроза вбивством (ст. 129); захоплення заручників (ст. 147); створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260); напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 261); викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262); незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263); найманство (ст. 447).

У рамках протидії тероризму останнім часом немало уваги приділяється злочинам терористичної спрямованості, одним із яких є «Публічні заклики до вчинення терористичного акту», передбачений ст. 258-2 КК України.

Відповідно до ст. 258-2 КК України кримінальному покаранню підлягають особи, які вчинюють таке діяння як публічний заклик до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів із такими закликами.

Ураховуючи принципи конструювання КК України, можна зазначити, що законодавець, помістивши ст. 258-2 у розділ IX «Злочини проти громадської безпеки», визначив родовий об'єкт розглядуваного злочину як громадську безпеку.

Щодо поняття «громадська безпека», то науковці так і не дійшли загальної згоди. Визначається цей термін по-різному. Деякі з дослідників, в першу чергу, звертають увагу на захищеність таких індивідуальних людських цінностей, як життя, здоров'я, власність, безпека довкілля, нормальна діяльності підприємств, установ та організацій, зазначаючи, що громадська безпека – це стан захищеності наведених цінностей від загально-небезпечних посягань [3, с. 231]. Дехто визначає громадську безпеку як рівень захищеності будь-якого суб'єкта від тих або інших загроз, унаслідок впливу яких йому (суб'єкту) може бути нанесений певний збиток [4, с. 38]. Логічно припустити, що тут під поняттям «суб'єкт» мається на увазі будь-яка як фізична, так і юридична особа, а зазначений рівень безпеки має забезпечуватися державою. Але, зазначаючи про спричинення збитку, автор не враховує того факту, що суспільно-небезпечні посягання, які ставлять під загрозу громадську безпеку, можуть спричинити не тільки «збиток», але і іншу шкоду, наприклад, життю, здоров'ю, власності особи тощо.

Також розглядуване поняття характеризують як певну «загальну захищеність», що представляється дещо абстрактним. Наприклад, Ю.С. Небеський визначає громадську безпеку таким чином: «Це загальна захищеність, що відповідає інтересам суспільства і громадян, стан суспільних відносин, що запобігає загрозі спричинення шкоди і забезпечує тим самим їх нормальне функціонування» [5, с. 20].

Дехто з науковців вважає, що основною ознакою громадської безпеки є певний внутрішній стан, не звертаючи увагу на можливу зовнішню загрозу. Так І.В. Іваненко характеризує розглядуваний термін як такий внутрішній стан речей у певному суспільстві (державі), коли кожен його представник має право і може самостійно або за допомогою держави реалізовувати свої гарантовані конституційні, природні та інші права і свободи (на безпеку, на недоторканність тощо) за умови відсутності чинників, що випливають із діяльності інших членів суспільства, зважаючи на їхнє спільне суспільне співжиття, що перешкоджали б йому це робити, шкодили б його законним інтересам і ставили б їх під загрозу власне своїм існуванням чи проявами [6, с. 6].

Така позиція дещо звужує поняття громадської безпеки. Так, якщо характеризувати родовий об'єкт злочинів терористичної спрямованості, то можна зазначити, що тероризм може бути як внутрішньою, так і зовнішньою загрозою. Вчинення терористичного акту є, так би мовити, «фінальним акордом» терористичної діяльності. Щоб не вчинювалось: втягнення у вчинення терористичного акту; публічні заклики до вчинення терористичного акту; створення терористичної групи чи терористичної організації; сприяння вчиненню терористичного акту; фінансування тероризму – всі ці злочинні дії врешті-решт спрямовані до однієї мети (одного результату) – вчинення терористичного акту. У свою чергу, терористичний акт – це складова частина тероризму, яким, відповідно до ст. 1 Розділу 1 Закону України «Про боротьбу

з тероризмом» № 638-IV від 20 березня 2003 р., є суспільно небезпечна діяльність, що полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій із метою досягнення злочинних цілей [7].

Тобто тероризм передбачає вчинення таких активних дій (що полягають у застосуванні насильства та спрямовані на досягнення вказаних цілей), як:

1) захоплення заручників;
2) підпал;
3) убивство;
4) тортури;
5) залякування населення та органів влади;
6) інші посягання на життя чи здоров'я людей;
7) погрози вчинення злочинних дій.

Терористичний акт представляє собою застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою [2].

Тобто об'єктивна сторона терористичного акту виражається у вчиненні таких дій:

1) незаконне застосування зброї;
2) вчинення вибуху;
3) вчинення підпалу;
4) вчинення дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини;
5) вчинення дій, які створювали небезпеку заподіяння значної майнової шкоди;
6) вчинення дій, які створювали небезпеку настання тяжких наслідків,
7) погроза вчинення зазначених дій.

При цьому суб'єктивна сторона даного злочину характеризується наявністю спеціальної мети:

1) порушення громадської безпеки;
2) залякування населення;
3) провокація воєнного конфлікту;
4) провокація міжнародного ускладнення;
5) вплив на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами;
6) привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста).

А отже, злочини терористичної спрямованості та ті, що пов'язані з тероризмом, посягають на такі суспільні цінності, як: життя, здоров'я, фізична та психічна недоторканність особи, її свобода та власність, внутрішня і зовнішня безпека суспільства, система державного управління. Усе це охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини, які охоплюються поняттям «громадська безпека».

Тож громадська безпека є родовим (також як і безпосереднім) об'єктом злочинів терористичної спрямованості, зокрема і злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України. Крім того, виходячи із зазначеного вище, громадську безпеку, на нашу думку, можна визначити таким чином: це стан захищеності загальнолюдських цінностей від внутрішніх та зовнішніх загроз, що забезпечується державою, та наявність у кожного представника суспільства можливості самостійно або за допомогою держави реалізовувати свої гарантовані конституційні, природні та інші права і свободи.

Крім родового та безпосереднього об'єкта, злочини можуть також характеризуватися об'єктами безпосередніми додатковими (обов'язковими та/або факультативними).

Під додатковим обов'язковим об'єктом злочину в науці кримінального права розуміються ті суспільні відносини, які не входять у структуру родового об'єкта даного злочину, а передбачені в інших розділах Особливої частини КК України. Під додатковим факультативним – суспільні відносини, які не входять у структуру родового об'єкта даного злочину і яким шкода спричиняється не у всіх випадках його вчинення [8, с. 71] (створюється загроза спричинення такої шкоди).

Отже, суспільна небезпечність публічних закликів до вчинення терористичного акту, як і інших злочинів терористичної спрямованості, полягає в посяганні на основні засади громадської безпеки: життя, здоров'я, власність,

систему державного управління тощо. Його особливістю є те, що цей злочин в основному спрямований на широке, невизначене коло осіб. Основним способом вчинення злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України, є здійснення тим чи іншим способом публічних закликів до вчинення терористичного акту, зокрема і шляхом розповсюдження матеріалів із такими закликами, задля чого реалізується їх виготовлення чи зберігання.

У науці кримінального права існує думка, відповідно до якої злочини терористичної спрямованості можна розцінювати як спеціальний вид співучасті у вчиненні терористичного акту [9, с. 73]. Можна зазначити, що «заклики» є одним із способів підбурювання до вчинення злочину. У КК України не передбачено поняття «підбурювання до злочину», але відповідно до ч. 4 ст. 27 підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Підбурювач може будь-яким способом схилити особу до вчинення злочину. Перелік таких способів, вказаних у зазначеній нормі, є невичерпаним, оскільки передбачено схиляння і «іншим чином». При цьому підбурювання має місце лише у випадку, коли підбурювач умисно схиляє конкретну особу (осіб) до вчинення конкретного злочину (злочинів). У ст. 258-2 КК України якраз і йдеться про схиляння до вчинення конкретного злочину – терористичного акту. Але розцінювати вчинення такого діяння, як підбурювання, можливо лише у випадках, коли заклики спрямовано не на широке невизначене коло осіб, а на певну групу осіб, що є цілком реальним для способу вчинення цього злочину.

Підбурювач до вчинення злочину несе кримінальну відповідальність за ч. 4 ст. 27 та тією статтею (частиною статті) Особливої статті КК України, яка передбачає злочин, вчинений виконавцем. Публічні заклики до вчинення терористичного акту у зв'язку з підвищеною суспільною небезпекою терористичного акту, а відповідно, і всіх інших злочинних діянь, спрямованих на сприяння йому, виділено в окрему статтю КК України. Тож особа, яка вчинила таке діяння, несе кримінальну відповідальність не за співучасть у вчиненні терористичного акту, а за відповідною частиною ст. 258-2 КК України. Але оскільки публічні заклики до вчинення терористичного акту певним чином сприяють вчиненню останнього, то можна зазначити, що цей злочин фактично посягає на ті ж самі соціальні відносини, цінності і блага, що і терористичний акт. Він ставить під загрозу життя, здоров'я, фізичну та психічну недоторканність людей, їхню свободу та власність, внутрішню та зовнішню безпеку суспільства, систему державного управління, які можна визначити як додатковий факультативний об'єкт злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України.

Також розглядуваний злочин є предметним. Його предметом виступають матеріали із закликами до вчинення терористичного акту, якщо цей злочин вчинено у формі розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження таких матеріалів.

Об'єктивна сторона злочину «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» виражається в активній поведінці, яка може полягати у:

1) публічних закликах до вчинення терористичного акту;

2) розповсюдженні матеріалів з такими закликами;

3) виготовленні таких матеріалів;

4) їх зберіганні.

Публічність закликів для даного злочину передбачає хоча б одне відкрите звернення до невизначеного, значного кола осіб (або певної групи чи категорії осіб), в якому висловлюються ідеї, погляди, вимоги щодо вчинення терористичного акту. Це діяння, наприклад, може мати форму переконання населення або якоїсь його частини, що містить «докази» необхідності вчинити саме так, і ніяк інакше. Такі заклики можуть бути спрямовані на те, щоб шляхом поширення подібної суспільно-небезпечної інформації схилити певну (невизначену) кількість осіб до певних дій.

Публічними завжди визнаються заклики, зроблені під час демонстрацій, мітингів, пікетувань, зборів, походів та інших подібних заходів чи акцій. Але якщо ці заклики звернені до конкретної особи (чи декілька певних осіб, які б могли діяти у співучасті), то вони кваліфікуються як підбурювання до вчинення терористичного акту.

Злочин в означеній формі є закінченим із моменту висловлення винним відповідного заклику, спрямованого на його сприйняття більш-менш широкою аудиторією.

Під розповсюдженням матеріалів (кількох – два і більше) із закликами до вчинення терористичного акту слід розуміти їх доведення до відома багатьох людей (невизначеної кількості

або певного кола) будь-яким способом та на будь-яких носіях інформації (підкидання листівок до поштових скриньок, розклеювання їх на дошках для оголошень, розсилання листів певним групам адресатів, роздавання таких матеріалів під час демонстрацій, мітингів, пікетувань, зборів тощо).

Щодо злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України, то тут матеріали із закликами до вчинення терористичного акту виступають також як засоби вчинення злочину.

Закінченим у цій формі злочин є з моменту, коли хоча б частка вказаних матеріалів потрапила до адресатів.

Під поняттям «виготовлення» предмету розглядуваного злочину слід розуміти діяльність винного, внаслідок якої створюється той чи інший предмет матеріального світу, в даному випадку – матеріали, які містять заклики до вчинення терористичного акту. Таким способом вчинення злочину охоплюється як виготовлення оригіналів, тобто авторське створення текстів, сюжетів, ілюстрацій, так і тиражування чи розмноження відповідної продукції.

У цій формі злочин є закінченим із моменту фактичного створення, з метою розповсюдження, декількох (хоча б двох) примірників, що містять заклики до вчинення терористичного акту.

Зберігання матеріалів із закликами до вчинення терористичного акту, з метою подальшого розповсюдження означає їх утримання винним у себе або іншому відомому та доступному йому місці. Винний забезпечує збереження таких матеріалів в цілості, недопущення пошкодження внаслідок дії інших осіб, природних чи технічних факторів тощо.

Закінченим у такій формі злочин є із моменту початку зберігання відповідних матеріалів, тобто коли предмет злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України, опинився у винної особи з її особистої згоди або з моменту, коли особа забезпечила відповідне місце знаходження та зберігання цих матеріалів.

Щодо суб'єктивних ознак злочину «Публічні заклики до вчинення терористичного акту», то із суб'єктивної сторони він характеризується прямим умислом. Злочин, вчинений у формі виготовлення чи зберігання відповідних матеріалів, характеризується також спеціальною метою – їх розповсюдження в подальшому.

Кваліфікований склад злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України, наявний тоді, коли заклики до вчинення терористичного акту доводяться до людей із використанням засобів масової інформації, тобто за допомогою телебачення, радіо, газет, журналів, через мережу Інтернет чи іншим способом, завдяки чому поширення відповідної інформації набуває масового характеру.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зазначити, по-перше, що проблеми, пов'язані з визначенням елементів складу злочину «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» залишаються актуальними та потребують подальшого наукового пошуку.

По-друге, громадську безпеку як родовий та безпосередній об'єкт розглядуваного злочину, на нашу думку, можна визначити як стан захищеності загальнолюдських цінностей від внутрішніх та зовнішніх загроз, що забезпечується державою, та наявність у кожного представника суспільства можливості самостійно або за допомогою держави реалізовувати свої гарантовані конституційні, природні та інші права і свободи.

По-третє, додатковими факультативними об'єктами злочину, передбаченого ст. 258-2 КК України, слід визнавати життя, здоров'я, фізичну та психічну недоторканність людей, їхню свободу та власність, внутрішню і зовнішню безпеку суспільства, а також систему державного управління.

По-четверте, злочин «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» можна розглядати як спеціальний вид співучасті у вчиненні терористичного акту.

По-п'яте, характеризуючи такий спосіб вчинення розглядуваного злочину, як «Публічні заклики», під публічністю слід розуміти відкрите здійснення хоча б одного звернення до невизначеного, значного кола осіб або певної групи чи категорії осіб.

Список використаної літератури:

1. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» № 405/2014. URL : http://zakon1.rada.gov.ua.
2. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-03. URL : http://zakon1.rada.gov.ua.
3. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Під ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 496 с.

4. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія. Харків : Константа, 2006. 440 с.
5. Небеський Ю.С. Адміністративно-правові засади охорони громадського порядку та забезпечення безпеки громадян у сучасних умовах : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Луганськ, 2008. 227 с.
6. Іваненко І.В. Бандитизм: кримінологічне та кримінально-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2003. 25 с.
7. Закону України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-IV від 20 березня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2003. № 25. Ст. 180. URL : https://zakon.rada.gov.ua.
8. Пинаев А.А. Курс лекций по общей части уголовного права. Книга 1. О преступлении. Харків : Юридический Харьков, 2001. 289 с.
9. Фесенко Є.В. Проблеми кримінально-правової протидії тероризму в Україні. *Часопис* Академії адвокатури України. 2014. Т. 7. № 4. С. 72–76.

Балычев О. Ю. К проблеме квалификации преступления «Публичные призывы к совершению террористического акта»

Статья посвящена анализу объективных и субъективных признаков преступления, предусмотренного ст. 258-2 УК Украины. Определены дополнительные объекты преступления «Публичные призывы к совершению террористического акта и способы его совершения».

Ключевые слова: *терроризм, преступления террористической направленности, террористический акт, публичные призывы, подстрекательство, распространение, изготовление, хранение.*

Balychev O. Yu. Problems of qualification of crime public proposals to the acquisition of the terrorist action

The article is devoted to the analysis of objective and subjective features of crime, provided by art. 258-2 of the Criminal Code of Ukraine. Identified additional objects of crime are public calls for the commission of a terrorist act, methods of its commission and particular qualifications

Key words: *terrorism, crimes of terrorist nature, terrorist act, public appeals, incitement, distribution, fabrication, storage.*

УДК 343.341
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-15

Ю. М. Беклеміщева
аспірантка кафедри кримінального права
Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 436-1 КК УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу об'єктивної сторони «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів». Проаналізовано предмет та способи вчинення даного злочину.

Ключові слова: *об'єктивна сторона, виготовлення, поширення, публічне використання, публічне виконання, символіка.*

Постановка проблеми. Останніми роками Україна зорієнтована на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС), політичні відносини з яким було встановлено ще в грудні 1991 року, після офіційного визнання незалежність нашої держави. Політика України щодо розвитку відносин з ЄС здійснюється на основі Закону України від 1 липня 2010 року «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», відповідно до ст. 11 якого одним з її пріоритетних напрямів має бути забезпечення інтеграції держави в європейський політичний, економічний та правовий простір з метою набуття членства в ЄС [1]. Це, зокрема, передбачає стратегічну орієнтацію на проведення системних політичних і соціально-економічних реформ та широкомасштабної адаптації українського законодавства до норм і правил ЄС.

В Україні, як і на міжнародній арені загалом, останнім часом, все більшої актуальності набувають проблеми, пов'язані з вчиненням злочинів проти основ національної безпеки, громадської безпеки (наприклад тероризм, створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань). Далеко не останнє місце в цьому списку займають злочинні діяння, які посягають на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок. Серед них і такі, що пов'язані з пропагандою або виправданням злочинів фашистського (а також – комуністичного, націонал-соціалістичного) режимів, які, свого часу, спричинили практично масові знищення цілих народів. В Україні кримінальну відповідальність за такі злочини передбачає ст. 436-1 Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів».

Проблемам, які пов'язані зі злочинами проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, зокрема і ст. 436-1 КК України, присвячували свої наукові праці А. Васильєв, М. Бабак, М. Даньшин, В. Іващенко, І. Карпець, В. Комарницький, Я. Лантінов, С. Моханчук, А. Павловська, В. Панов, О. Пироженко, Є. Письменський, В. Поповичук, Є. Ромінський, Е. Трикоз, Ю. Філей, М. Хавронюк, І. Усенко та інші. Попри ґрунтовне дослідження з цієї проблематики, питання кримінально-правового регулювання відповідальності за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів не тільки залишаються актуальними, але й мають велике соціальне значення.

Мета статті – здійснити детальний аналіз об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 436-1 КК України та дослідити проблеми визначення її ознак.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 436-1 КК України «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» кримінально караним є діяння, яке полягає у виготовленні, поширенні, а також публічному використанні символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної

© Беклеміщева Ю. М., 2019

продукції, публічному виконанні гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України, крім випадків, передбачених частинами другою і третьою статті 4 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» [2].

З огляду на диспозиції даної статті цей злочин може бути вчинений лише шляхом активних дій, що виражаються у таких формах: 1) виготовлення; 2) поширення; 3) публічне використання.

Всі ці активні дії вчинюються щодо визначеного законодавцем предмету злочину, передбаченого ст. 436-1 КК України, а саме – символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (у тому числі у вигляді сувенірної продукції).

Також, кримінальну відповідальність передбачено за публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України. Тобто законодавцем передбачено чотири форми вчинення розглядуваного злочину.

Вчинення особою зазначених протиправних діянь є підставою кримінальної відповідальності, за умови наявності всіх інших елементів складу даного злочину.

З огляду на те, що підставою кримінальної відповідальності за законодавством України є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК, першочерговим, під час кваліфікації злочину, є встановлення всіх його ознак.

Склад злочину, вказаний в законі, формує правове уявлення про вчинене злочинне діяння. Наявність у діянні складу того чи іншого злочину є єдиною підставою кримінальної відповідальності особи, яка вчинила його. Водночас поняття складу злочину розглядається лише в теорії кримінального права, хоча це вчення є засадничим.

Зазвичай склад злочину характеризується як сукупність установлених законом об'єктивних та суб'єктивних ознак, притаманних даному, конкретному злочину, описаному в диспозиції статті Особливої частини КК України [3, с. 90]. Однією з таких ознак є об'єктивна сторона, тобто зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на охоронюваний законом об'єкт (суспільне благо, суспільні відносини), який заподіює шкоду цьому об'єкту або створює загрозу її заподіяння.

Ставлення до поняття та ознак об'єктивної сторони, у теорії кримінального права, завжди було неоднозначним. Так, наприклад, В. Кудрявцев вказував на дві основні ознаки об'єктивної сторони – діяння і наслідки, та визначав цей елемент складу злочину як процес суспільно небезпечного й протиправного посягання на охоронювані законом інтереси, розглянуті з його зовнішньої сторони, з погляду послідовного розвитку тих подій та явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта й закінчуються настанням злочинного результату [4, с. 9]. Дехто з науковців, характеризуючи об'єктивну сторону насамперед звертає увагу на таке: місце, час, обстановка, спосіб, умови, знаряддя або інші засоби вчинення злочину, зазначаючи водночас, що це є зовнішній прояв злочинного діяння – дії або бездіяльності [5, с. 6; 6, с. 6].

Однак більшість науковців схиляються до класифікації ознак об'єктивної сторони злочину, за якої виділяються: 1) суспільно небезпечне діяння; 2) суспільно небезпечні наслідки такого діяння; 3) причинний зв'язок між діянням і наслідками, де діяння є обов'язковою ознакою, а наслідки та причинний зв'язок – додатковими. Факультативними ознаками об'єктивної сторони також виступають: місце, час, спосіб, обставини, засоби та знаряддя вчинення злочину.

В даному випадку найбільш прийнятною є думка М. Панова, відповідно до якої об'єктивна сторона злочину є його зовнішньою стороною (зовнішнім вираженням), що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, а також засобами вчинення [7, с. 117].

Під злочинним діянням розуміється передбачені кримінальним законом дія чи бездіяльність, якими заподіюється шкода об'єктові злочину. Злочинна дія завжди є виявом фізичної активності особи (тілесні рухи, слова тощо). Зі свого боку злочинна бездіяльність – це пасивна поведінка особи, яка полягає у невиконанні або неналежному виконанні обов'язку діяти, покладеного на неї законом, морально-етичними нормами, трудовими або службовими обов'язками.

Суспільно небезпечними наслідками злочину є реальні зміни, які відбуваються в об'єкті,

що охороняється кримінальним законом, та завдають йому шкоду. Наслідки можуть мати матеріальний або нематеріальний характер.

Причинний зв'язок між діянням та його наслідками для наявності складу злочину має бути обов'язково, оскільки в іншому випадку, можна припустити, що суспільно небезпечні наслідки виникли не через діяння, вчинене винним, а через дії, вчинені іншою особою (особами) або обставини, які не залежали від нього. Тому випадковий причинний зв'язок свідчить про відсутність складу злочину.

Залежно від конструкції об'єктивної сторони у науці кримінального права виділяють злочини з формальним, матеріальним, формально-матеріальним та усіченим складом.

На відміну від формального складу матеріальний передбачає обов'язковість настання суспільно небезпечних наслідків. В даному випадку наслідки є необхідною умовою для того, щоб злочин вважався закінченим.

Формально-матеріальний склад присутній у тих злочинах, які в одній своїй частині є матеріальними, а в іншій – формальними.

Усічений склад злочину особливий тим, що момент його закінчення, якби, переноситься на більш ранню стадію вчинення, наприклад – на момент готування або замаху.

Злочин, передбачений ст. 436-1 КК України може бути вчинений лише шляхом активних дій (виготовлення, поширення, публічне використання, публічне виконання). Законодавець сконструював даний склад як формальний, залишивши за його межами суспільно небезпечні наслідки.

Задля більшої ефективності характеристики ознак об'єктивної сторони «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» необхідно, спочатку, визначитися з предметом цього злочину.

Відповідно до п. 4 ст. 1 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» до символіки комуністичного тоталітарного режиму стосується така символіка, яка включає:

1) зображення у будь-якому вигляді державних гербів, прапорів та інших символів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, що перебували у складі колишнього СРСР, а також держав так званої «народної демократії»: Народної Республіки Албанії (Соціалістичної Народної Республіки Албанії), Народної Республіки Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Народної Республіки Румунії (Соціалістичної Республіки Румунії), Угорської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Федеративної Народної Республіки Югославії (Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії) та соціалістичних республік, що входили до її складу [8]. Не вважається такою символікою та що перебуває на прапорах або гербах країн світу які є чинними (діючими);

2) гімни СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік чи їх фрагменти (наприклад – їх текст у друкованому вигляді);

3) будь-які зображення, прапори, символи чи інша атрибутика, в яких відтворюється поєднання серпа та молота, серпа, молота та п'ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п'ятикутної зірки;

4) символіку комуністичної партії або її елементи (емблема, прапор тощо);

5) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

6) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті [8]. До них не належать пам'ятники та пам'ятні знаки, пов'язані з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури;

7) зображення гасел комуністичної партії, цитат осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), осіб, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівників радянських органів державної безпеки всіх рівнів [8]. Виняток

становлять цитати, пов'язані з розвитком української науки та культури;

8) найменування комуністичної партії;

9) назви областей, районів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів, підприємств, установ, організацій, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті [8].

До таких назв не належать пов'язані з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури.

У вказаному нормативному акті, також, зазначається, яка саме символіка може визнаватися такою, що стосується націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму. Це може бути:

1) державний прапор та державний герб нацистської Німеччини 1939–1945 років;

2) символіка або найменування Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП);

3) зображення та написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю цієї партії;

4) зображення (на будь-якому носії) гасел Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, цитат осіб, які обіймали в ній керівні посади, або в вищих органах влади та управління нацистської Німеччини та на окупованих нею територіях у 1935–1945 років. [8].

Тож, вчинення активних дій, що охоплюються диспозицією ст. 436-1 КК України щодо всіх вказаних предметів, символів, зображень, назв та найменувань підпадає під кваліфікацію за вказаною нормою кримінального закону.

Обов'язковою ознакою злочину «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» є місце його вчинення – територія України, а саме: 1) суша, води, повітряний простір та надра, які перебувають в межах державного кордону України; 2) кораблі та шлюпки, що перебувають під прапором України; 3) повітряні об'єкти, які належать Україні.

Першим способом вчинення цього злочину є «виготовлення». Під цим терміном в науці кримінального права, зазвичай, розуміється діяльність, внаслідок якої створюється той чи інший предмет матеріального світу, зазначений у диспозиції статті Особливої частини КК як предмет злочину. Для злочину, передбаченого ст. 436-1 КК України спосіб виготовлення не має значення. Це можуть бути, наприклад, такі дії як: друкування типографським способом, виготовлення з допомогою комп'ютерної техніки, малювання, ксерокопіювання – якщо це стосується ілюстрацій, мальованих матеріалів або друкованої продукції.

Тобто під таким виготовленням слід мати на увазі:

1) здійснення зображення будь-яким способом та на будь-якому носії:

а) державних прапорів, гербів, інших символів Радянських Республік; серпа та молота, серпа, молота та п'ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п'ятикутної зірки;

б) символіки (чи її елементів), найменування та гасел комуністичної партії;

в) цитат осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

г) написів, присвячених таким особам або подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті;

д) назв областей, районів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів, підприємств,

установ, організацій, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті;

е) державного прапору та державного гербу нацистської Німеччини 1939–1945 років;

є) символіки, найменування, гасел Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), цитат осіб, які обіймали в ній керівні посади, або в вищих органах влади та управління нацистської Німеччини та на окупованих нею територіях у 1935–1945 роках, а також – зображення та написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю цієї партії;

2) друк тексту гімнів чи їх фрагментів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік;

3) Видання літературних творів, що пропагандують комуністичні та націонал-соціалістичні (нацистські) тоталітарні режими, окрім випадків, коли останні:

а) створені у процесі наукової діяльності, в тому числі під час наукових досліджень, а їх результати поширюються у не заборонений законодавством України спосіб;

б) є посібниками, підручниками або іншими матеріалами наукового, освітнього і навчального характеру, які використовуються у навчальному, навчально-виховному та освітньому процесах;

в) пов'язані з розвитком української науки, культури, та опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури.

Виготовлення також може виражатися у створенні об'єктів фізичного світу, не пов'язаних з друком або відтворенням на паперовому носії іншим чином. До такого способу вчинення злочину можна віднести виробництво розглянутих предметів злочину передбаченого ст. 436-1 КК України, у тому числі й у вигляді сувенірної продукції, з будь-яких матеріалів. Так, це може бути пошив прапорів, створення скульптур, виготовлення табличок та вказівників з назвами областей, районів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів, підприємств, установ, організацій, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури.

Другим способом вчинення «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» є поширення вказаних вище предметів злочину. Поширенням слід вважати вчинення дій, спрямованих на розповсюдження, доведення до широкого (не визначеного) або певного кола осіб, матеріальних носіїв, які містять символіку комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

Публічне використання зазначених предметів злочину передбаченого ст. 436-1 КК України передбачає вчинення дій, що полягають у відкритому застосуванні символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів шляхом:

1) нанесення її на будь-які предмети, до яких мають (можуть мати) доступ значне коло осіб;

2) застосування такої символіки під час заходів або акцій;

3) її застосування задля реклами тощо.

Також до публічного використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного

(нацистського) тоталітарних режимів належить й такий спосіб вчинення розглядуваного злочину як публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів.

Висновки та пропозиції. Отже, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони передбаченого ст. 436-1 КК України є спосіб та місце його вчинення. Встановлення зазначених ознак об'єктивної сторони «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів», в конкретному суспільно небезпечному діянні, у разі відповідності інших елементів цього злочину, дає підстави для настання кримінальної відповідальності за ст. 436-1 КК України.

Список використаної літератури:

1. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2010. № 40. ст. 527. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-03. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.
3. Матишевський П.С. Кримінальне право України : Загальна частина. Київ : А.С.К., 2001. 352 с.
4. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. 244 с.
5. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов на Дону : Изд.-во Ростовского университета, 1977. 215 с.
6. Малинин В.Б., Парфенов О.Ф. Объективная сторона преступления. Санкт Перербург : Изд.-во Юридического института, 2004. 301 с.
7. Кримінальне право України : Загальна частина / за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 496 с.
8. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України. *Відомості Верховної Ради* (ВВР). 2015. № 26. ст. 219. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.

Беклемищева Ю. Н. К проблеме определения объективной стороны преступления, предусмотренного ст. 436-1 УК Украины

Статья посвящена анализу объективной стороны «Изготовление, распространение коммунистической, нацистской символики и пропаганда коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов». Проанализировано предмет и способы совершения данного преступления.

Ключевые слова: *Объективная сторона, изготовление, распространение, публичное использование, публичное исполнение, символика.*

Beklemishcheva Yu. M. To problem of determination of objective side of crime, envisaged art. 436-1 Criminal Code of Ukraine

The article is sanctified to the analysis of objective side of crime of „Making, distribution of communist, Nazi symbolic and propaganda communist and nationally socialistic (Nazi) totalitarian modes". It is analyzed the subject and methods of committing this crime.

Key words: *Objective side, making, distribution, public use, public implementation, symbolic.*

УДК 343.535
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-16

Ю. В. Ключик
аспірантка кафедри кримінального права
Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З БАНКРУТСТВОМ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Статтю присвячено історичному аналізу становлення та розвитку інституту банкрутства в кримінальному законодавстві України. Проведено порівняльну характеристику сучасного кримінального законодавства щодо інституту банкрутства та Кримінального Кодексу України від 2001 р.

Ключові слова: *доведення до банкрутства, доведення до неплатоспроможності, кредитор, суб'єкт господарської діяльності, службова особа, фінансові документи, фінансова установа.*

Постановка проблеми. На сьогодні ситуації, які пов'язані з доведенням до банкрутства господарюючих суб'єктів, банків, інших фінансових установ, в тому числі й з метою рейдерського захоплення (що створює загрозу для економічної безпеки України), та здатність держави ефективно протидіяти цим суспільно небезпечним явищам, викликають серйозне занепокоєння. Зусиль держави щодо захисту прав суб'єктів господарювання не достатньо, оскільки політика протидії злочинам, які чиняться у сфері банкрутства, відрізняється певною нестабільністю та відсутністю зваженої науково обґрунтованої концепції впливу державних органів.

Окремі проблеми, пов'язані зі злочинами у сфері банкрутства, досліджувалися такими науковцями як П.П. Андрушко, І.Н. Бенедисюк, Б.М. Грек, Н.О. Гуторова, Є.М. Васілін, О.О. Дудоров, О.Є. Звірко, А.М. Клочко, В.М. Кирилко, І.А. Клепицький, Б.Н. Колб, М.Й. Коржанський, Костенко О.М., О.О. Круглова, Н.А. Лопашенко, В.Н. Лук'янов, Н.М. Ляпунова, І.Ю. Михалєв, М.І. Мельник, Р.О. Мовчан, О.І. Перепелиця, А.М. Ришелюк, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, М.В. Талан, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк. Відмічаючи значний внесок цих авторів в розробку багатьох теоретичних проблем, слід зазначити, що достатньо питань з розглядуваної проблематики не отримали наукового вирішення.

Інститут банкрутства є характерним для законодавства практично всіх країн із розвиненою ринковою економікою. Своїм походженням він завдячує розвитку підприємництва, при якому господарюючий суб'єкт (підприємець) несе ризики, пов'язані з цією діяльністю, зокрема і ризик банкрутства. Тож, задля підвищення ефективності інституту банкрутства виникає необхідність його всебічного дослідження, зокрема і шляхом застосування історичного методу.

Мета статті – здійснити аналіз становлення та розвитку інституту банкрутства в кримінальному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Причин, що призводять до банкрутства суб'єкта господарської (підприємницької) діяльності на сьогодні дуже багато. Саме по собі банкрутство не є кримінально караним, якщо воно не корисне та не спричиняє суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди, яка завдана державі або кредиторам. В Україні, фактично, інститут банкрутства виник у 1992 р. після прийняття Закону України «Про банкрутство», але і до цієї події він мав багату передісторію.

Норми права, що регулювали відповідальність за діяння, які пов'язані з фінансовою неспроможністю є дуже давно. Вони виникли разом з появою відносин власності. Ще у Древньому Римі неповернення боргів загрожувало не тільки майну боржника, але і його життю та здоров'ю. Кредиторам надавалася можливість розпоряджатися всім майном боржника, після складання його опису [1, с. 283]. А якщо звернутися до тексту біблії, можна побачити, що за борги продавалося не тільки все майно, але й члени родини боржника, а він сам міг опинитися у в'язниці, з метою відпрацювання боргу.

© Ключик Ю. В., 2019

В Україні також з давніх часів були норми права, які врегульовували проблеми, щодо неповернення боргів та банкрутства з корисних мотивів. Ще на початку XI ст. в першій редакції «Руської Правди» йдеться про злісне банкрутство як різновид шахрайства з метою заволодіння чужим майном. Щодо фінансових відносин кредитора та боржника, то у разі неможливості сплати боргу останній підлягав продажу, а одержані кошти розподілялися між кредиторами [1, с. 284].

Також, питання відповідальності за злочинні діяння, які пов'язані з банкрутством, були врегульовані у Литовських статутах (законодавчих актах Великого князівства Литовського) та такому законодавчому акті як «Права, за якими судиться малоросійський народ» від 1743 р., оскільки на той час до складу Російської імперії входила значна частина Українських земель. Але ще у 1740 р. Російське законодавство доповнилося документом, що мав назву «Статут неспроможності», в якому містилося поняття неплатоспроможності, було передбачено мирову угоду, закріплено статус кураторів. Однак цей законодавчий акт так і не було застосовано на практиці [2, с. 130].

Крім того, питання щодо корисного банкрутства, регулювалися законодавством Австро-угорської імперії, Польщі та Румунії, яке застосовувалося на окремих частинах Українських земель, що входили до складу цих держав [3, с. 39].

У післяреволюційний період на території України також діяли норми, що передбачали процедуру банкрутства. У Цивільному Кодексі УРСР від 1922 р. містилися ст. 219, 260, 289, 3191, в яких були посилання на інститут фінансової неспроможності [3, с. 41]. Але будь-яких норм, які б регулювали саму процедуру банкрутства, не було.

Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 1929 р. вже містив положення щодо неспроможності торгових товариств та фізичних осіб. Також ним було передбачено, як окреме провадження, судочинство у справах фінансової неспроможності [4, с. 147]. Але «корисного» банкрутства, як такого, не могло бути апріорі, з огляду на економічну політику радянської влади.

25 вересня 1931 р. ВУЦВК своєю постановою скасував частину шосту Цивільного процесуального кодексу УРСР, яка містила норми про питання судочинства у справах фінансової неспроможності [5, с. 69]. А на початку 60-х рр. норми про банкрутство взагалі було виключено з законодавства.

Разом з одержанням Україною незалежності та відродженням ринкових відносин почався новий етап розвитку цивільно-правового регулювання банкрутства, а відповідно і регулювання відповідальності за злочини у сфері банкрутства.

У 1994 р. в Кримінальний кодекс України (далі – КК України) було введено норми, що передбачали відповідальність за вчинення злочинних дій у сфері банкрутства, а саме: ст. 156-2 «Приховування банкрутства» та ст. 156-3 «Фіктивне банкрутство».

Відповідно до ст. 156-2 КК України кримінально караним вважалося умисне приховування громадянином – засновником чи власником суб'єкта підприємницької діяльності, а також службовою особою суб'єкта підприємницької діяльності своєї стійкої фінансової неспроможності шляхом подання невірогідних відомостей, якщо це завдало великої матеріальної шкоди кредитору [6, с. 431]. У ст. 156-3 КК України наголошувалося на тому, що фіктивним банкрутством є завідомо неправдива заява засновника чи власника суб'єкта підприємницької діяльності, а також службової особи суб'єкта підприємницької діяльності про фінансову неспроможність виконання вимог з боку кредиторів і зобов'язань перед боржником [6, с. 432].

Як бачимо, вже тоді диспозиції цих статей визначали характер суспільно небезпечного діяння винної особи, наслідки у вигляді спричинення матеріальної шкоди (ст. 156-2) та суб'єктів цих злочинів. Але, зазначаючи про подання невірогідних відомостей або завідомо неправдиву заяву, законодавець, водночас, не регулює питання щодо того, як має бути зроблена така заява або подані зазначені відомості. Не вказується відповідна державна установа (як, наприклад, податкові органи тощо). Також, не визнається можливість держави виступати у якості кредитора.

Непередбачувано, на нашу думку, було побудовано диспозицію ст. 156-3 КК України – як таку, що передбачає злочин з формальним складом, коли настання суспільно небезпечних наслідків (у даному випадку – спричинення матеріальної шкоди державі або кредиторам) не охоплюється складом злочину.

Законом України від 30 червня 1999 р. № 784–XIV «Про внесення змін до Закону Укра-

їни «Про банкрутство» КК України було доповнено ст. 156-4 «Доведення до банкрутства» – навмисне, з корисливих мотивів, іншої особистої зацікавленості або в інтересах третіх осіб вчинення власником або посадовою особою суб'єкта підприємницької діяльності дій, що призвели до стійкої фінансової неспроможності суб'єкта підприємницької діяльності, яка заподіяла істотну шкоду державним або громадським інтересам або правам та інтересам кредиторів, що охороняються законом [7].

Основним плюсом цієї норми було те, що в ній розширювалося коло потерпілих від злочину (держава, суспільство, кредитори). Але водночас надається оцінне поняття «істотна шкода інтересам», яка не передбачає завдання шкоди матеріальної.

Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р., щодо поняття «кримінальне банкрутство», вже об'єднував чотири делікти, передбачені ст. 218-221, зокрема: ст. 218 – фіктивне банкрутство; 219 – доведення до банкрутства; 220 – приховування банкрутства; 221 – незаконні дії у разі банкрутства. Можна зазначити, що ці норми, своєю появою були зобов'язані прагненням законодавця більш або менш адекватно показати потреби суспільства і закріпити їх у відповідному правовому інституті [3, с. 45]. Але правове регулювання інституту банкрутства, на той час, було, на жаль, далеким від досконалості.

Ст. 218 КК України «Фіктивне банкрутство» передбачала кримінальну відповідальність за завідомо неправдиву офіційну заяву громадянина – засновника або власника суб'єкта господарської діяльності, а також службової особи суб'єкта господарської діяльності, а так само громадянина – суб'єкта підприємницької діяльності про фінансову неспроможність виконання вимог з боку кредиторів і зобов'язань перед бюджетом, якщо такі дії завдали великої матеріальної шкоди кредиторам або державі [8, с. 473].

Позитивним є те, що ця норма розширювала коло осіб, які могли вчинити такий злочин. Однак, водночас виникали певні складнощі у відмежуванні даного злочину від шахрайства, оскільки за своїм характером дії, передбачені ст. 218, є особливою формою обману, внаслідок якого може бути заподіяна майнова шкода багатьом суб'єктам.

Відповідно до ст. 219 КК України доведенням до банкрутства визнавалося умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої зацікавленості або в інтересах третіх осіб вчинення власником або службовою особою суб'єкта господарської діяльності дій, що призвели до стійкої фінансової неспроможності суб'єкта господарської діяльності, якщо це завдало великої матеріальної шкоди державі чи кредитору [8, с. 475].

Ця норма, вперше, серед злочинів у сфері банкрутства, передбачала наявність в діях винної особи спеціального мотиву: корисливий мотив, інша особиста зацікавленість, інтереси третіх осіб. Також, хоча безпосередньо у диспозиції статті це не зазначається, але логічним було б припустити, що спеціальною метою вчинення цього злочинного діяння було створення стану стійкої фінансової неспроможності суб'єкта підприємництва.

Під приховуванням стійкої фінансової неспроможності (ст. 220) розумілося умисне приховування громадянином – засновником або власником суб'єкта господарської діяльності, а також службовою особою суб'єкта господарської діяльності своєї стійкої фінансової неспроможності шляхом подання невірогідних відомостей, якщо це завдало великої матеріальної шкоди кредиторові [8, с. 476]. І знову ж таки, норма не передбачає можливості спричинення матеріальної шкоди державі, а тільки – кредиторам.

У ст. 221 КК України «Незаконні дії у разі банкрутства» наголошувалося, що кримінально караними діяннями є:

1) умисне приховування майна або майнових обов'язків, відомостей про майно;

2) передача майна в інше володіння або його відчуження чи знищення;

3) фальсифікація, приховування або знищення документів, які відбивають господарську чи фінансову діяльність – якщо ці дії вчинені громадянином – засновником або власником суб'єкта господарської діяльності, а також службовою особою суб'єкта господарської діяльності у разі банкрутства і завдали великої матеріальної шкоди [8, с. 477].

У зазначених статтях матеріальна шкода вважалася великою, якщо вона у п'ятсот і більше разів перевищувала неоподатковуваний мінімум доходів громадян. А об'єктом цих злочинів виступав встановлений законодавством порядок здійснення господарської діяльності у частині забезпечення інтересів громадян, юридичних осіб та держави від ризиків, пов'язаних з неплатоспроможністю (стійкою фінансовою неспроможністю) суб'єктів господарської діяльності.

Попри те, що зазначені норми були певним кроком уперед щодо кримінально-правового регулювання відповідальності за злочини у сфері банкрутства, через недосконалість законодавства про банкрутство у судовій практиці виникали певні проблеми з його застосуванням. Це, особливо, стосувалося деяких розбіжностей в окремих положеннях кримінального та господарського права. Так, наприклад, якщо, як зазначалося, великою матеріальна шкода вважалася, якщо вона у п'ятсот і більше разів перевищувала неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то водночас справа про банкрутство порушувалася господарським судом якщо вимоги кредиторів сукупно становили не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати. Тож законодавство у сфері банкрутства потребувало подальшого вдосконалення та погодження між різними галузями права.

15 листопада 2011 р. було прийнято Закон України № 4025-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності», на підставі якого з КК України, серед інших, було виключено статті 218, 220, 221. На даний момент відповідальність за такі діяння регулюються Адміністративним кодексом України (статті 164-15, 164-16, 164-17).

2 березня 2015 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних з банком осіб» (№ 218–VIII) [9] до КК України було введено новелу – ст. 218-1 «Доведення банку до неплатоспроможності», відповідно до якої кримінально караним є умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої зацікавленності або в інтересах третіх осіб вчинення пов'язаною з банком особою будь-яких дій, що призвели до віднесення банку до категорії неплатоспроможних, якщо це завдало великої матеріальної шкоди державі або кредитору [10]. Хоча і досі навколо цієї норми точаться гарячі дискусії (щодо її актуальності, необхідності, конструкції). Певні сумніви викликають такі її положення, як:

1) «<...> вчинення пов'язаною з банком особою будь-яких дій, що призвели до віднесення банку до категорії неплатоспроможних», адже довести банк до неплатоспроможності можна не тільки шляхом умисних дій, але й умисною бездіяльністю;

2) «<...>якщо це завдало великої матеріальної шкоди державі або кредитору», але ж така шкода, зазвичай, завдається декільком кредиторам, а не одному.

Крім того, невдалим є використання сурядного сполучника «або» тому, що шкода завдається, як правило, як державі, так і кредиторам.

16 липня 2015 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку» (№ 629-VIII) [11], на підставі якого у якого КК України було включено ст. 220-1 «Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності» та ст. 220-2 «Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи».

У ст. 220-1 КК України вказується, що кримінально караним діянням є внесення керівником або іншою службовою особою банку до бази даних про вкладників завідомо неправдивих відомостей. Крім того, підвищують кримінальну відповідальність такі дії: вчинення такого діяння повторно або за попередньою змовою групою осіб; внесення керівником або іншою службовою особою банку у звітність, яка подається до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, завідомо неправдивих відомостей; умисне пошкодження або знищення керівником або іншою службовою особою банку бази даних про вкладників або вчинення дій, що унеможливлюють ідентифікацію вкладника за інформацією, наявною у базі даних про вкладників, або вчинення дій, наслідком яких є незаконне збільшення суми витрат Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, пов'язаних з виведенням банку з ринку, або унеможливлюють початок здійснення виплат коштів вкладникам неплатоспроможного банку відповідно до Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [10]. А, відповідно до ст. 220-2 КК України злочином є внесення змін до документів або реєстрів бухгалтерського обліку або внесення у звітність фінансової установи завідомо неповних або невірогідних відомостей про угоди, зобов'язання, майно установи, у тому числі яке перебуває в довірчому управлінні, чи про фінансовий стан установи, чи підтвердження такої інформації, надання такої інформації Національному банку України, опублікування чи розкриття такої інформації в порядку, визначеному законодавством України,

якщо ці дії вчинені з метою приховування ознак банкрутства чи стійкої фінансової неспроможності або підстав для обов'язкового відкликання (анулювання) у фінансової установи ліцензії або визнання її неплатоспроможною [10].

Висновки. Тож на сьогодні кримінально-правова охорона відносин у сфері банкрутства здійснюється з допомогою чотирьох статей КК України: 218-1 «Доведення банку до неплатоспроможності», 219 «Доведення до банкрутства», 220-1 «Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності» та 220-2 «Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи». А з огляду на постійні зміни в економічній системі України та особливості політичної спрямованості держави, стає зрозумілим постійна необхідність в удосконаленні кримінального законодавства щодо інституту банкрутства.

Список використаної літератури:

1. Чернявський С.С. Становлення та розвиток інституту банківської неспроможності: історико-правовий аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* 2005. № 5. С. 282–296.
2. Бутирська І.А. Історія становлення регламентації правового становища учасників справи про банкрутство. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2014. № 65. С. 127–133.
3. Грек Б.М. Кримінально-правова відповідальність за фіктивне банкрутство та доведення до банкрутства : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Київ, 2005. 220 с.
4. Яковлєв О.О. Становлення та історичні аспекти розвитку інституту банкрутства в Україні. *Університетські наукові записки.* 2010. № 2. С. 140–148.
5. Повар П.О. Історія розвитку законодавства про ліквідацію підприємств. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2007. Вип. 77/78. С. 68–73.
6. Коржанський М.Й. Популярний коментар Кримінального кодексу України. Київ : Наукова думка, 1997. 696 с.
7. Про внесення змін до Закону України „Про банкрутство : Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1999. № 42-43. Ст. 378. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ : А.С.К., 2002. 936 с.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних з банком осіб : Закон України. *Відомості Верховної Ради* (ВВР). 2015. № 17. Ст. 122. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-03. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку : Закон України. *Відомості Верховної Ради* (ВВР). 2015. № 43. Ст. 386 URL: http://zakon1.rada.gov.ua.

Ключик Ю. В. Уголовная ответственность за преступления, связанные с банкротством в историческом аспекте

Статья посвящена историческому анализу становления и развития института банкротства в уголовном законодательстве Украины. Проведена сравнительная характеристика современного уголовного законодательства касательно института банкротства и УК Украины от 2001 г.

Ключевые слова: *доведение до банкротства, доведение до неплатежеспособности, кредитор, субъект хозяйственной деятельности, служебное лицо, финансовые документы, финансовое учреждение.*

Kliuchyk Yu. V. Criminal responsibility for crimes related to bankruptcy in historical aspects

The article is devoted to the historical analysis of the formation and development of the institution of bankruptcy in the criminal legislation of Ukraine. A comparative description of the modern criminal legislation regarding the institution of bankruptcy and the Criminal Code of Ukraine of 2001 has been carried out.

Key words: *bankruptcy, insolvency, creditor, business entity, official, financial documents, financial institution.*

UDC 343.93
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-17

M. M. Koval
Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Law and Processes
National University "Lviv Polytechnic"

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF JUVENILE DELIQUENCY

The phenomenon of juvenile delinquency is of great significance for humanity in general and especially for modern Ukrainian society. The process of building the country is accompanied by objective difficulties, crisis phenomena in the economy and other industries, deformations of social consciousness. As a result, the most vulnerable groups of the population are children who are negatively affected. The main cause of juvenile delinquency is improper parenting, lack of parental care for children, material deprivation, negative impact of the environment in the absence of moral barriers. Negative changes in qualitative and quantitative individual and psychological indicators of the identity of juvenile offenders are also important.

Key words: *juvenile delinquency, family, "social outsider", personality of juvenile offender.*

Formulation of the problem. For domestic legal, social, pedagogical science and practice, "teenage ave" is of great interest. Lawyer once in time faces teenage crime; the teacher is confused about ensuring the minimum assimilation of educational material, the success and discipline of adolescents; social worker throws up his hands: educational neglect of children and adolescents, homelessness, drug addiction, crime is growing. The social situation of development in the teenage period is characterized by the fact that the leading educational activity of the previous period is replaced by activities aimed at determining its own place in the world of adults and in the structure of social relations, on social self-determination. Therefore, this is not a step towards the transformation of a child into an adult, but an independent age-span that has its deep meaning, personal and social significance. The biological significance of the teenage period is defined as a puberty period or period of maturation. Puberty phase is manifested not only in somatic-physiological and neuroendocrine changes, but also in special psychic shifts, which may precede physical maturation and persist for a certain time after its completion. The lower limit of the normal start of physical puberty is 11-12 years old, the upper one is up to 17-18 years old. Traditionally, there are two main phases, called the puberty stage (negative phase) and adolescence (positive phase).

Setting objectives. The purpose of the article is to study the psychological characteristics of juvenile delinquency.

The presentation of main text. The phenomenon of juvenile delinquency is of great importance to humanity as a whole and especially to modern Ukrainian society. The process of building the country is accompanied by objective difficulties, crisis phenomena in the economy and other sectors, deformations of social consciousness. As a result, the most vulnerable groups of the population are children who are negatively affected.

More often, criminal behavior of minors is the result of improper parenting, lack of parental care for children, material deprivation, negative influence of the environment in the absence of moral barriers.

Families and parents often lose their credibility. Parental demands or their anxieties no longer have restraining action. A teenager does not want to be directed, he becomes "deaf to a voice calling for obedience". His behavior begins to be determined by a new attitude: «If parents do not accept me as I am, let them remain without themselves». The interests, values of parents, their installations begin to be taken as anachronistic, only negative is seen everywhere. In this turning point in the relationship, most parents tend to blame children for selfishness. Therefore, with the dominant departure from the family of a teenager may be associated with an acute experience of loneliness, disability in his life.

The underlying global cause of juvenile delinquency is «social outsidering» when children find themselves out of the existing society as a result

© Koval M. M., 2019

of inadequate socialization. Among other reasons, there is a negative influence of the mass media, an increase in the number of neglected children, shortcomings of the current legislation, instability of social order.

It should be noted that the increase in juvenile delinquency in Ukraine corresponds to the global trend. Thus, over the last five years, the number of crimes committed by minors has increased in the European countries from 40 to 70%, the same figures are observed in the United States, but, as a rule, the number of detected persons who have committed criminal offenses is smaller, which is registered. For example, in 2017, 4 298 people aged 14 to 18 were found who committed criminal offenses, and in 2016 – 4,000 thousand people of the specified age [1].

The crime of juveniles in most of them acquires the level of the group – about 65% of crimes are committed by the group. Juveniles easily master new types of crime: kidnapping, extortion, computer crimes, etc. The number of resonant crimes committed by minors, characterized by special cynicism and brutality, is increasing [2, p. 46–49].

The State Institute of Family and Youth issues identifies six main causes of juvenile delinquency: the social and economic aspects of the situation of modern Ukrainian society; functional inadequacy of the family; alienation from the school environment; disadvantages and limited socialization of children in internment facilities; problems in leisure organization; the negative influence of the media. In psychological studies, considerable attention is paid to personality problems, deviant manifestations of behavior.

To date, special attention has to be paid to increasing the number of mentally disabled children – 44% of juvenile offenders who were registered, various mental abnormalities were observed: oligophrenia, psychosis, psychopathy, neurosis, psychophysical infantilism. In 68% of special school students for juvenile delinquents neuropsychiatric disorders have been identified: neurotic and neurosis-like manifestations after organic brain damage, mental retardation, patho-haematological changes, psychopathy, enuresis, etc. [1]. These students have violations of carbohydrate and lipid metabolism, reducing the content of some hormones five times compared with healthy children. It is established that such features of metabolism increase the risk of asocial behavior. Children of alcoholic parents are mostly pathologically lagging behind in intellectual and physical development; in some cases, in the role of biological causes of social behavior, speech defects, external unattractiveness, flaws of constitutional or somatic character may appear.

The problem of juvenile delinquency with mental anomalies presents a particular danger to social development and requires systematic scientific research and immediate practical legal measures to reduce the number of crimes committed by mentally disabled children.

Also, the criminality of minors is influenced by social factors: negative influence in the family, disadvantages in school education, unemployment socially useful labor, negative impact of the micro-environment, miscalculations in law enforcement agencies in relation to the prevention of juvenile delinquency and other social degradations of society. One of the main factors (up to 90%) that pushes minors into a criminal way is a dysfunctional family. Nowadays, an increasing number of families are losing their educational potential due to a number of economic, moral and ethical issues, in connection with which the phenomena of homelessness and neglect are spreading, which leads to an increase in juvenile delinquency [3, p. 129].

Also, one of the important factors that indirectly determines the juvenile delinquency is the miscalculation of law enforcement activities. Often, they are limited only to a superficial study of statistics without careful study of the causes and conditions conducive to juvenile delinquency. State programs aimed at preventing juvenile delinquency are not sufficiently funded, therefore, they do not play a role..

Also, it should be noted the role of alcohol and other intoxicating substances in shaping the personality of a juvenile offender, removing the psychological barriers to the infringing conduct. The rate of drug addiction in juveniles is 2.5–3 times higher than in adults. It should be noted that juveniles are not only personally consuming stuffing substances, but also take an ever more active part in criminal activities associated with drug trafficking [4, p. 417–424].

Negative changes in qualitative and quantitative individual and psychological indicators of the identity of juvenile offenders are also important.

In juvenile offenders as opposed to law-abiding peers, stheniac options interpersonal communication are dominated. Convicts admit that they have such features of character as dominance, leadership, independence, straightforwardness, aggres-

siveness. Thus, the killers are characterized by a high level of physical aggression, thieves – indirect aggression, hooligans-indolence and verbal aggression, rape - suspicion. The presence of the above-mentioned features of nature dramatically reduces the level of their law-making adaptation. Juvenile offenders have an increase in mental fatigue (2 times compared with normal children), anxiety (1.5 times) with simultaneous decrease in work capacity, self-regulation level (3 times), adaptation coefficient (2 times) [5, ch. 17].

Emotional-volitional sphere of juvenile offenders is characterized by imbalance, impulsiveness, stubbornness, insufficient level of self-control, self-discipline, poverty of emotional manifestations, incommensurability of subtle feelings. Some part of juvenile offenders is characterized by the failure of the system of ethical beliefs and universal values. Primitive physiological needs in food, sexual intercourse, etc. are the motivation for their criminal behavior. Among the characteristic features should be noted the reluctance to perform some kind of activity, rudeness, self-centeredness, falsehood, infantilism, low anti-smoking ability to reduce the criticality to their own behavior.

The intellectual sphere is characterized by low indicators of intelligence, a narrow mindset, a lack of vocabulary, a low development of abstract thinking and, consequently, the inability to predict the results of their own activities. However, the comprehensive study of the phenomenon of juvenile delinquency with the analysis of the determinants causing it and the psychological characteristics of juvenile offenders in the available literature is not sufficiently covered. Therefore, the definition of various psychological aspects of the development of juvenile delinquency from the point of view of the systemic approach becomes of particular importance..

According to Art. 60 Part 1 Art. 62 of the Constitution of Ukraine and Part 1 of Art. 11 of the Criminal Code of Ukraine in criminal law only liability is possible. Ukraine's criminal law does not know liability without fault. Without guilt there is no crime. Characteristics of the personality of a juvenile offender are necessary for the disclosure of crimes committed by them, since it involves obtaining forensically meaningful information about it, which includes information about the inherent anatomical, biological, psychological and social properties that are necessary for identification of a person, solving tactical tasks and setting the actual picture of the crime event in the process of its disclosure and investigation. Investigation of the personality of the offender from forensic positions is aimed at obtaining data on the person, such as characterizing its social nature, criminal professionalism, and other data that may contribute to the search and establishment of the suspect, to predict possible investigatory situations of the investigation and to identify measures for their resolution. [6, p. 74].

A detailed and comprehensive study of the individual young person contributes to the individualization of punishment. Relationship of the data structure of a private minor with the degree of social danger of a crime committed by him, although he has an indirect character, but their identification and consideration are essential for achieving the goal of education and moral restoration of the adolescent's personality [7, p. 11].

Penalty as a mandatory sign of a crime means that sanctions of a special part of the Criminal Code of Ukraine provide for punishment for each crime. As V.P. Tykhyi and M.I. Panov, punishment is the reverse side of crime, legislative (criminal) threat of punishment for committing a crime [8, p. 11] Penalty as a mandatory sign of a crime means that punishment as a sign of a crime does not mean that every crime entails a real use and punishment. Criminal law provides for the allocation of juvenile offenses cases exemption from criminal liability, from punishment and his serving a special part of the Criminal Code of Ukraine for each crime is punishable. As V.P. Quiet and MI Panov, punishment-the reverse side of crime, legislative (criminal law) threat of punishment for the commission of a crime <...>. Art. 44–49 of Criminal Code of Ukraine provide legal grounds and the procedure for exemption from criminal liability, and Art. 74–87 of Criminal Code of Ukraine establish the grounds and order of release from punishment and his serving. The criminal legislation of Ukraine establishes the features of criminal liability and punishment of minors, in particular, Art. 97 of the Criminal Code of Ukraine contains provisions on the release of juveniles from criminal responsibility with the use of coercive measures. Minors were found guilty of committing a crime, may be punished by the court – a fine, social work, arrest, deprivation of liberty for a certain period. The list of these punishments is exhaustive and nobody can expand or modify it.

Conclusions. Having considered the question of the characterization of a juvenile offender, we can conclude that this topic is very relevant and widespread. We believe that the main causes

of juvenile delinquency are social and property inequities, which causes envy and anger that provokes the commission of crimes against property; uncontrolled parents influence of social networks and other Internet resources; domestic violence, other family circumstances. Parents should educate their children and be an example and explain how to deal with different difficult situations, children have to trust their parents and not be afraid to share their problems.

References:

1. Statystychna informatsiia. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&_c=fo
2. Harkavets S.O. Problema deviatsii u povedintsi studentskoi molodi. *Aktualni problemy psykholohii* : Zb. nauk. prats In–tu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. 2007. T. 7, vyp. 12 «Ekolohichna psykholohiia». P. 46–49.
3. Problemy bezdohliadnosti ta bezprytulnosti ditei v Ukraini : tematychna derzhavna dopovid pro stanovyshche ditei Ukrainy za pidsumkamy 2006 roku. Kiev : Derzh. in–t problem simi ta molodi, 2007. 240 p.
4. Riepina O.H., Arshava I.O., Aminieva Ya.R. Osoblyvosti psykholohichnoho zdorovia nepovnolitnikh zlochyntsiv. *Zb. nauk. prats «Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly».* Kryvyi Rih : SPD Shcherbaniuk, 2010. P. 417–424.
5. Harkavets S.O. Psykholohichni osoblyvosti systemy tsinnostei pravoporushnyka : Avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk. Kharkiv, 2001. 17 p.
6. Holina V.V. Kryminolohichna kharakterystyka i poperedzhennia zlochynnosti nepovnolitnikh. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu* : Zb. nauk. pr. Kharkiv : Pravo, 2004.V. 8. P. 74.
7. Bandurka I.O. Kryminolohichna kharakterystyka osobystosti nepovnolitnoho zlochyntsia. *Nashe pravo*. № 6. 2014. P. 92–100.
8. Tykhyi V.P., Panov M.I., Zlochyn, yoho vydy ta stadii. Naukovo-praktychnyi komentar. Kyiv : vyd. Dim «Promin». 2007. P. 11.

Коваль М. М. Психологічна характеристика злочинності неповнолітніх

Феномен злочинності неповнолітніх має велике значення для людства у цілому та особливо для сучасного українського суспільства. Процес розбудови країни супроводжується об'єктивними труднощами, кризовими явищами в економіці та інших галузях, деформаціями суспільної свідомості. Як наслідок, негативному впливу піддаються найменш захищені верстви населення – діти. Головною причиною злочинності неповнолітніх є неправильне виховання, відсутності догляду батьків за дітьми, матеріальних нестатків, негативного впливу оточення за відсутності моральних бар'єрів. Важливими є також негативні зміни у якісних та кількісних індивідуально-психологічних показниках особистості неповнолітніх злочинців.

Ключові слова: *злочинність неповнолітніх, сім'я, «соціальне аутсайдерство», особистість неповнолітнього злочинця.*

Коваль М. М. Психологическая характеристика преступности несовершеннолетних

Феномен преступности несовершеннолетних имеет большое значение для человечества в целом и особенно для современного украинского общества. Процесс развития страны сопровождается объективными трудностями, кризисными явлениями в экономике и других областях, деформациями общественного сознания. Как следствие, негативное влияние подвергаются наименее защищенные слои населения – дети. Главной причиной преступности несовершеннолетних является неправильное воспитание, отсутствие ухода родителей за детьми, материальных лишений, негативного влияния окружения при отсутствии моральных барьеров. Важны также негативные изменения в качественных и количественных индивидуально-психологических показателях личности несовершеннолетних преступников.

Ключевые слова: *преступность несовершеннолетних, семья, «социальное аутсайдерство», личность несовершеннолетнего преступника.*

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-18

Ю. Б. Курилюк
кандидат юридичних наук,
заступник начальника управління
Міжнародно-правового департаменту
Адміністрації Державної прикордонної служби України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті схарактеризовано систему нормативно-правових актів, що вміщують у собі положення щодо запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України. Визначено, що успіх діяльності уповноважених державних органів у системі забезпечення прикордонної безпеки в Україні багато у чому визначається наявністю чіткої та ефективно чинної правової бази.

Ключові слова: *запобігання злочинам, прикордонна безпека, правове регулювання.*

Постановка проблеми. Практика показує, що більшість загроз національним інтересам України формуються та мають передумови до зародження саме в межах прикордонного простору держави. Звідси вони розповсюджуються через державний кордон, втягуючи у свою систему або пособництво місцеве населення. Адже, як зауважує А.М. Бабенко, «специфіка функціонування прикордонних регіонів полягає, насамперед, в особливостях соціально-економічного, політичного, культурологічного, демографічного, міграційного й так далі життя населення, яке пов'язане з внутрішніми й зовнішніми чинниками взаємодії з сусідніми регіонами» [1, с. 16].

Запобігання злочинності у прикордонному просторі передбачає встановлення ефективної системи суб'єктів здійснення запобіжної діяльності та механізмів контролю за дотриманням законності у прикордонні, запровадження дієвих заходів соціального, економічного, організаційного та іншого характерів. Однак, якщо розглядати питання про систему запобігання злочинності у прикордонному просторі комплексно, то слід вести мову про правове регулювання функціонування всієї цієї системи, що має бути спрямоване на виявлення, усунення та недопущення вчинення злочинних проявів у прикордонній сфері.

Злочинність на кордонах держави та прикордонних територіях, як зауважила Т.В. Корнякова, збігається з падінням авторитету державної влади, поширенням у суспільстві остраху перед загрозами. Вітчизняна кримінальна політика потребує посилення юридичного супроводження, підготовку боєздатних, доброчесних, відповідальних, патріотичних військових кадрів, а конфлікти можуть бути врегульовані з допомогою правових норм [2, с. 59]. Адже відомо, що одним із кращих засобів ефективної боротьби з антисуспільними проявами є досконале і стабільне законодавство, а зміна законів повинна бути продуманою, заснованою на кримінологічному аналізі тих життєвих явищ і соціальних відносин, які повинні бути врегульовані правом [3, с. 145].

Саме тому метою цієї статті є визначення основних нормативно-правових актів України, що вміщують у собі положення щодо запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Злочинність та її окремі прояви у сучасному українському суспільстві досліджувались у працях таких вчених як: В.В. Голіна, Б.М. Головкін, С.Ф. Денисов, А.П. Закалюк, О.М. Костенко, О.М. Литвинов, В.І. Шакун та інших. Питанню запобігання злочинності у прикордонній сфері присвячено праці А. М. Бабенка, Н.А. Орловської, А.М. Притули, Є.Л. Стрельцова, С.О. Філіппова та деяких інших. Однак положення опублікованих наукових і навчальних праць з цієї проблематики мали локальний характер і не досліджували повний спектр правового регулювання запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України.

© Курилюк Ю. Б., 2019

Виклад основного матеріалу. Питання правового регулювання діяльності щодо запобігання злочинності, за слушним твердженням А.П. Закалюка, є дуже важливим з огляду на деякі конкретні обставини. Передусім, вжиття запобіжних заходів нерідко поєднане із застосуванням певних обмежень до особи, наприклад тієї, яка підлягає адміністративному нагляду, зберігає вдома вогнепальну зброю та інше. Інколи, за необхідності та наявності підстав, до особи має застосовуватися приму, застереження. Заходи запобігання не можуть пригнічувати людину, принижувати її честь і гідність. З іншого боку, має бути регламентований обов'язок здійснення запобіжної діяльності [4, с. 334].

В юридичній науці сформувалося майже єдине розуміння «правового регулювання» як сукупності різних форм і засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюються в інтересах усього суспільства або певного колективу чи особистості, з метою підпорядкування поведінки окремих суб'єктів встановленому в суспільстві правопорядку. Правове регулювання як певний процес зумовлене об'єктивними та суб'єктивними чинниками, такими як: рівень зрілості та стійкості суспільних відносин, рівень соціальної структури суспільства, стан економічного розвитку суспільства, загальний рівень правової культури населення тощо [5].

Як зазначає В.В. Голіна, правове регулювання запобігання злочинності являє собою встановлення в законах та інших нормативних актах цілей і завдань запобігання злочинності, кола суб'єктів, які здійснюють цю діяльність, їх компетенції, а також основні методи та форми запобіжного діяння [6, с. 91].

Водночас удосконалення законодавства, яке, хоча прямо й не націлене на запобігання злочинності, однак має своїм завданням правове врегулювання інших суспільних відносин – цивільних, сімейних, трудових, адміністративних тощо. Усі ці відносини, являючись нормативно неврегульованими, на слушну думку В.С. Батиргареєвої, можуть мати криміногенний характер [7, с. 457]. Саме тому, як зазначає О.Г. Кальман, протидія злочинності потребує надійного правового регулювання галузями права: конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного тощо, а отже правова основа протидії злочинності має складну структуру [8, с. 35].

Ю.В. Нікітін включив до такої структури (1) Конституцію України, (2) норми різних галузей права, (3) закони та підзаконні акти та (4) міжнародно-правові акти, а також зазначив, що правове регулювання запобігання злочинності здійснюється за двома головними напрямами. *Перший* має матеріальний характер і полягає у впливі, з допомогою права, на різні соціальні чинники, з метою усунення криміногенних умов, а також стимулювання антикриміногенних чинників (кримінологічний напрям). *Другий* напрям за своїм значенням є ніби процесуальним і полягає в закріпленні прав і обов'язків відповідних суб'єктів під час здійснення ними профілактичної діяльності (кримінально-правовий) [9, с. 164].

Чинна на сьогодні в Україні система правового регулювання запобігання злочинам проти прикордонної безпеки держави має розгорнутий характер, що становить доволі значний масив законодавства та є одним з найменш досконалих напрямів вітчизняного законодавства, який варто поділити на такі умовні групи: 1) окремі положення Конституції України та кодифікованого законодавства України (Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний процесуальний кодекс України, Митний кодекс України тощо); 2) закони України («Про державний кордон України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про прикордонний контроль», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень» тощо); 3) нормативно-правові акти Президента України та Кабінету Міністрів України; 4) міжнародні договори України (про правовий режим державного кордону, про реадмісію осіб, про обмін інформацією тощо); 5) відомчі та міжвідомчі нормативно-правові акти.

Відомо, що основою правової системи з усіх питань правового регулювання є Конституція. У Конституції України, на жаль, немає норм, які б прямо визначали обов'язки держави та її органів щодо запобігання злочинності. Проте міститься низка статей, аналіз яких дає змогу визначити ставлення Конституції до цієї державної та, загалом, суспільної діяльності, конституційні основи її здійснення [4, с. 336]. Конституція України, насамперед, визначила юридичну основу (базис) гарантій законності – усі державні органи, їх посадові особи, об'єднання громадян та інші суб'єкти права повинні

діяти в межах Конституції та відповідно до законів України, а громадянам гарантується право щодо звернення до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод (ст. 6, 8, 125). Крім того, Конституцією України в узагальненому вигляді визначено систему державних інституцій та їх повноваження щодо управління певними сферами життєдіяльності. Відповідні аспекти щодо запобігання злочинності у прикордонному просторі через зміцнення суверенітету Української держави, забезпечення недоторканості її кордону, створення надійної системи захисту прикордонної безпеки знайшли своє відбиття у положеннях ст. 17 Конституції України. Від якісного й ефективного виконання відповідними військовими формуваннями та правоохоронними органами держави згаданих конституційних завдань «залежить подальша розбудова правової державності в Україні, утвердження зрілого громадянського суспільства на засадах законності та демократії, що ґрунтуються на належній правовій поведінці всіх суб'єктів права» [10, с. 1].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Кримінального Кодексу (далі – КК) України, закон про кримінальну відповідальність має одним із завдань – запобігання злочинам. Для здійснення цього завдання Кодекс визначає, які саме суспільно небезпечні діяння є злочинами та покарання, що застосовуються до осіб, які їх вчинили. Саме кримінально-правова норма, зазначає В.М. Бесчастний, є тією основою, на якій ґрунтується, видозмінюється й набуває життєздатності кримінальне поле, з огляду на те, що протидія злочинності є одним із провідних напрямів, розроблюваних кримінологічною наукою [11, с. 189].

Розділом XIV Особливої частини КК України «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» передбачено три статті щодо злочинів, які посягають на прикордонну безпеку держави. Це злочини, передбачені ст. 332 (Незаконне переправлення осіб через державний кордон України), ст. 332-1 (Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї) та ст. 332-2 (Незаконне перетинання державного кордону України) КК України. Також тісно пов'язані з державним кордоном та прикордонним простором України умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України, (ст. 110) та фінансування таких дій (ст. 110-2), контрабанда культурних цінностей, отруйних, сильнодійних, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї або боєприпасів, частин вогнепальної нарізної зброї, спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів (ст. 201, 305), опір представникам влади, працівникам правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцям, посягань на їх життя (ст. 342, 348), а також військові злочини та, насамперед, злочинне порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419).

Кодексом України про адміністративні правопорушення на органи охорони державного кордону, як і на інші уповноважені державні органи, покладено обов'язок щодо запобігання правопорушенням за компетенцією (ст. 1, 6, 245, 282), а також передбачено низку складів адміністративних правопорушень, що завдають шкоду прикордонній безпеці держави. Ці протиправні діяння, що визнані законодавцем такими, що не становлять значної суспільної небезпеки, не завдають значної шкоди або зводяться суто до порушення встановлених правил у прикордонній сфері.

До них можна віднести: 1) злісна непокора законному розпорядженню чи вимозі військовослужбовця або працівника Державної прикордонної служби України або члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону (ст. 185-10); 2) порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду-виїзду (ст. 202); 3) порушення іноземцями або особами без громадянства правил перебування в Україні та транзитного проїзду через територію України (ст. 203); 4) невиконання рішення про заборону в'їзду в Україну (ст. 203-1); 5) незаконне перетинання або спроба незаконного перетинання державного кордону України (ст. 204-1); 6) порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї (ст. 204-2).

Крім того, Кодексом України про адміністративні правопорушення (ст.ст. 222-1, 260-263), так само як і Кримінальним процесуальним кодексом України (ст. 207-208), визначаються приводи та підстави затримання осіб, які вчинили кримінальні чи адміністративні правопорушення, що завдають шкоду прикордонній безпеці України.

Важливу роль щодо запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України відіграють положення Митного і Податкового кодексів України як такі, що врегульовують тісно пов'язані із контрабандною діяльністю правовідносини, що виникають у зв'язку з оподаткуванням митом операцій з переміщення товарів через митний кордон України, а також положення Водного і Повітряного кодексів України в частині врегулювання правовідносин, пов'язаних із правовим режимом прикордонних вод і прикордонного повітряного простору.

Доволі численну групу нормативно-правових актів, які врегульовують проблему запобігання злочинам проти прикордонної безпеки держави, становлять закони України. Базовими з них є закони України «Про державний кордон України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про прикордонний контроль», «Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» та низка інших.

Вагоме значення Закону України «Про державний кордон України» щодо запобігання вказаним злочинам закріплене одразу в його преамбулі словами про те, що «будь-які порушення державного кордону рішуче припиняються». Навіть більше, цей Закон визначає в чому полягають особливості проходження державного кордону України на суші, повітрі та на воді, розкриває порядок встановлення і дотримання прикордонного режиму, режиму державного кордону, а також координуючу роль Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба) щодо охорони та захисту державного кордону усіма правоохоронними органами, військових формувань і громадськості.

Зокрема один з елементів запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України відповідно до ст. 26 Закону України «Про державний кордон України» є обов'язок Держприкордонслужби встановлювати додаткові режимні правила, що регламентують порядок допуску в них осіб, які беруть участь у контролі та обслуговуванні пасажирів і транспортних засобів закордонного прямування, відправленні з пунктів пропуску транспортних засобів, що вибувають за кордон і прибувають в Україну, а також інші обмеження задля запобігання незаконному перетинанню державного кордону України. Положення щодо запобігання незаконному перетинанню державного кордону України також закріплені й у Законі «Про прикордонний контроль».

Спеціальним суб'єктом, який здійснює специфічний комплекс спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинності слід вважати, на слушну думку Н.А. Орловської, Держприкордонслужбу [12, с. 204]. Зазначене підтверджується закріплення у Законі України «Про Державну прикордонну службу України» обов'язку прикордонного відомства щодо запобігання як кримінальним, так й адміністративним правопорушенням проти прикордонної безпеки (у тому числі незаконне перетинання державного кордону, незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, транскордонну злочинність, контрабандну діяльність, а також корупційні діяння, злочини у сфері службової діяльності прикордонників тощо). Цим же Законом і Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» також закріплений обов'язок прикордонного відомства щодо запобігання правопорушенням, вчинюваним учасниками організованих злочинних угруповань, у т.ч. і в прикордонній сфері.

Обов'язок вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, а також здійснювати профілактику правопорушень, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» покладений на уповноважені оперативні підрозділи, зокрема, Державної прикордонної служби України.

Недооціненим законодавчим актом щодо згаданої проблематики слід уважати Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», основним завданням якого (з огляду на положення ст. 1 Закону) є сприяння громадськості органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Держприкордонслужбі та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, насамперед, на прикордонну безпеку України.

Специфічну сферу правовідносин, спрямованих на недопущення проникнення з тимчасово окупованих територій України незаконних злочинних формувань, контрабанди, нелегальних мігрантів та інших протиправних проявів, врегульовують закони України «Про забез-

печення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України».

Значну частку комплексу нормативно-правових актів, що вміщують у собі положення щодо запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України, визначають чіткіше коло суб'єктів, які здійснюють цю діяльність, та деталізують їх компетенцію запобіжного спрямування, становлять акти Президента України та Кабінету Міністрів України.

Зокрема Концепцією боротьби з тероризмом, затвердженою Указом Президента України від 25 березня 2013 р. № 230/2013, визначено, що забезпечення ефективного прикордонного контролю, контролю за видаванням документів, що посвідчують особу, та проїзних документів здійснюється з метою запобігання їх підробленню або незаконному використанню; постановою Кабінету Міністрів України від 08 червня 2016 р. № 371 було створено Міжвідомчий цільовий центр із запобігання та виявлення порушень законодавства з питань державної митної справи та 20 спільних мобільних груп із запобігання та виявлення порушень законодавства з питань державної митної справи з представників ДФС, Держприкордонслужби та Нацполіції (на сьогодні вже ліквідовані); Положенням про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 р. № 92, визначений обов'язок вжиття заходів щодо посилення безпеки, охорони громадського порядку та державного кордону, спрямованих на запобігання або припинення терористичних актів.

Величезне значення у запобіганні злочинності у прикордонному просторі мають норми міжнародного права. Передусім, до них належать Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами (1949 р.), Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (1977 р.) тощо.

Важливі положення, що визначають роль і значення запобіжної діяльності у прикордонній сфері, їх зміст і спрямованість, обов'язкова відповідність принципам справедливості, гуманності, законності, також містяться в низці двосторонніх міжнародно-правових актів, визнаних Україною [9, с. 165].

На сьогодні прикордонні органи під час здійснення оперативно-службової діяльності, у тому числі під час пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів, товарів і тварин, керуючись близько двомастами двота багатосторонніми міжнародними договорами, укладеними на різному рівні. Крім того, Україна уклала низку двосторонніх угод про пункти пропуску, що встановлюють переліки наявних пунктів пропуску міжнародного й двостороннього сполучення, режими їх роботи, повноваження прикордонних органів із пропуску й інших питань [13, с. 120–121]. Низка міжнародних договорів відіграє вагоме значення у запобіганні злочинам проти прикордонної безпеки України.

Зокрема деякі запобіжні заходи визначені в Угоді між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про взаємодію в боротьбі з організованою злочинністю (учинено 19 травня 1995 р. у м. Києві), Договорі між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань (учинено 12 січня 1993 р. у м. Києві), що визначає обов'язок держав вживати необхідні заходи з метою запобігання нелегальним переходам кордону будь-якими особами та іншій діяльності, що завдає збитків, а також Договорі між Україною і Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань (учинено 17 червня 2003 р. у м. Чернівці), яким зобов'язано Сторони вживати заходи щодо запобігання порушенням режиму державного кордону, аналізувати випадки використання фальшивих, підроблених і недійсних документів під час перетинання державного кордону, стану діяльності щодо припинення нелегальної міграції, проявів організованої злочинності на державному кордоні тощо.

Більшість кримінологів, розглядаючи проблему правового регулювання запобігання злочинам і зазначаючи важливість у цьому міжнародних договорів, зауважують на обов'язковій їх ратифікації Верховною Радою України [11, с. 190; 14, с. 274 та інші]. Проте, з цим важко

погодитись, оскільки на сьогодні підписано та діє безліч двосторонніх міжнародних договорів (особливо міжвідомчого характеру), які відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України», не потребують ратифікації шляхом прийняття відповідного закону.

До згаданих договорів належать, зокрема ті, що укладені й у сфері співробітництва оперативних підрозділів держав, а також щодо обміну статистичною та аналітичною інформацією у прикордонній сфері (напр.: Протокол між Адміністрацією Держприкордонслужби і Бюро Прикордонної поліції та поліції у справах іноземців Президії Поліцейського корпусу Словацької Республіки про напрями взаємодії оперативних органів; Протокол між Адміністрацією Держприкордонслужби та Департаментом Прикордонної поліції МВС Республіки Молдова про обмін статистичною та аналітичною інформацією).

Порівняно чисельними та достатньо регулярно поновлюваними нормативно-правовими актами щодо запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України є відомчі директиви, доручення, накази, розпорядження та інші акти МВС, Адміністрації та регіональних управлінь Держприкордонслужби, а також акти окремих органів охорони державного кордону чи загонів морської охорони. Проводячи дослідження проблеми законодавства, що регулює діяльність Держприкордонслужби, О. Т. Басараб зазначає, що серед загального обсягу нормативно-правової бази з прикордонних питань 30% становлять накази та розпорядження МВС та Адміністрації Держприкордонслужби, 40% – накази керівників регіональних управлінь, органів охорони державного кордону, а також інших органів управління Держприкордонслужби [15, с. 202].

Важливим нормативно-правовим актом у досліджуваній сфері є наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21 грудня 2018 р. № 1046, зареєстрований в Мін'юсті 21 січня 2019 р. за № 71/33042 [16], яким викладено в новій редакції Інструкцію з оформлення посадовими особами Держприкордонслужби матеріалів справ про адміністративні правопорушення, якою передбачений окремий розділ VIII «Профілактика адміністративних правопорушень, протидію яким законодавством України віднесено до компетенції Держприкордонслужби». Документ визначає основні превентивні заходи, що мають бути вжиті органами Держприкордонслужби як під час оперативно-службової діяльності, так і під час оперативно-розшукової діяльності.

Міжвідомчим наказом МВС та Мінфіну від 18 жовтня 2018 р. № 849/828, зареєстрованим в Мін'юсті 13 листопада 2018 р. за № 1290/32742 [17], затверджується Порядок, що зобов'язує прикордонників припиняти правопорушення, протидію яким законодавством, хоча і віднесено до компетенції митників чи податківців, що виявлятимуться під час безпосереднього виконання завдань у контрольованих прикордонних районах, прикордонній смузі, в пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон України, контрольних пунктах в'їзду-виїзду.

Значна частка відомчих нормативно-правових актів з огляду на специфіку діяльності, а також недопущення викриття правопорушниками конкретних напрямів протидії злочинам проти прикордонної безпеки України мають конфіденційний характер та обмежені грифи допуску.

Такими є наприклад, Директива Адміністрації Держприкордонслужби України «Про забезпечення національної безпеки на державному кордоні у 2018 році» від 21 листопада 2017 р. № 65т або наказ начальника Східного регіонального управління «Про організацію оперативно-службової діяльності у 2018 році» від 25 листопада 2017 р. № 3т, а також низка інших розпорядчих документів.

Висновки. Отже, правове регулювання діяльності щодо запобігання злочинам проти прикордонної безпеки України передбачає собою, насамперед, одночасне реагування на всі аспекти злочинності у прикордонному просторі, у т.ч. на злочинні діяння, їх причини, усунення спричиненої шкоди тощо, по-друге, вплив на злочини у згаданій сфері засобами різних галузей права, а по-третє, використання під час такого впливу нормативно-правових актів різного рівня, у тому числі Конституції України, кодексів, законів та міжнародних договорів України, інших нормативно-правових актів. До останніх слід віднести акти Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також відомчі та міжвідомчі нормативно-правові акти, що видаються МВС, Адміністрацією Держприкордонслужби, інших органів Держприкордонслужби (регіональних управлінь, органів охорони державного кордону та загонів морської охорони).

Підсумовуючи вищезазначене слід зазначити, що успіх діяльності уповноважених державних органів у системі забезпечення прикордонної безпеки в Україні багато у чому визначається

наявністю чіткої та ефективно чинної правової бази. Саме тому, перспективами подальших досліджень мають стати проблеми визначення критеріїв ефективності запобігання злочинам проти прикордонної безпеки держави.

Список використаної літератури:

1. Бабенко А.М. Шляхи вдосконалення запобігання злочинності в прикордонних регіонах України. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2014. № 3. С. 16–18.
2. Корнякова Т.В. Кримінологічна характеристика злочинів, учинених на кордонах та прикордонних територіях. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези II Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 березня 2018 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. 580 с. С. 59–61.
3. Карпец И.И. Проблемы преступности. Москва : Юрид. лит., 1969. 168 с.
4. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ : ВД «Ін Юре», 2007. 424 с.
5. Теорія держави і права : академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Онищенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
6. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : НЮАУ, 2011. 120 с.
7. Батиргареєва В.С. Рецидивна злочинність в Україні : соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків : Право, 2009. 576 с.
8. Проблеми протидії злочинності : підручник / за ред. О.Г. Кальмана. Харків : Новасофт, 2010. 352 с.
9. Кримінологія : підручник / за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2018. 416 с.
10. Ганьба О.Б. Правова поведінка суб'єктів охорони державного кордону України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.
11. Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків : ВД «Кондор», 2018. 588 с.
12. Орловська Н.А. Державна прикордонна служба України як суб'єкт запобігання злочинності. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 08 грудня 2016 р). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. 668 с. С. 204.
13. Притула А.М. Теоретико-правові засади оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 332 с.
14. Нікітін Ю.В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства : монографія. Київ : ВНЗ «НАУ», 2009. 373 с.
15. Басараб О.Т. Законодавство, що регулює діяльність Державної прикордонної служби України : формування та перспективи розвитку : дис. … канд. юрид. наук: спец. 21.07.05. Хмельницький, 2018. 300 с.
16. Про внесення змін до Інструкції з оформлення посадовими особами Державної прикордонної служби України матеріалів справ про адміністративні правопорушення : Наказ МВС від 21 грудня 2018 р. № 1046. *Офіційний вісник України*. 2019. № 13. Ст. 494.
17. Про затвердження Порядку взаємодії органів Державної прикордонної служби України та Державної фіскальної служби України під час виявлення ознак порушень митних правил, а також виявлення майна, яке не має власника або власник якого невідомий : Наказ МВС, Мінфіну від 18 жовтня 2018 р. № 849/828. *Офіційний вісник України*. 2018. № 97. Ст. 3208.

Курылюк Ю. Б. Правовое регулирование предупреждения преступлений против пограничной безопасности Украины

В статье охарактеризована система нормативно-правовых актов, вмещающих в себя положения по предупреждению преступлений против пограничной безопасности Украины. Определено, что успех деятельности уполномоченных государственных органов в системе предупреждения пограничной безопасности в Украине во многом определяется наличием четкой и эффективно действующей правовой базы.

Ключевые слова: *предупреждение преступлений, пограничная безопасность, правовое регулирование.*

Kuryliuk Yu. B. Legal regulation of prevention of crimes against the border security of Ukraine

The article gives characteristic of the system of the legislations of Ukraine, encompasses the provisions on preventing crimes against the border security of Ukraine. It was determined that the success of the activities of authorized state bodies in the system of ensuring border security in Ukraine is largely determined by the presence of a clear and effective legal basis.

Key words: *crime prevention, border security, legal regulation.*

УДК 343.33
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-19

А. В. Носач
кандидат юридичних наук, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ

У статті визначено основні завдання запобігання злочинам проти державного суверенітету і територіальної цілісності: виявлення, усунення та нейтралізація причин і умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути й детермінувати терористичну діяльність або її окремі прояви. Визначено основні напрями запобіжної роботи на етапі виявлення, усунення й нейтралізації причин та умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути й детермінувати злочини проти державного суверенітету і територіальної цілісності. Автор обґрунтовує, що захист державного суверенітету і територіальної цілісності України в системі протидії злочинності має охоплювати протидію не лише злочинам проти основ національної безпеки України, а й іншим злочинам, що супроводжують сепаратистські дії, зокрема на сході України.

Ключові слова: *екстремізм, протидія злочинності, спеціально-кримінологічне запобігання, територіальна цілісність, державний суверенітет.*

Постановка проблеми. Антидержавний терор у вигляді злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності України, на жаль, знову повернувся до нашої країни. На початку XX століття наша країна вже переживала криваві часи руйнації державності. Було знищено колір нації, знищено науку, послаблено промисловість, загублено селянство. Держава – це територія, народ і влада. Антидержавний тероризм посягає на державну територію, прагнучи відібрати її в однієї держави й передати іншій. Терор зазіхає на владу: він прагне зруйнувати інститут верховної влади, змінити державних лідерів, змінити внутрішню або зовнішню політику; змінити форму правління або форму державного устрою. У ситуації, в якій опинилася наша країна, питання захисту від злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності виходять на перший план. Державні установи й все суспільство мають бути задіяні в протидії даним злочинним посяганням.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання протидії злочинам проти основ національної безпеки України розкриті в роботах Ю.В. Александрова, Л.В. Багрій-Шахматова, О.В. Бакаєва, В.В. Василевича, В.О. Глушкова, В.В. Голіни, І.М. Даньшина, О.М. Джужі, А.П. Закалюка, М.Г. Колодяжного, О.М. Костенка, А.Г. Кулика, О.М. Литвака, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, Ю.В. Нікітіна, В.Я. Тація, В.І. Шакуна та інших дослідників. У той же час катастрофічне зростання антидержавних проявів, збільшення кількості злочинів, що посягають на територіальну цілісність та державний суверенітет, потребують якнайшвидшого вдосконалення заходів спеціально-кримінологічного запобігання зазначеним злочинам.

Метою статті є визначення найефективніших заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти державного суверенітету і територіальної цілісності України.

Виклад основного матеріалу. У загальній теорії кримінології виділяють два види запобігання злочинам: загальне (загальносоціальне) запобіганя та спеціальне запобігання злочинам. Загальносоціальне запобігання злочинам реалізує антикриміногенний потенціал суспільства в цілому, всіх його інститутів. Спеціальне запобігання має цілеспрямований характер впливу щодо недопущення злочинів [1, с. 55].

Загальне (загальносоціальне) попередження охоплює широкий загал загальносоціальних заходів, що мають довгочасний та тривалий характер, охоплюючи всі сфери життя соціуму. Зокрема, мова йде про економічну,

© Носач А. В., 2019

політичну, соціальну сфери. Наприклад, у сфері економіки – це розвиток виробництва на основі сучасних технологій, продумана структурна й інвестиційна стратегія, зміцнення національної валюти й усієї фінансової системи, зниження інфляції тощо. У політичній сфері – це становлення й розвиток української державності, зміцнення демократії, зміцнення всіх гілок влади тощо. У соціальній сфері (у вузькому розумінні) велике антикриміногенне значення має усунення різкого соціального розшарування суспільства, підтримка незаможних громадян, зміцнення сімейних цінностей, обмеження негативних наслідків безробіття, змушеної міграції людей тощо. Особливої уваги потребує духовна сфера життя суспільства. Моральність завжди протистоїть злочинності, а аморальність інтенсивно продукує злочинні прояви.

Заходи спеціального попередження злочинності різноманітні й класифікуються за різними критеріями. Так, спеціально-кримінологічні заходи різняться за змістом (економічні, політичні, культурно-виховні тощо); за масштабами дії (загальнодержавні, регіональні, локальні); за правовою характеристикою виділяють спеціально-кримінологічні заходи: що базуються на нормах права, але ними не регламентовані (наприклад, правова освіта, виховання), і детально врегульовані юридичні нормами (наприклад, адміністративний нагляд за особами, що звільнені з місць позбавлення волі тощо). Існують і інші підстави диференціації заходів спеціального запобігання злочинності

Наведені вище заходи в повному обсязі відносяться й до злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності України. Найчастіше до заходів антитерористичної діяльності відносять законодавчі, адміністративно-правові, кримінально-правові, соціальні, фінансово-економічні, політичні, військові, пропагандистські заходи зокрема [2]. Окрім зазначених, до спеціально-кримінологічних заходів слід включити й спільну діяльність національних і міжнародних суб'єктів, що спрямована як на несилові, так на силові методи протидії (включаючи фізичне знищення терористів). Нинішня ситуація, що склалася в Україні, диктує необхідність реалізації міжнародної узгодженої політики стримування тероризму та сепаратизму. На нашу думку, урядам усіх демократичних країн слід домовиться щодо основних принципових позицій: які дипломатичні заходи можуть підвищити ефективність антитерористичної діяльності; які поступки є припустимими в переговорах із терористами; яким повинен бути механізм запровадження економічного ембарго відносно держав – спонсорів тероризму тощо. У той же час слід зауважити, що жорсткий принцип «жодних поступок терористам» не діє в сьогоднішніх умовах.

Нейтралізація (послаблення впливу) політичних факторів тероризму передбачає комплекс таких заходів: відновлювальні заходи, що полягають у зміні поведінки «сильних» щодо «слабких» та утвердження симетрії можливостей на геополітичній арені; цілком усвідомлюючи ідеалістичність такого кроку, варто розуміти й те, що тероризм більшою мірою є наслідком і проявом політичної асиметрії, тож без усунення чи принаймні згладжування гостроти останньої й мінімізації її негативних наслідків для країн так званого «третього світу», а також окремих етноконфесійних меншин сподіватися на зниження інтенсивності й небезпечності відтворення тероризму – марна справа, а тому в розумінні цілей та засобів антитерористичної діяльності не йдеться про встановлення повного паритету можливостей, хоча початок широкого політичного діалогу на засадах взаємних поступок, визнання та поваги є конче необхідним; заходи дипломатичної превенції, що є найбільш доцільними та найменш витратними як у соціальному, так і у фінансовому аспектах; це – сфера переговорів зовнішньополітичних відомств країн, де пріоритетом мають стати компроміс і взаємна вигідність; санкційні заходи за міжнародно-протиправну діяльність держав, які здійснюють підтримку терористичних організацій, ці санкції передбачають обмежувальні заходи у сферах торгівлі, освіти, військового та іншого співробітництва й виконують такі тактичні завдання: а) здійснення розслідування міжнародною слідчою групою та утвердження Радою Безпеки ООН переліку країн, що здійснюють підтримку терористичних організацій; б) визначення та застосування необхідного й доцільного переліку санкцій щодо кожної з них; військові заходи використовуються в тих випадках, коли терористичні організації фактично контролюють певні території окремих країн за умови, що всі попередні заходи виявили свою неефективність; вони передбачають виконання таких тактичних завдань: а) узгоджене на міжнародному рівні завершення триваючих антитерористичних операцій у Сирії, Афганістані й інших країнах; б) міжнародна підтримка (фінансова,

технологічна, інформаційна, військова) урядів окремих держав, що ведуть боротьбу з терористичними організаціями в межах своїх країн; в) розроблення та ухвалення міжнародних конвенцій, а також протокольних документів щодо спільного програмування та реалізації військових заходів із дотриманням гарантій їх правового характеру [3, с. 467].

Спеціально-кримінологічне запобігання будь-яким злочинам складається із трьох напрямів діяльності: 1) кримінологічної профілактики; 2) відвернення злочинів; 3) припинення злочинів. Зазначену діяльність, відповідно, розподіляють на три етапи: 1) до формування мотиву злочинного прояву та мотиву його вчинити; 2) після його сформованості, але до початку реалізації; 3) після початку реалізації наміру через здійснення конкретних злочинних дій.

Таке розуміння поняття спеціально-кримінологічного запобігання надає можливість сформулювати основні завдання запобігання тероризму: виявлення, усунення та нейтралізація причин і умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути й детермінувати терористичну діяльність або її окремі прояви; виявлення груп чи конкретних осіб, які виношують злочинні наміри та можуть унаслідок своєї поведінки або сприйняття злочинного способу життя вдатися чи бути втягнутими до терористичної діяльності, здійснення на них профілактичного впливу з урахуванням їхніх особистісних властивостей; припинення розпочатої злочинної поведінки на стадії готування або замаху [4, с. 149].

Найважливішим аспектом для формування адекватної тероризму відповідної державної стратегії є розгляд злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності України не лише у кримінологічному аспекті попередження, виявлення й припинення злочинів, але й у цілому – в рамках загальної системи забезпечення безпеки, що представляє собою багатофункціональний і багаторівневий механізм. Слід повністю задіяти не лише можливості всіх органів державної влади, які беруть участь у межах своєї компетенції в попередженні зазначених злочинів, але й недержавних структур.

Формами участі недержавних суб'єктів правоохорони в запобіганні злочинам проти державного суверенітету і територіальної цілісності України є: своєчасне інформування правоохоронних органів про підозрілих осіб, фірми, конкретні факти; участь груп швидкого реагування недержавних охоронних структур щодо силової підтримки під час проведення правоохоронними органами масштабних оперативних заходів (затримання, арешти, обшуки, вилучення, забезпечення понятими тощо); публікації в засобах масової інформації в якості експертів колишніх співробітників правоохоронних органів, що добре розуміються на питаннях протидії зазначеним злочинним проявам; розроблення рекомендацій і консультування із проблем протидії злочинам проти державного суверенітету і територіальної цілісності; організація громадських заходів (конференцій, «круглих столів», семінарів тощо) із залученням представників державних правоохоронних органів і спецслужб; залучення у кризових ситуаціях співробітників приватних охоронних підприємств для патрулювання житлових кварталів великих міст; розроблення, проведення й поставка недержавними підприємствами для правоохоронних органів і спецслужб, для інших приватних охоронних підприємств спеціальної техніки, призначеної для виявлення зброї, вибухових устроїв і вибухових речовин, а також вибухозахисних засобів (зокрема, блокування радіочастот приймачів вибухових пристроїв). Обладнання такою технікою контрольно-пропускних пунктів у місцях скупчення людей.

Стратегія попередження антидержавної діяльності має містити в собі грамотну інформаційну політику засобів масової інформації. У цей час фахівцями різних галузей знань (юристами, філософами, теологами, психологами, медиками тощо) відзначається негативна тенденція надання негативного впливу певних інформаційних продуктів на психологічні й, як наслідок, поведінкові установки населення (пропаганда в засобах масової інформації жорстокості, насильства, радикально-націоналістичних ідей, морально-деформованих стереотипів поведінки тощо).

Не слід забувати, що провідну роль у детермінації злочинів проти державного суверенітету і територіальної цілісності посідають політичні причини. До основних політичних причин зазначених видів злочинів слід віднести: репресії з боку правлячої еліти стосовно опозиційних політичних партій; нав'язування правлячою елітою нетрадиційних для даного суспільства соціально-політичних нововведень; загострення внутрішньополітичних конфліктів усередині самої держави; зіткнення політичних інтересів двох держав у якому-небудь регіоні; помилки в національній політиці; цілеспрямоване роз-

палення національної ворожнечі окремими людьми, групами, партіями; агресія відносно іншої держави і її окупація в більшості випадків спричиняє збройний опір мирного населення, що використовує терористичні методи; заохочення тероризму на рівні державної політики; невдоволення діяльністю уряду іноземних держав, у зв'язку із чим відбуваються терористичні акти проти його представників і установ [5, с. 308].

В якості ще одного фактору, що сприяє поширенню злочинним посяганнями державного суверенітету і територіальної цілісності, слід назвати корупцію. Корупція є своєрідним каталізатором організованої злочинності, таким чином здійснює свій вплив на антидержавну діяльність окремих суб'єктів. Зазначений вплив може бути прямими або непрямим (зокрема, сприяння організованим злочинним формуванням, що займаються наркобізнесом, доходи від якого надходять у розпорядження злочинних елементів).

Слід відзначити низку особливостей, що впливають на попередження й протидію злочинами проти державного суверенітету і територіальної цілісності: боротьба зі злочинністю терористичної спрямованості ведеться в основному в ході реагування на вже вчинені злочини; відсутня спільна робота з попередження злочинних зазіхань, руйнування міжнародних і міжрегіональних зв'язків злочинних угруповань і, як наслідок, ліквідації терористичних організацій; не створений спільний і повноцінний інформаційний банк даних про всі раніше вчинені злочини проти державного устрою, а також учасників відповідних злочинних угруповань; негативно позначається відомча роз'єднаність у питаннях обліку, реєстрації зазначених злочинів. Як наслідок – спотворюється вірогідність статистичної інформації, порушується порядкова реєстрація кримінальних проваджень, що приводить до дублювання слідчих і оперативних заходів, позбавляє можливості оперативного обміну інформацією. Крім того, поза увагою залишаються особи, що вже відбули покарання за здійснення злочинів терористичного характеру. Частина таких осіб продовжують займатися антигромадською діяльністю, зберігають вогнепальна зброя, укривають осіб, що перебувають у розшуку.

В якості спеціальних заходів попередження та протидії тероризму як одному з найнебезпечніших видів злочинів, що посягає на національну безпеку та територіальну цілісність, слід віднести такі: на етапі виявлення, усунення й нейтралізації причин та умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути й детермінувати терористичну діяльність або її окремі прояви; під час виявлення терористичних груп чи конкретних осіб, які виношують злочинні наміри та можуть унаслідок своєї поведінки або сприйняття злочинного способу життя вдатися чи бути втягнутими до терористичної діяльності; під час припинення розпочатої злочинної поведінки на стадії готування або замаху. Інколи ці заходи можуть здійснюватися одночасно.

На першому етапі важливим складником роботи є збір та аналіз тенденцій поширення тероризму в Україні й за її межами. На підставі системного аналізу інформації про тенденції поширення терористичної діяльності в Україні та за її межами, багатовимірного комплексного оцінювання причин і умов, що впливають на виникнення й поширення тероризму, до органів державної влади вносяться в установленому порядку пропозиції для вжиття відповідних заходів, прийняття відповідних управлінських рішень.

Основними напрямами запобіжної роботи на етапі виявлення, усунення й нейтралізації причин та умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути й детермінувати терористичну діяльність, є такі: 1) періодичне проведення перевірок та експериментів, спрямованих на виявлення передумов учинення терористичних актів на об'єктах можливих терористичних посягань, підвищення рівня безпеки зазначених об'єктів; 2) організація роботи, спрямованої на запобігання можливим терористичним проявам під час підготовки та проведення загальнодержавних і місцевих заходів із масовим перебуванням людей, забезпечення належного рівня безпеки та контролю в цих місцях; 3) проведення на об'єктах можливих терористичних посягань антитерористичних командно-штабних, тактико-спеціальних навчань і тренувань із залученням сил і засобів суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом; 4) розроблення й упровадження особливих правил антитерористичної безпеки, зокрема стандартів, кодексів усталеної практики (настанов, правил, зводів правил), технічних умов антитерористичної захищеності об'єктів можливих терористичних посягань [6, с. 187].

На етапі виявлення терористичних груп (організацій) чи окремих осіб основними напрямами запобіжної роботи варто визнати такі заходи: обмін інформацією щодо злочинної

діяльності осіб, причетних до тероризму, в тому числі міжнародного, фінансування, підтримки чи вчинення терористичних злочинів, щодо заволодіння або виникнення загрози заволодіння терористичними групами (терористичними організаціями) зброєю, вибуховими речовинами, іншими засобами масового ураження; припинення спроб іноземців, щодо яких є дані про їх причетність до міжнародних терористичних груп чи організацій, здійснювати транзитний проїзд через територію України.

На етапі припинення розпочатої злочинної поведінки на стадії готування або замаху великого значення набувають оперативно-розшукові та профілактичні заходи, в результаті яких відбувається запобігання розпочатій терористичній діяльності. Пріоритетність цього напряму зумовлена потребою припинення вказаної діяльності до моменту настання суспільно небезпечних наслідків. На зазначеному етапі розгортання злочинної діяльності акцент варто робити на вжитті оперативно-розшукових заходів, спрямованих на припинення терористичної діяльності, звісно ж, не виключаючи й заходів суто профілактичного впливу щодо осіб, стосовно яких є підстави вважати, що в них сформувався умисел на вчинення терористичного злочину, але вони ще не приступили до його реалізації (проведення профілактичних бесід із метою схилення до відмови від реалізації злочинного умислу, вжиття заходів примусу тощо).

Висновки і пропозиції. Захист державного суверенітету і територіальної цілісності України в системі протидії злочинності має охоплювати протидію не лише злочинам проти основ національної безпеки України, а й іншим злочинам, що супроводжують сепаратистські дії, зокрема на сході України. У той же час зазначимо, що сепаратистські настрої присутні і в інших регіонах України і, відповідно, вимагають адекватної реакції з боку держави [7, с. 246].

Список використаної літератури:

1. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В.В. Голіни ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. 2-ге вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2009. 236 с.
2. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства : монографія / В.П. Ємельянов, Л.В. Новікова, М.В. Семикін ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.П. Ємельянова. Харків : Кроссроуд, 2007. 216 с.
3. Кримінологія. Академічний курс / Кол. авторів ; за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
4. Чорний О. Діяльність правоохоронних органів України у сфері запобігання терористичній діяльності. *Visegrad journal on human rights.* 2016. № 2(1). С. 148–151.
5. Орлов Ю.В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 656 с.
6. Леонов Б.Д. Запобігання тероризму: кримінологічний аспект : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 435 с
7. Протидія терористичній діяльності: кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти : монографія / В.В. Белянська, Р.І. Брящей, О.Ф. Бантишев, Б.Д. Леонов та ін. ; за заг. науковою ред. О.В. Шамари. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2016. 450 с.

Носач А. В. Специально-криминологическое предупреждение преступлений против государственного суверенитета и территориальной целостности Украины

В статье определены основные задачи предупреждения преступлений против государственного суверенитета и территориальной целостности: выявление, устранение и нейтрализация причин и условий негативных явлений, которые возникли или могут возникнуть и детерминировать террористическую деятельность или ее отдельные проявления. Определены основные направления предупредительной работы на этапе выявления, устранения и нейтрализации причин и условий негативных явлений, которые возникли или могут возникнуть и детерминировать преступления против государственного суверенитета и территориальной целостности. Автор обосновывает, что защита государственного суверенитета и территориальной целостности Украины в системе противодействия преступности должна охватывать противодействие не только преступлениям против основ национальной безопасности Украины, но и другим преступлениям, сопровождающим сепаратистские действия, в частности на востоке Украины.

Ключевые слова: *экстремизм, противодействие преступности, специально-криминологическое предупреждение, территориальная целостность, государственный суверенитет.*

Nosach A. V. Special criminological prevention of crimes against the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine

In article the main objectives of prevention of crimes against the state sovereignty and territorial integrity are defined: identification, elimination and neutralization of the reasons and conditions of the negative phenomena which arose or can arise and determine terrorist activity or its separate manifestations. The author defines the main directions of precautionary work at a stage of identification, elimination and neutralization of the reasons and conditions of the negative phenomena which arose or can arise and determine crimes against the state sovereignty and territorial integrity. The author proves that protection of the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine in the system of counteraction of crime has to cover counteraction not only counteraction to crimes against the bases of national security of Ukraine, but also to other crimes accompanying separatist actions, in particular in the east of Ukraine.

Key words: *extremism, crime counteraction, special and criminological prevention, territorial integrity, state sovereignty.*

УДК 343.221.51
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-20

О. А. Онокієнко
аспірантка кафедри кримінального права та кримінології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИДИ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВРАХОВУЮТЬСЯ У ПІДСТАВІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Статтю присвячено аналізу злочинів, вчинення яких, відповідно до міжнародних актів, підписаних та ратифікованих Україною, може виступати підставою застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру. Автором досліджено положення конвенцій Ради Європи та Організації Об'єднаних Націй, Кримінального кодексу та деяких інших законів України. На основі цього аналізу висловлюються пропозиції щодо приведення законодавства України у відповідність із положеннями міжнародних актів та розширення підстави застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Ключові слова: *міжнародні кримінально-правові акти; відповідальність юридичних осіб за кримінальні правопорушення; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб; підстави застосування заходів кримінально-правового характеру; злочини, вчинені від імені та в інтересах юридичних осіб.*

Постановка проблеми. Питання запровадження відповідальності юридичних осіб за вчинення від їхнього імені та у їхніх інтересах кримінальних правопорушень завжди було дискусійним у науці кримінального права. Закріплення Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб дало новий поштовх для розвитку наукової думки у цій сфері. Одним із проблемних аспектів є визначення видів злочинів, вчинення яких може виступати підставою застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичної особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців, які вивчали інститут заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, можна виділити дисертаційні дослідження О.О. Михайлова, О.Ф. Пасєки та В.С. Сотніченка. Також цій проблемі приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як П.П. Андрушко, В.К. Грищук, К.П. Задоя, В.М. Куц, Ю.А. Пономаренко, Н.А. Орловська, П.Л. Фріс, Г.З. Яремко, А.М. Ященко та інші.

Метою цієї публікації є аналіз положень окремих міжнародних актів, підписаних та ратифікованих Україною, та визначення видів злочинів, вчинення яких, відповідно до цих актів, може виступати підставою застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру.

Виклад основного матеріалу. Наразі підставою застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб стаття 96-3 КК України називає вчинення від імені та в інтересах юридичної особи (або від імені юридичної особи):

– деяких злочинів проти національної безпеки (статті 109, 110, 113 КК України);

– деяких злочинів проти волі особи (статті 146, 147 КК України);

– деяких злочинів проти виборчих прав (статті 159-1, 160 КК України);

– відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом (статті 209 та 306 КК України);

– злочинів терористичного спрямування та деяких інших злочинів проти громадської безпеки (статті 258-258-5, 260, 262 КК України);

– деяких корупційних злочинів (частини 1 і 2 статей 368-3, 368-4, статті 369, 369-2 КК України);

– деяких злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (статті 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України).

Окремі українські науковці вже звертали увагу на недосконалість цього переліку. Так, Н.А. Орловська зазначила, що він «не відбиває закономірностей розвитку економіки, адже зі

© Онокієнко О. А., 2019

сфери кримінально-правового впливу фактично виводяться саме ті прояви, які є специфічними з огляду на їх вчинення корпоративними суб'єктами» [1, с. 126]. Серед таких проявів вчена називає зокрема порушення авторського права і суміжних прав, фальсифікацію товарів та злочини у сфері високих технологій. Також пропонували розширити перелік злочинів, передбачений статтею 96-3 КК України, О.Ф. Пасєка [2, с. 257] та В.І. Цимбалюк [3, с. 113–114].

Встановлення злочинів, які можуть виступати підставою застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, потребує ґрунтовних наукових досліджень. Необхідно визначити, які саме злочини серед тих, що передбачені Особливою частиною КК України, взагалі можуть бути вчинені «від імені та в інтересах» юридичної особи. При цьому слід зважати на те, що, відповідно до примітки до статті 96-3, злочин вважається вчиненим в інтересах юридичної особи, якщо він призвів до отримання нею неправомірної вигоди або створив умови для отримання такої вигоди, або був спрямований на ухилення від передбаченої законом відповідальності. Поняття «вчинення злочину від імені юридичної особи» у КК України не розкривається, однак на теоретичному рівні під ним розуміється те, що «при його вчиненні уповноважена особа використовувала свої повноваження діяти від імені юридичної особи» [4, с. 296].

У цій публікації зосереджено увагу на кримінальних правопорушеннях, відповідальність юридичних осіб за які передбачена міжнародними договорами, підписаними та ратифікованими Україною. Зазначені правопорушення також слід проаналізувати з точки зору доцільності саме кримінально-правового реагування на «причетність» до них юридичної особи, адже зазначені міжнародні акти не визначають конкретного виду відповідальності, надаючи державам-учасникам право обрати той, що найкраще відповідає їхній правовій системі.

Слід розпочати з того, що при запровадженні у 2013 році інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб ініціатори проекту закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» обґрунтовували його необхідність, серед іншого, приведенням законодавства України у відповідність з окремими міжнародними актами: Кримінальною конвенцією про боротьбу з корупцією, Конвенцією Ради Європи про запобігання тероризму та Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму [5].

Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією у статті 18 передбачає встановлення відповідальності юридичних осіб за «давання хабара, зловживання впливом та відмивання доходів», вчинені на їхню користь [6]. Водночас «давання хабара» відповідно до статей 2 та 7 Конвенції може бути вчинена як у публічному секторі щодо державної посадової особи, так і у приватному – щодо будь-яких осіб, які «обіймають керівні посади у приватних підприємствах або працюють на них у будь-якій якості». Тобто за українським КК юридична особа мала б підлягати застосуванню заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення на її користь злочинів, передбачених частинами 1, 2 статей 354, 368-3, 368-4, 369 КК України. Склади злочинів «зловживання впливом» та «відмивання доходів» передбачені статтями 209, 306, 369-2 КК України.

Вчинення усіх зазначених злочинів від імені та в інтересах юридичної особи, згідно зі статтею 96-3 КК, може виступати підставою застосування щодо неї заходів кримінально-правового характеру, окрім підкупу працівника підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою (частини 1, 2 статті 354 КК України). Втім, видається, що кримінальне правопорушення, передбачене зазначеними положеннями статті 354 КК України, у певних випадках також може бути вчинене в інтересах юридичної особи та призвести до одержання нею неправомірної вигоди, тому варто було б включити його до переліку підстав застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи. Звісно, аналогічний злочин, вчинений стосовно службової особи підприємства, установи чи організації, потенційно є більш суспільно небезпечним, оскільки така особа наділена більшим обсягом повноважень, однак на практиці можливі ситуації, коли підкуп звичайного працівника завдає суттєвої шкоди та приносить значну вигоду організації-конкуренту. Уникнення останньою відповідальності у такому випадку виглядає нелогічним.

У статті 10 ***Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму*** йде мова про відповідальність юридичних осіб за участь у вчиненні публічного підбурювання до вчинення терористичного злочину, залучення до тероризму, навчання тероризму та співучасті у вказаних

злочинах [7]. А стаття 5 ***Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму*** зазначає, що юридична особа має бути притягнута до відповідальності за вчинення її уповноваженою особою фінансування терористичних злочинів, як це визначено у статті 2 Конвенції [8]. Зазначені діяння є злочинними та за національним законодавством України (див. статті 258-1 – 258-5 КК України), крім того, відповідно до пункту 3 частини 1 статті 96-3 КК України, їх вчинення від імені юридичної особи є підставою для застосування щодо неї заходів кримінально-правового характеру.

Таким чином, можна зробити висновок, що Україна в основному виконала свої зобов'язання щодо встановлення відповідальності юридичних осіб, які випливають із конвенцій, перерахованих у Пояснювальній записці до Проекту Закону № 2990. Втім, питання відповідальності юридичних осіб за кримінальні правопорушення, вчинені від їхнього імені чи в їхніх інтересах, регулюється також положеннями ряду інших міжнародних актів, учасницею яких є Україна.

Зокрема, ***Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності*** вимагає встановлення відповідальності юридичних осіб «за участь у серйозних злочинах, до яких причетна організована злочинна група» та за інші злочини передбачені цією Конвенцією (участь в організованій злочинній групі, відмивання доходів, корупційні злочини та злочини проти правосуддя). Під серйозними злочинами зазначена Конвенція має на увазі «злочини, які караються позбавленням волі на максимальний строк не менше чотирьох років або більш суворою мірою покарання». Поняття «організована злочинна група» означає структурно оформлену групу в складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів або злочинів, визнаних такими відповідно до цієї Конвенції, для того, щоб одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду [9]. З огляду на конвенційне визначення під ознаки організованої злочинної групи підпадають такі явища національного кримінального права, як «організована група» (ч. 3 ст. 28 КК України) та «злочинна організація» (ч. 4 ст. 28 КК України).

Таким чином, підставою застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичної особи, відповідно до Конвенції, може бути визнане вчинення будь-якого «серйозного» злочину (зважаючи на положення Конвенції та статті 12 КК України – тяжкого, особливо тяжкого та деяких злочинів середньої тяжкості) за участю організованої групи чи злочинної організації. Зазначена підстава видається занадто широкою і неточною, оскільки далеко не всі такі злочини можуть вчинятися від імені та в інтересах юридичної особи. Однак для узгодження положень КК України із міжнародними актами, як мінімум, слід розглянути можливість доповнення статті 96-3 посиланнями на статті 255 (створення злочинної організації з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також керівництво такою організацією або участь у ній, або участь у злочинах, вчинюваних такою організацією) та 256 (сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності).

Використання юридичних осіб для сприяння та прикриття організованої злочинної діяльності – широко розповсюджене явище, тому боротьба з ним шляхом застосування заходів кримінально-правового характеру до таких юридичних осіб є доцільним. Як зазначав П.Л. Фріс, «будь-які дії спрямовані проти фізичних осіб – лідерів ОЗ, не спроможні призвести до позитивних наслідків. Без ліквідації самих юридичних осіб будь яка спроба припинити злочинну діяльність буде марною, оскільки на місце фізичних осіб – лідерів ОЗ прийдуть інші, що будуть продовжувати злочинну діяльність» [10, с. 154].

З огляду на передбачену статтями 96-6 – 96-9 систему заходів кримінально-правового характеру, що можуть бути застосовані до юридичної особи, у випадках, якщо участь конкретної юридичної особи у злочинній діяльності є незначною та наявні підстави очікувати від неї надалі правомірного ведення господарської діяльності, – доцільно обмежитись накладенням штрафу, визначеного згідно зі статтею 96-7 КК України. Якщо ж юридична особа була створена виключно зі злочинною метою або суттєво відхилилася від нормальної, правомірної діяльності, тоді для усунення її суспільної небезпечності фінансові санкції є недостатніми, необхідно застосувати такий захід кримінально-правового характеру як ліквідація.

Низка положень міжнародних документів, зокрема стаття 3 ***Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії*** [11], стаття 9 ***Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність*** [12], статті 18-20 ***Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми***

[13], статті 18-23 ***Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*** [14], передбачають зобов'язання держав-учасниць вжити заходів для забезпечення можливості притягнення до відповідальності юридичних осіб за наступні злочини, вчинені від їхнього імені чи у їхніх інтересах: торгівлю людьми (особливо дітьми), виробництво, розподіл, розповсюдження, імпорт, експорт, пропозицію, продаж або зберігання у вищезазначених цілях дитячої порнографії (в тому числі й з використанням комп'ютерних систем), сексуальне насильство та дитячу проституцію.

Під час вчинення вказаних злочинів юридична особа може бути використана як прикриття незаконної діяльності, для її матеріального забезпечення тощо. Як приклад можна навести агентства, які пропонують працевлаштування за кордоном, а насправді здійснюють торгівлю людьми. Тому, з огляду на положення зазначених конвенцій, видається доцільним доповнення переліку підстав застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб вчиненням уповноваженою особою злочинів, передбачених наступними статтями КК України: 149 (торгівля людьми), 301 (незаконний обіг порнографічних предметів), 303 (сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією) від імені та на користь юридичної особи.

Протиправна діяльність, як і в попередньому випадку, може бути основною для юридичної особи (її було створено з даною метою або її керівництво свідомо відмовилось від законної діяльності на користь торгівлі людьми), у такому випадку доцільно вдатися до ліквідації цієї юридичної особи. Або ж дії, що становлять собою торгівлю людьми, під прикриттям юридичної особи (та на її користь) вчиняються лише окремими її уповноваженими особами, іншим же про це не відомо, вони здійснюють цілком правомірну, законну діяльність із працевлаштування. У цьому випадку поряд із притягненням до кримінальної відповідальності уповноважених осіб-суб'єктів злочину, має сенс також накладення штрафу на юридичну особу, яка одержала вигоду від вчиненого. Ліквідація у такому випадку не обов'язкова, достатньо того, щоб фізичні особи, які здійснювали злочинну діяльність, припинили свою роботу там.

Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність також зазначає, що юридична особа має підлягати відповідальності за вчинення її уповноваженою особою (або внаслідок недостатнього нагляду чи контролю з її боку) на її користь наступних злочинів: незаконний доступ до комп'ютерних даних і систем, нелегальне перехоплення комп'ютерних даних, незаконне втручання до комп'ютерних даних і систем, підроблення комп'ютерних даних, шахрайство, пов'язане з комп'ютерами, порушення авторських та суміжних прав за допомогою комп'ютерних систем тощо.

Злочини у сфері використання комп'ютерів, комп'ютерних систем та мереж передбачені у КК України (Розділ XVI), у разі їх вчинення на користь юридичної особи її уповноваженою особою, доцільним є застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, зокрема у вигляді штрафу. Аналогічною є ситуація із порушенням авторського права і суміжних прав (стаття 176 КК України). Хоча Конвенція в силу конкретної сфери регулювання передбачає відповідальність лише за порушення авторських та суміжних прав за допомогою комп'ютерних систем, слід відзначити, що такі порушення можуть вчинятися й іншим способом, однак це не може бути підставою для уникнення юридичною особою застосування заходів кримінально правового характеру щодо неї. Крім того, варто розглянути можливість розповсюдити підставу застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичної особи та на кримінальні правопорушення, що стосуються інших об'єктів інтелектуальної власності: винаходів, корисних моделей, промислових зразків, топографій інтегральних мікросхем, сортів рослин, раціоналізаторських пропозицій (стаття 177), комерційних таємниць (статті 231, 232 КК України).

Окремо слід зазначити, що вчинення правопорушень стосовно комерційної таємниці (збирання, розголошення, використання тощо) вже є підставою для притягнення юридичної особи до відповідальності відповідно до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» (див. статті 16-19, 21 закону). Згідно із положеннями цього нормативно-правового акту, вчинення суб'єктами господарювання зазначених дій тягне за собою «накладення штрафу у розмірі до п'яти відсотків доходу (виторгу) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) суб'єкта господарювання за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф» [15].

Таким чином, відповідальність юридичних осіб за правопорушення у сфері комерційної таємниці вже передбачена у національному праві, однак сфера застосування закону «Про

захист від недобросовісної конкуренції» не включає інші порушення у сфері інтелектуальної власності, а вони можуть приносити значну економічну вигоду юридичним особам та становлять суспільну небезпеку для нормальних економічних відносин у державі, тому притягнення до відповідальності виключно фізичних осіб, що безпосередньо вчинили злочинне діяння, не узгоджується із принципом справедливості та не розв'язує проблему загалом.

Відповідно до ***Конвенції Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я,*** юридичні особи мають нести відповідальність за вчинені їхніми уповноваженими особами (чи внаслідок недостатнього нагляду та контролю з їхнього боку) на їхню користь: умисного виготовлення підробленої медичної продукції, активних речовин, ексципієнтів, частин, матеріалів та аксесуарів; фальсифікації лікарських препаратів, пристроїв медичного призначення, активних речовин та ексципієнів; незаконного обігу підробленої продукції; підроблення документів у цій сфері та інші «подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я» (обіг лікарських препаратів без дозволу у випадках, коли такий дозвіл вимагається відповідно до національного законодавства, комерційне використання автентичних документів поза їхнім використанням за призначенням у рамках законного ланцюжка постачання медичного продукту, визначеного національним законодавством) [16].

Українське кримінальне законодавство містить аналогічні склади злочинів у статтях 321 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут отруйних чи сильнодійних речовин або отруйних чи сильнодійних лікарських засобів, а також обладнання, призначеного для виробництва чи виготовлення цих речовин або засобів), 321-1 (фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів), 321-2 (порушення встановленого порядку доклінічного вивчення, клінічних випробувань і державної реєстрації лікарських засобів), а також статтях 358 та 366, які стосуються підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збуту чи використання, та службового підроблення.

Держава визнає охорону здоров'я «пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави» [17], тому протидія правопорушенням у цій сфері в тому числі й засобами кримінального права є надзвичайно важливою. Використання економічних та організаційних можливостей, які надає юридична особа, для вчинення вищезазначених злочинів, неправомірна вигода, яку може одержувати юридична особа від їх вчинення, спонукають до визнання кримінальних правопорушень у сфері підроблення медичної продукції однією з підстав для застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб. Залежно від ступеня тяжкості, кількості кримінальних правопорушень, вчинених від імені та в інтересах юридичної особи, наявності передумов та можливостей вести правомірну діяльність у майбутньому, до юридичної особи у якості основного заходу доцільно застосовувати штраф або ліквідацію.

Конвенція Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями у статті 18 передбачає зобов'язання держави встановити відповідальність юридичних осіб за вчинені в їхніх інтересах злочини, пов'язані з маніпулюванням спортивними змаганнями, «коли це стосується примусової, корупційної або шахрайської діяльності, як це визначено її внутрішнім законодавством», а також за «відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, пов'язаних з маніпулюванням спортивними змаганнями». Під «маніпулюванням спортивними змаганнями» Конвенція має на увазі «умисну домовленість, дії чи бездіяльність, спрямовані на неналежні зміни результату або ходу спортивних змагань, з метою запобігання повністю чи частково непередбачуваному характеру зазначених спортивних змагань з метою отримання будь-якої неправомірної вигоди для себе або для інших» [18].

Український КК містить статтю 369-3, відповідно до якої кримінально караним є протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань шляхом підкупу, примушування або підбурювання чи вступу у змову щодо результатів офіційного спортивного змагання з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи або одержання внаслідок таких діянь неправомірної вигоди для себе чи третьої особи. Відповідно до статті 8 Закону України «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань», зазначений протиправний вплив – це маніпулювання спортивним змаганням, тобто умисне вчинення корупційного правопорушення, спрямованого на некоректні зміни ходу спортивного змагання чи його результату шляхом повного або часткового виключення непередбачуваного характеру змагань і досягнення наперед визначеного їх наслідку, з метою отримання будь-якої неправомірної переваги для себе або для інших [19].

Тобто можна зробити висновок, що склад злочину, передбачений статтею 369-3 КК України, загалом відповідає положенням Конвенції Ради Європи зокрема в частині маніпулювання спортивними змаганнями, коли це стосується корупційної та примусової діяльності. Про вчинення протиправного впливу на результати офіційних спортивних змагань шляхом шахрайства (як це зазначено у Конвенції) у статті 369-3 не йдеться, однак поняття «підбурювання» та «вступ у змову» щодо результатів офіційного спортивного змагання достатньо широкі, для того щоб охопити будь-яку діяльність із маніпулювання спортивними змаганнями.

У будь-якому разі злочин, передбачений статтею 369-3 КК України, може бути вчинений уповноваженою особою від імені юридичної особи та в її інтересах, зокрема юридична особа може виступати одержувачем неправомірної вигоди тощо. Таким чином закріплення у кримінальному законодавстві можливості застосування заходів кримінально-правового характеру до такої юридичної особи не лише дозволить Україні виконати зобов'язання відповідно до Конвенції Ради Європи, а й відповідатиме принципам доцільності та справедливості.

Крім того, ***Конвенціями ООН проти корупції*** та ***проти транснаціональної організованої злочинності*** передбачено зобов'язання держав-учасниць встановити відповідальність юридичних осіб за участь у перешкоджанні здійсненню правосуддя. Згідно із положеннями цих конвенцій, це умисне:

– застосування фізичної сили, погроз чи залякування або обіцянка, пропозиція або надання неправомірної переваги з метою схиляння до давання неправдивих показань або втручання у процес давання показань або подання доказів у ході провадження у зв'язку із вчиненням злочинів, що охоплюються відповідною Конвенцією;

– застосування фізичної сили, погроз або залякування з метою втручання у виконання службових обов'язків посадовою особою судових або правоохоронних органів у ході провадження у зв'язку із вчиненням злочинів, що охоплюються відповідною Конвенцією [9; 20].

КК України також визнає кримінально караним протиправний вплив на працівників судових та правоохоронних органів, а також інших осіб (свідків, експертів тощо) у зв'язку з їхньою діяльністю щодо здійснення правосуддя, зокрема у статтях 112, 343, 345, 346, 348, 349, 376, 377, 378, 379, 386.

Кожне із зазначених діянь також може вчинятися уповноваженими особами юридичної особи в її інтересах, оскільки поняття «вчинення злочину в інтересах юридичної особи» містить вчинення злочину з метою ухилення від передбаченої законом відповідальності. Невнесення деяких з них до переліку підстав застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб викликає здивування, зокрема статті 349: «Захоплення або тримання як заручника представника влади, працівника правоохоронного органу чи їх близьких родичів з метою спонукання державної чи іншої установи, підприємства, організації або службової особи вчинити або утриматися від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника», – адже загальний склад злочину захоплення заручників (стаття 147), за умови вчинення уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи, до цього переліку входить.

Що стосується інших зазначених злочинів, питання є дискусійним, особливо щодо можливості вчинення насильницьких злочинів від імені юридичної особи. Тим більше, що, якщо визнавати можливість відповідальності юридичних осіб за посягання на життя, здоров'я та майно суддів, працівників правоохоронних органів тощо, постає питання і про відповідальність за інші аналогічні злочини, вчинені щодо загальних потерпілих, (статті 115, 121, 194 КК України та багато інших). Хоча окремі закодонні законодавці допускають притягнення до відповідальності юридичної особи та за такі кримінальні правопорушення (див. наприклад, статтю 221-5-2 Кримінального кодексу Франції [21], статті 113, 114 Пенітенціарного кодексу Естонії [22]), українська правова система не готова до таких різких змін. Враховуючи, що однією з цілей застосування заходів кримінально-правого характеру щодо юридичних осіб є усунення їхньої суспільної небезпечності, а юридична особа при вчиненні зазначених злочинів сама по собі не становить загрози для життя, здоров'я та майна потерпілого, того факту що злочин вчиняється в її інтересах недостатньо для притягнення до відповідальності.

Висновки та пропозиції. Міжнародні правові акти передбачають встановлення відповідальності юридичних осіб за досить широке коло кримінальних правопорушень, які містять корупцію, відмивання грошей, фінансування тероризму, торгівлю людьми, сексуальну експлуатацію, дитячу порнографію та інші подібні злочини, кіберзлочини, зло-

чини проти здоров'я населення, організовану злочинну діяльність, злочини терористичного спрямування тощо. Усі ці діяння є злочинними та за кримінальним правом України, однак підставою для застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб наразі можуть виступати лише деякі з них (так званий активний підкуп, зловживання впливом, відмивання доходів, тероризм та злочини, з ним пов'язані).

Зважаючи на те, що кримінальні правопорушення, які стали предметом зазначених у тексті публікації Конвенцій, можуть вчинятися від імені та в інтересах юридичних осіб, приносити їм суттєву вигоду та завдавати шкоди нормальним господарським відносинам, а також з метою виконання Україною міжнародних зобов'язань за цими актами, пропонується розглянути можливість включення до переліку підстав застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, передбаченого статтею 96-3 КК України, проаналізованих складів злочинів. Зокрема, передбачених статтями 149, 176, 177, 231, 232, 255, 256, 301, 303, 321–321-2, 343, 349, частинами 1,2 статті 354, статтями 358, 361–363-1, 366, 369-3, 376, 386 КК України.

Список використаної літератури:

1. Орловська Н. Про модель кримінально-правового впливу на юридичну особу в Україні. *Юридичний вісник*. №2. 2014. С. 125–130.
2. Пасєка О.Ф. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб : окремі проблемні питання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «юридична»*. Вип. 4. 2014. С. 253–263.
3. Цимбалюк В.І. Зарубіжний досвід кримінальної відповідальності юридичних осіб та перспективи України. *Історико-правовий часопис*. № 1(3). 2014. С. 112–116.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор». 2018. 1360 с.
5. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб) № 2990 від 14 травня 2013 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46901.
6. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_101.
7. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_712.
8. Конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму від 09 грудня 1999 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_518.
9. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_789.
10. Фріс П.Л. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи. *Юридичний вісник*. № 2 (35). 2015. С. 152–156.
11. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 01 січня 2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_b09.
12. Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопда 2001 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575.
13. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_858.
14. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_927.
15. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 07 червня 1996 р. № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр.
16. Конвенція Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я від 28 жовтня 2011 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a91.
17. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801–XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12.
18. Конвенція Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями від 18 вересня 2014 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_c01.
19. Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань : Закон України від 03 листопада 2015 р. № 743–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-19.
20. Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
21. Code pénal de la République française. 22 липня 1992 р. (Version consolidée au 12 avril 2019). URL: https://www.legifrance.gouv.fr.
22. Пенитенциарный кодекс Эстонии. 06 июня 2001 р. (с изменениями от 20 февраля 2019 р.). URL: https://v1.juristaitab.ee/ru/zakonodatelstvo/penitenciarnyy-kodeks.

Онокиенко А. А. Виды преступлений, учитываемых на основании применения мер уголовно-правового характера в отношении юридических лиц

Статья посвящена анализу преступлений, совершение которых, согласно международным актам, подписанным и ратифицированным Украиной, может выступать основанием для применения к юридическим лицам мер уголовно-правового характера. Автором исследованы положения конвенций Совета Европы и Организации Объединенных Наций, Уголовного кодекса и некоторых других законов Украины. На основании этого анализа высказываются предложения по приведению законодательства Украины в соответствии с международными актами и расширению оснований применения к юридическим лицам мер уголовно-правового характера.

Ключевые слова: *международные уголовно-правовые акты; ответственность юридических лиц за уголовные правонарушения; меры уголовно-правового характера по отношению к юридическим лицам; основания применения уголовно-правовых мер; преступления, совершенные от имени и в интересах юридических лиц.*

Onokiienko O. A. Types of crimes, which are taken into account in the basis of application of criminal law measures against legal entities

The article is devoted to the analysis of crimes, which could cause the imposition of criminal measures on the legal entities, according to the international treaties signed and ratified by Ukraine. The author examines the provisions of the Council of Europe and United Nations Conventions, Criminal Code and some other Ukrainian laws. On the basis of this analysis the author proposes to expand the grounds for application of criminal measures to the legal entities, in order to align the Ukrainian legislation with international treaties.

Key words: *international criminal treaties; legal entities' liability for criminal offences; criminal measures applicable to legal entities; grounds for criminal measures; crimes in the interest and on behalf of the legal entities.*

УДК 343.973
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-21

В. В. Сазонов
кандидат юридичних наук, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ

КООРДИНАЦІЯ ДІЙ СУБ'ЄКТІВ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню системи суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, а також системи координаційних та взаємоузгоджених дій з організації протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам національній економіці, і на цій основі – формулюванню висновків, спрямованих на вдосконалення системи координаційної діяльності в даній сфері. Зазначено, що широке коло суб'єктів у системі суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України не може не породжувати непорозуміння та взаємне суперництво. Попри це, координаційна діяльність відповідних суб'єктів щодо створення сприятливих умов для здійснення ними впливу на економічну злочинність із метою зниження інтенсивності процесів її детермінації повинна відповідати єдиній, цілеспрямованій державній політиці і потребує постійного вдосконалення. Через це координація дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України має здійснюватися на основі дотримання не лише принципу законності, але рівності всіх учасників із питань координації кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, а також відповідальності кожного керуючого органу або установи для виконання відповідних узгоджених дій.

Ключові слова: *координація, кримінологічне забезпечення, економічна безпека, економічна злочинність.*

Постановка проблеми. Економіка є основоположною запорукою існування та стабільного розвитку будь-якої сучасної держави. Відповідно, формування ефективної системи економічних відносин, стійкої до негативних зовнішніх впливів і водночас інтегрованої до міжнародного економічного простору, є одним із найважливіших завдань національної політики держави. Стратегія національної безпеки України (далі – Стратегія), затверджена Указом Президента України від 26.05.2015 № 287/2015, визнала забезпечення економічної безпеки одним з основних напрямів державної політики України. Згідно з положеннями цієї Стратегії економічна безпека може бути досягнута лише в поєднанні розвитку внутрішньо- й зовнішньоекономічних відносин і системної протидії організованій економічній злочинності та «тінізації» економіки. У зв'язку із цим протидія економічній злочинності залишається не лише одним із пріоритетних завдань, що стоять перед суб'єктами протидії економічній злочинності, а й основоположною засадою забезпечення національної безпеки України [7, с. 360]. Через це розроблення питань, пов'язаних із координацією дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України як окремого допоміжного напряму протидії економічної злочинності, у цілому є доволі актуальною і своєчасною сферою наукових пошуків.

Аналіз дослідження проблеми. Загалом проблемам кримінологічного забезпечення протидії злочинності, зокрема й економічної, присвячено низку наукових досліджень, серед яких праці О.М. Бандурки, В.В. Голіни, Ю.А. Комісарчук, Я.І. Гілінського, Л.М. Давиденка, І.М. Даньшина, А.І. Долгової, І.І. Карпеця, О.В. Ківель, О.Г. Колба, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцева, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, В.В. Лунєєва та інших науковців. Вклад вищеназваних вчених у теорію протидії злочинності, в тому числі й економічної, досить значний. Водночас належить наголосити на тому, що багато питань порушеної проблематики залишилися невирішеними, а окремі з них не знаходять свого однозначного розв'язання. Зокрема, потребує подальшого наукового обговорення проблема координації та взаємодії у сфері протидії злочинності і, насамперед, координація дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, яка належним чином ще не розглянута, адже ця допоміжна діяльність

© Сазонов В. В., 2019

у сфері протидії економічної злочинності здійснюється за рахунок спільних узгоджених дій різних учасників правових відносин.

Мета статті полягає у визначенні системи суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, а також системи взаємоузгоджених дій організації протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам національній економіки, і на цій основі – формулюванні висновків, спрямованих на вдосконалення системи координаційної діяльності у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Будучи складовою частиною національної безпеки, економічна безпека припускає тримання економіки на такому ступені розвитку, який зможе забезпечити нормальні життєві умови для населення, що склалися в державі, зокрема його зайнятості, можливості для зростання економіки, утримання всіх систем, що є необхідними для економічного розвитку та створення умов життя населення. У зв'язку із цим під економічною безпекою можна розуміти такий стан національної економіки, що характеризується її стійкістю, здатністю протидії наслідкам зовнішніх та внутрішніх чинників, що порушують нормальне функціонування процесу суспільного відтворення, що підривають досягнутий рівень життя населення і тим самим викликають підвищену напруженість у суспільстві, а також можливу загрозу для самого існування держави [5, с. 32, 39–40; 19, с. 13–14].

Подібним чином розуміється економічна безпека і на нормативно-правовому рівні. Так, згідно з п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» національна безпека України розуміється як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [13]. Відповідно ж до наказу Мінекономрозвитку «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання [11].

У сучасній кримінологічній літературі під кримінологічним забезпеченням розуміється створення умов, у результаті яких має настати сприятлива для діяльності суб'єктів протидії злочинності ситуація або їх множина. Інакше кажучи, кримінологічне забезпечення являє собою допоміжну діяльність у вигляді створення сприятливих умов для здійснення відповідними суб'єктами (державними й недержавними органами та установами, громадськими формуваннями й окремими громадянами) впливу на злочинність із метою зниження інтенсивності процесів детермінації злочинності, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до певного рівня [2, с. 68, 76].

Таким чином, кримінологічне забезпечення економічної безпеки України являє собою діяльність щодо створення та підтримання такого стану національної економіки, який би характеризувався його стійкістю і здатністю до зовнішніх і внутрішніх загроз, що можуть підривати досягнутий рівень життя населення і тим самим створювати підвищену напруженість у суспільстві, а також загрозу для основних ключових національних інтересів України.

Особливу роль у кримінологічному забезпеченні економічної безпеки України відіграють відповідні суб'єкти. В узагальненому вигляді система суб'єктів протидії будь-якому різновиду злочинності охоплює органи й організації, які:

– визначають провідні напрями, завдання, форми та методи протидії злочинності у країні;

– здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення протидії злочинності;

– виявляють криміногенні фактори й сигналізують про них;

– безпосередньо реалізовують заходи з реагування на окремі злочини, а також заходи з усунення, послаблення або нейтралізації криміногенних факторів, у тому числі з корекції особистісних деформацій та усунення обставин, що їх сформували.

Залежно від цілей і завдань, а також функціональних обов'язків суб'єктів протидії злочинності їх можна поділити на дві групи:

– суб'єкти, які діють на загальносоціальному рівні;

– спеціальні суб'єкти.

До *спеціальних суб'єктів* протидії злочинності належать:

– державні органи, спеціально утворені для боротьби зі злочинністю (органи, що діють у межах кримінального судочинства, – правоохоронні органи);

– органи, які діють за межами кримінального судочинства.

Система суб'єктів протидії злочинності може бути поділена й розглянута також і за іншими підставами, наприклад за ступенем участі в організаційних процесах, за управлінським потенціалом, за спеціалізацією дій, за спрямованістю праці тощо. При цьому кожна із запропонованих класифікацій є обґрунтованою і служить прикладним цілям пізнання [7, с. 165].

У цьому зв'язку зазначимо, що система суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України може бути репрезентована:

1) органами та організаціями, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування);

2) органами та організаціями, стосовно яких запобігання економічній злочинності та окремими економічним злочинним проявам віднесено або має бути віднесено до основних завдань і функцій (правоохоронні органі, суд, спеціалізовані громадські організації);

3) органами, установами, організаціями, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання економічній злочинності та окремим економічним злочинним проявам, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів економічної злочинності та окремих економічних злочинів (заклади освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрація підприємств, установ, організацій тощо).

В основу наведеного поділу суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України покладено функціональну ознаку, насамперед реальний вплив виконуваних ними функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів цього виду злочинності та злочинних проявів [6, с. 346].

Розглянемо наведені окремі класифікаційні групи суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України.

Зазначимо, що загалом поняття «безпека» та «економічна безпека» знаходять своє вираження у статтях 3 та 17 Конституції України. Зокрема, у статті 3 зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У статті 17 передбачено, що найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки. Отже, Конституцією України визначено, що забезпечення економічної безпеки (поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України) є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. Український народ, будучи єдиним джерелом влади в Україні, здійснює свою владу через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Одним з органів державної влади, який виражає суверенну волю народу, є Верховна Рада України. У зв'язку із цим до першої наведеної групи суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, насамперед, належить Верховна Рада України, яка відповідно до статті 85 Конституції України здійснює парламентський контроль та приймає закони України, які визначають і регулюють діяльність органів сектору безпеки і оборони та їхні повноваження (ст. 6 Закону України «Про національну безпеку України»); не лише затверджує Державний бюджет України, але і здійснює контроль за його виконанням, приймає рішення щодо звіту про його виконання, затверджує загальнодержавні програми економічного розвитку; затверджує рішення про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснює контроль за їх використанням тощо [13]. Верховною Радою України сьогодні прийнято і введено в дію низку важливих законодавчих актів економічного спрямування, які покликані стояти на заваді внутрішнім і зовнішнім чинникам, що можуть становити загрозу економічній безпеці держави.

Не менш важливим суб'єктом першої наведеної групи суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України є Президент України, який, зокрема, відповідно до статей 106 і 107 Конституції України здійснює контроль за сектором безпеки і оборони як безпосередньо, так і через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України та створювані ним у разі необхідності консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Так, Рада національної безпеки і оборони України здійснює контроль за сектором безпеки і оборони на підставі статті 107 Конституції України в порядку і в межах компетенції, визначених

Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України»(ст. 5 Закону України «Про національну безпеку України») [13]. Як ми вже зазначали, Указом Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 затверджена Стратегія Національної безпеки України, яка спрямована на реалізацію до 2020 року визначених нею пріоритетів державної політики національної безпеки, а також реформ, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікованою Законом України від 16.09.2014 № 1678-VII, і Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12.01.2015 № 5. Основними цілями цієї Стратегії, поряд з утвердженням прав і свобод людини і громадянина, є забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО. Окремі положення вказаної Стратегії засвідчують, що економічна криза є однією з актуальних загроз національній безпеці України, а забезпечення економічної безпеки – одним з основних напрямів державної політики національної безпеки України [15].

З огляду на вищенаведене важливу роль у сфері кримінологічного забезпечення економічної безпеки України відіграє Рада національної безпеки і оборони України. Цей окремий учасник першої наведеної групи суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, як уже було зазначено, відповідно до Конституції України є координаційним органом із питань національної безпеки і оборони при Президентові України, а отже, є підконтрольним Президенту України. Його основні координаційні функції нами будуть розглянуті далі.

Наступним суб'єктом кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, який поєднує в собі органи та організації, що керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (перша класифікаційна група), є Кабінет Міністрів України, який відповідно до статей 113, 116, 117 Конституції і законів України здійснює контроль за дотриманням законодавства та реалізацією державної політики у сферах національної безпеки і оборони, звітує з цих питань перед Президентом України і Верховною Радою України. Кабінет Міністрів України забезпечує цивільний контроль за діяльністю Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної поліції України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної міграційної служби України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших органів виконавчої влади, які входять до сектору безпеки і оборони України [13]. У сфері кримінологічного забезпечення економічної безпеки України цим суб'єктом здійснюється чимало заходів зі створення та підтримання такого стану національної економіки, який би характеризувався його стійкістю і здатністю до зовнішніх і внутрішніх загроз. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 № 569-р схвалена Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері. Наказом Мінекономрозвитку від 29.10.2013 № 1277 затвердженні Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [11; 18]. Із метою протидії різним формам економічної злочинності Кабінетом Міністрів разом із Національним банком України, який також є окремим суб'єктом кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, прийнята низка нормативно-правових актів, серед яких, зокрема, є постанова «Про сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF)» № 1124 від 28.08.2001 [16].

Окрему групу суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України становлять органи та організації, стосовно яких запобігання злочинності та злочинних проявів у сфері економіки віднесено або має бути віднесено до основних завдань і функцій (друга класифікаційна група). Подібні органи яскраво репрезентовані правоохоронними органами, судами і спеціальними громадськими організаціями.

Правоохоронні органи створюються і розвиваються у структурі органів виконавчої влади. Вони репрезентовані органами прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національного антикорупційного бюро України, органами охорони державного кордону, органами доходів і зборів, органами і установами виконання покарань, слідчими ізоляторами, органами державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, іншими органами, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [10]. За справедливим зауваженням окремих вітчизняних дослідників, аналіз нормативно-правових актів, що тією чи іншою мірою пов'язані зі ста-

тусом і діяльністю зазначених органів, показує, що їх статус характеризується надвідомчими повноваженнями правотворчого, координаційного, методичного, контрольно-наглядового і ліцензійного (дозвільного) характеру [8, с. 77].

Важливим суб'єктом кримінологічного забезпечення економічної безпеки України є й суди України, які, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечують кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У системі судоустрою особливу роль в аспекті кримінологічного забезпечення економічної безпеки України відіграє Вищий антикорупційний суд України, завданням якого є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні [17; 9].

Будучи суб'єктом кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, громадяни України через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України мають право: 1) отримувати в установленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових сектору безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом; 2) здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо; 3) проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам; 4) брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях із питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони, питань правового і соціального захисту військовослужбовців та працівників розвідувальних та правоохоронних органів, зокрема звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їх сімей [13]. У цьому аспекті належить зауважити, що з метою прискорення розпочатої в новій геополітичній ситуації реформи національного сектора безпеки і оборони, складовою частиною якого є й економічна безпека держава, в Україні нещодавно був створений «Український інститут досліджень безпеки», метою створення якого стало «фокусування» уваги на оперативному визначенні критичних для України ризиків у сфері безпеки і оборони, економічної безпеки тощо, а також виробленні для органів державної влади і місцевого самоврядування рекомендацій щодо першочергових дій, спрямованих на подолання існуючих зовнішніх і внутрішніх загроз у різних сферах суспільного життя [3].

Нарешті, окрему групу суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України (третя класифікаційна група) становлять органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання злочинності та злочинним проявам, внутрішнім і зовнішнім загрозам у сфері економічної безпеки, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів економічної злочинності та окремих злочинів у сфері економіки (заклади освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрація підприємств, установ, організацій тощо). Ці суб'єкти відіграють не менш важливу роль у сфері кримінологічного забезпечення економічної безпеки України.

Отже, система суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України включає в себе широке коло суб'єктів різної відомчої приналежності і правового статусу. З огляду на запропоновану класифікацію таких суб'єктів можна визначити три рівня взаємоузгоджених дій з організації протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам національній економіки. Тут належить зауважити, що у цілому координація є об'єктивною категорією. Вона присутня в тій чи іншій формі у всіх сферах державного, господарського й громадського життя. Вона складається або у зв'язку з об'єктивною необхідністю, або шляхом нормативного встановлення її організаційних форм. У житті завжди виникають відносини, які породжують необхідність координації діяльності їхніх учасників. Але й тоді, коли координація здійснюється її учасниками самостійно, визначається організатор координації діяльності всіх інших учасників. При цьому кожен орган залишається в даній системі координації самостійним, рівним за статусом у координаційному

процесі з іншими його учасниками. Координаційні рішення приймаються лише за наявності загальної згоди всіх учасників координації, а реалізуються шляхом видання відповідних розпорядницьких документів органами, які беруть участь у координації. Таким чином, координація як система відносин – постійно існуюча об'єктивна категорія, необхідна як умова й регулятор багатьох державних і суспільних відносин. Суть координації полягає в постійному виробленні єдиних правил поведінки всіх учасників процесів, розробці погоджених дій, процедур, що забезпечують єдність у діяльності [1, с. 81, 83].

З огляду на це зазначимо, що перший рівень координаційних дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України забезпечується координацією в межах взаємоузгоджених дій органів державної влади та управління, а також органів місцевого самоврядування. Зокрема, Рада Національної безпеки і оборони України: а) координує виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених у дію указами Президента України, і здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції; б) залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності; в) ініціює розроблення нормативних актів та документів із питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання; г) координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану; д) координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану; є) координує та контролює діяльність органів виконавчої влади з відбиття збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтримання громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та під час виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України; е) координує і контролює діяльність органів виконавчої влади з протидії корупції, забезпечення громадської безпеки та боротьби зі злочинністю з питань національної безпеки і оборони [14].

У цілому координація дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України на цьому рівні забезпечується шляхом створення парламентських, президентських, урядових консультативних, координаційних структур, які виробляють рекомендації для Верховної Ради України, Президента України і Кабінету Міністрів України, або щодо організації координації уповноважується відповідний спеціальний орган, функції якого є організаційними [1, с. 82].

Другий рівень координаційних дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України забезпечується координацією в межах взаємоузгоджених дій правоохоронних органів, судів, а також спеціалізованих громадських організацій. Відповідно, третій рівень – координацією в межах взаємоузгоджених дій закладів освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрації підприємств, установ, організацій тощо. Так, наприклад, у цілях забезпечення координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції, яка є невід'ємною складовою частиною економічної злочинності, заступник Генерального прокурора України згідно з розподілом службових обов'язків (у Генеральній прокуратурі України), перший керівник прокуратур (у прокуратурах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, спеціалізованих прокуратурах (на правах обласних), міських, районних, міжрайонних, інших прирівняних до них прокуратурах) уповноважений скликати координаційні наради, організовувати робочі групи, здійснювати інші повноваження відповідно до Наказу «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції». Згідно із цим Наказом, зокрема, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя під час здійснення координації мають забезпечувати взаємодію з відповідними спеціалізованими прокурорами (на правах обласних), а прокурори міст із районним поділом – координаційну діяльність організовувати в порядку, визначеному зазначеним наказом і наказом Генерального прокурора України, який регламентує особливості організації роботи прокуратур міст із районним поділом [12]. Значення координації дій правоохоронних та інших органів полягає в тому, що вона дозво-

ляє об'єднати зусилля у справі запобіганні будь-якому виду злочинності і на цій основі швидше досягати більших результатів із меншою витратою зусиль. Така координація допомагає створити спільний фронт боротьби зі злочинністю та окремими злочинами, що, безсумнівно, є обов'язковою умовою успіху [4, с. 83].

Варто зазначити, що попередження злочинів у сфері економічної діяльності вимагає від правоохоронних органів високого рівня взаємодії. Однією з його форм є чітко налагоджений, інтенсивний обмін інформацією. Оперативність інформаційної взаємодії між правоохоронними органами – важливий показник успішної боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності. Координація діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, контролюючих та правоохоронних органів, громадських організацій щодо ключових напрямів попередження економічних злочинів здійснюється на основі цільових державних програм боротьби зі злочинністю. Ці програми передбачають здійснення комплексу відповідних взаємопов'язаних заходів економічного, організаційного, технічного, правового та виховного характеру. З урахуванням складності вирішення економічних проблем доцільно сформувати і надалі реалізовувати спеціальну довгострокову програму боротьби з економічною злочинністю [20, с. 293–294].

Опрацювання спеціальної літератури, присвяченої кримінологічному забезпеченню будь-якого виду безпеки, в тому числі й економічної, дозволяє прийти до висновку, що широке коло суб'єктів у системі суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України не виключено, що також породжує відомчі інтереси, непорозуміння та взаємне суперництво. Попри це, координаційна діяльність відповідних суб'єктів щодо створення сприятливих умов для здійснення ними впливу на економічну злочинність із метою зниження інтенсивності процесів її детермінації, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до певного рівня повинна відповідати єдиній, цілеспрямованій державній політиці і потребує постійного удосконалення [8, с. 80]. У зв'язку із цим координація дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки має здійснюватися на основі дотримання законності; рівності всіх учасників координації з питань координації, внесення пропозицій, розроблення рекомендацій і заходів; автономії кожного органу або установи в межах повноважень, наданих йому законодавством України під час виконання взаємоузгоджених рішень, рекомендацій та заходів; відповідальності кожного керуючого державного органу або установи для виконання узгоджених дій [4, с. 92].

Висновки. Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що широке коло суб'єктів у системі суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України не може не породжувати непорозуміння та взаємне суперництво у процесі координаційної діяльності. Попри це, координаційна діяльність відповідних суб'єктів щодо створення сприятливих умов для здійснення ними впливу на економічну злочинність із метою зниження інтенсивності процесів її детермінації, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до певного рівня повинна відповідати єдиній, цілеспрямованій державній політиці і потребує постійного удосконалення. Через це координація дій суб'єктів кримінологічного забезпечення економічної безпеки України має здійснюватися на основі дотримання не лише принципу законності, але рівності всіх учасників координації з питань координації кримінологічного забезпечення економічної безпеки України, а також відповідальності кожного керуючого органу або установи для виконання відповідних узгоджених дій.

Список використаної літератури:

1. Бандурка А.М., Литвинов О.М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Харків : НікаНова, 2012. 318 с.
2. Бесчастний В.М. Теорія та практика кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 / Донецьк. юрид. ін-т МВС України ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Кривий Ріг – Харків, 2018. 400 с.
3. В Україні створили інститут досліджень безпеки // ТСН /офіц. Веб-сайт. URL : https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-stvorili-institut-doslidzhen-bezpeki-yogo-ocholiv-gorbulin-1359111.html (дата звернення : 12.05.2019).
4. Давыденко Л.М., Бандурка А.А. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы : монография. Харьков : Изд-во нац. ун-та внутр. дел. 302 с.
5. Егоршин В.М. Экономическая преступность и безопасность современной России (Теоретико-криминологический анализ) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Москва : РГБ, 2002. 412 с.
6. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Київ : Видав-

ничий Дім «ІН Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
7. Кримінологія. Академічний курс / кол. Авторів ; за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
8. Мозоль С.А. Суб'єкти забезпечення кримінологічної безпеки. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2018. № 2. С. 74–80.
9. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 07.06.2018 № 2447-XIII // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19 (дата звернення : 12.05.2019).
10. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12 (дата звернення : 12.05.2019).
11. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Мінекономрозвитку від 29.10.2013 № 1277 // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13 (дата звернення : 12.05.2019).
12. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції : Наказ Генерального прокурора України від 16.01.2013 № 1/1гн // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення : 12.05.2019).
13. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355 (дата звернення : 12.05.2019).
14. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення : 12.05.2019).
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015 (дата звернення : 12.05.2019).
16. Про сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) : Постанова Кабінету Міністрів України і Національного Банку України№ 1124 від 28.08.2001 // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1124-2001-%D0%BF (дата звернення : 12.05.2019).
17. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-XIII // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19 (дата звернення : 12.05.2019).
18. Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 № 569-р // *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-%D1%80 (дата звернення : 12.05.2019).
19. Тимофеев С.В. Криминологические аспекты обеспечения экономической безопасности Российской Федерации : дис. ... канд. юрид наук : 12.00.08. Москва : РГБ, 2002. 176 с.
20. Криминология : учебник для вузов / под ред. проф. В.Д. Малкова ; 27-е изд., перераб. и доп. Москва : ЗАО «Юстицинформ», 2006. 528 с.

Сазонов В. В. Координация действий субъектов криминологического обеспечения экономической безопасности Украины

Статья посвящена исследованию системы субъектов криминологического обеспечения экономической безопасности Украины, а также системы координационных и согласованных действий по организации противодействия внутренним и внешним угрозам для национальной экономики, и на этой основе – формулированию выводов, направленных на совершенствование системы координационной деятельности в данной области. Отмечено, что широкий круг субъектов в системе субъектов криминологического обеспечения экономической безопасности Украины не может не порождать недоразумений и взаимного соперничества. Несмотря на это, координационная деятельность соответствующих субъектов для создания благоприятных условий с целью осуществления их воздействия на экономические преступления, уменьшения интенсивности процессов детерминации должна соответствовать единой, целенаправленной государственной политике и требует постоянного усовершенствования. Вследствие этого координация действий субъектов криминологического обеспечения экономической безопасности Украины должна осуществляться на основе соблюдения не только принципа законности, но равенства всех

участников в координации вопросов криминологического обеспечения экономической безопасности Украины, а также ответственности каждого управляющего органа или учреждения за осуществление согласованных действий.

Ключевые слова: *координация, криминологическое обеспечение, экономическая безопасность, экономическая преступность.*

Sazonov V. V. Coordination of activities of subjects of criminological provision of economic security of Ukraine

The article is focused on the study of the system of subjects of criminological provision of economic security of Ukraine, as well as the system of coordination and mutually agreed actions on the organization of counteraction to internal and external threats to the national economy. On this basis the author has formulated the conclusions aimed at improving the system of coordination activities in this area. It has been noted that a wide range of subjects within the system of subjects of criminological provision of economic security of Ukraine can not but cause misunderstanding and mutual antagonism. Nevertheless, coordination activities of the relevant subjects in creating favorable conditions for their impact on economic crime in order to reduce the intensity of the processes of its determination should be consistent with a single, target-oriented state policy and needs constant improvement. Therefore, coordination of the subjects' activities of criminological provision of Ukraine's economic security should be based on compliance not only with the rule of law principle, but also with the equality of all participants on the issues of coordination of criminological provision of Ukraine's economic security, as well as the responsibility of each governing agency or institution for the implementation of the agreed concerted actions.

Key words: *coordination, criminological provision, economic security, economic crime.*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.985
DOI https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-22

Х. С. Івасюк
аспірант кафедри правосуддя
юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ МАЙНА

Статтю присвячено дослідженню та розкриттю особливостей використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна. Зосереджено увагу на дослідженні форм використання спеціальних знань. Зокрема, досліджено особливості участі спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій – огляді місця події та проведенні слідчого експерименту. Акцентовано увагу на ролі та місці судової експертизи під час розслідування злочинів зазначеного виду. Приділено увагу розкриттю особливостей пожежно-технічної, вибухотехнічної та електротехнічної експертизи.

Ключові слова: *використання спеціальних знань, розслідування, слідчі (розшукові) дії, експертиза, шахрайство, страхування майна.*

Постановка проблеми. Актуальність використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна пояснюється тим, що їх застосування дозволяє встановити факт підпалу, затоплення, вибуху, іншого способу знищення або пошкодження майна шляхом впливу на об'єкт договору страхування шкідливих речовин, а також гострих і важких предметів.

Отримання слідчим інформації про застосований засіб вчинення злочину (вогонь, вода, вибухові речовини, важкі предмети) дасть змогу надалі висунути версії про особу, що вчинила злочин, отримати детальні відомості про спосіб знищення або пошкодження майна, зміни, завдані об'єкту дослідження тощо. З допомогою спеціальних знань стає можливим вирішення значного обсягу завдань, які постають у процесі розслідування шахрайства у сфері страхування майна, а також отримання необхідних доказів, які є важливими для проведення ефективного розслідування злочинів зазначеного виду. А тому, проведення досліджень застосування спеціальних знань під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна надасть змогу виробити конкретні методичні рекомендації щодо вдосконалення законодавчих формулювань кримінальних процесуальних норм, удосконалити методику розслідування, підвищити рівень виявлення, розкриття та розслідування зазначених злочинів загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням спеціальних знань у кримінальному провадженні займалися такі вчені, як Т.В. Авер'янова, Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Бєлкін, Т.В. Варфоломєєва, А.В. Дулов, В.А. Журавель, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, П.Д. Нестеренко, М.І. Порубов, М.В. Салтевський, О.Г. Філіппов, М.Г. Щербаковський та інші. Проте, особливості використання спеціальних знань в кримінальних провадженнях щодо шахрайства у сфері страхування майна не були предметом спеціального наукового пошуку, а тому дана стаття є актуальною.

© Івасюк Х. С., 2019

Мета статті – є дослідження використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна, участі спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій та призначенні та проведенні експертиз, таких як: пожежно-технічна, вибухотехнічна, електротехнічна.

Виклад основного матеріалу. Використання спеціальних знань, зокрема залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій, є необхідним під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна.

Так, зокрема, варто погодитися із позицією В.О. Яремчук, яка зазначає, що під час проведення тактичних операцій спеціаліст може надати допомогу у різноманітних сферах, це зокрема:

1) організаційно-технічну, а саме: підготовчу допомогу – під час організації та планування проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та інших заходів у рамках тактичної операції, консультативну – під час розробки програми здійснення тактичної операції спеціаліст пояснює довідкові дані з метою ефективного її проведення;

2) інформаційну – спеціаліст повідомляє слідчому та іншим виконавцям тактичної операції інформацію щодо особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій та інших заходів з метою зменшення тактичного ризику під час здійснення тактичної операції;

3) аналітичну – спеціаліст бере участь в обговоренні результатів здійснення слідчих (розшукових) дій та інших заходів;

4) допомогу у формі надання «висновку спеціаліста» у разі необхідності, в результаті проведення слідчих (розшукових) дій та інших заходів [1, с. 63].

Проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна є неможливим без залучення спеціалістів, які мають відповідні знання в певних галузях науки і техніки. Залучення спеціалістів конкретного виду залежить від випадку який мав місце у конкретній ситуації, проте в будь-якому випадку, залучення спеціалістів є необхідним для забезпечення готовності до огляду необхідних криміналістичних засобів, їх застосування для виявлення, фіксації та вилучення доказів, дослідженні стану замків, запорів на вікнах і дверях, наявності зломів, опису виявлених слідів і речових доказів тощо.

Спеціаліст звертає увагу слідчого на обставини, що мають значення для кримінального провадження, виявлені ним під час вивчення слідів, предметів, технічних засобів, знарядь і пристосувань, які могли використовуватися під час вчинення злочину, повідомляє необхідні довідкові дані; зазначає обставини, що сприяли вчиненню злочину; висловлює міркування про можливості перевірки зібраних даних за криміналістичними обліками (колекціями, картотеками, інформаційно-пошуковими системами, автоматизованим банком даних) [2 с. 228].

Так, зокрема, під час проведення огляду місця події – першочергової слідчої (розшукової) дії, яка є одним із найінформативніших джерел доказової інформації під час виявлення ознак шахрайства у сфері страхування майна, а саме коли відбулося інсценування страхового випадку і було здійснено підпал, вибух, знищення об’єкта страхування іншим способом, спеціалісти допомагають слідчому виявити сліди: незнищенну частину майна або пошкоджене майно, мікрочастинки знищеного майна або знаряддя його знищення (легкозаймисті, вибухові або токсичні речовини (ініціатори горіння), дерев’яні або металеві вироби, інструменти, підручні матеріали та предмети тощо), сліди горіння, затоплення, розчинення.

Під час проведення огляду місця події за фактом пожежі або вибуху об’єкта страхового договору важливу роль відіграють фахівці у сфері вибухотехніки, пожежної справи та теорії горіння, участь яких в огляді може допомогти слідчому обрати найбільш правильну тактику огляду, вибудувати слідчі версії, дослідити слідову картину подій. Окрім вищезазначених осіб, до участі в огляді місця події у випадках зі смертельними наслідками можуть бути залучені судові медики, роль яких полягає в констатації смерті, попередньому встановленні її причин і часу настання, огляду завданих ушкоджень.

Залежно від ситуації, яка склалася на початковому етапі розслідування до огляду місця події можуть бути залучені спеціалісти з різних галузей знань, так, наприклад електротехнік може надати допомогу у виявленні електричних пристроїв і пристосувань (або їх окремих частин, деталей), які могли бути використані для підпалу, а також у правильній характеристиці технічних і фізичних властивостей таких пристосувань, висловити свою думку про належність виявлених окремих частин і деталей тим пристосуванням, які були вилучені під час огляду згарища [2 с. 229].

Водночас необхідно враховувати, що перед направленням матеріалів на експертизу, слідчому необхідно точно зібрати всі необхідні матеріали з допомогою тих фахівців, які брали участь у слідчих (розшукових) діях. У даному випадку варто зазначити про ще один вид консультативної допомоги спеціаліста – визначення повного переліку документів, які необхідно надати у розпорядження експерту.

Також, необхідним є залучення спеціалістів для проведення такої слідчої (розшукової) дії як слідчий експеримент, яка проводиться з метою перевірки та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення – підпалу, вибуху, затоплення, тощо, з метою вчинення шахрайства у сфері страхування майна. Так, зокрема, проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії надасть змогу уточнити, звідки спостерігав кожен зі свідків ознаки виникнення і розвитку пожежі, здійснення вибуху, оцінити, наскільки правдиві їхні показання з урахуванням відстані до об'єкта спостереження, просторового розташування, а також інших чинників. Слідчий експеримент дасть змогу залучити ресурси їхньої зорової та асоціативної пам'яті, уточнити та доповнити дані, що повідомляються. Метою його проведення є встановлення інформації чи міг свідок, перебуваючи в певному місці, бачити чи чути те, що відбувалося на місці скоєння злочину; чи міг підозрюваний вчинити певні дії в тих обставинах; як саме відбувався перебіг подій; перевірка можливості існування фактів, чи немає між ними розбіжностей зі слідами, виявленими під час попереднього розслідування [4, с. 211].

Проведення слідчого експерименту під час розслідування кримінальних проваджень щодо шахрайства у сфері страхування майна пов'язане зі залученням належного технічного забезпечення, оскільки, зазвичай, знищення або пошкодження застрахованого майна відбувається шляхом пожежі або вибуху, хоча можливими є й інші варіанти завдання шкоди майну.

Отже, зазначена слідча (розшукова) дія проводиться у випадках коли шахрайство у сфері страхування майна відбувалося і сталося інсценування страхового випадку і, відповідно, трапилося знищення або пошкодження об'єкту договору страхування шляхом підпалу, вибуху тощо.

Проведення слідчого експерименту щодо підпалу в аналізованій категорії кримінальних проваджень, на думку С.І. Зернова, може бути виправдане в таких випадках:

1) встановлення можливості виникнення та розвитку горіння в осередку пожежі;

2) з'ясування причини утворення джерела займання певного виду, під дією якого, згідно зі слідчою версією, почалося горіння;

3) визначення обставин, пов'язаних із появою джерела займання або горючої речовини в осередку пожежі внаслідок певних дій підозрюваного (наприклад, шляхом закидання пляшки з легкозаймистою речовиною до приміщення через віконний отвір);

4) з'ясування обставин допоміжного значення (перевірка можливості заповнення вигорілого приміщення певною кількістю конкретних товарно-матеріальних цінностей з метою уточнення розміру матеріальних збитків від пожежі, реконструкція обстановки місця події на момент виникнення пожежі) [2, с. 95].

Під час підготовки та проведення експерименту необхідно вжити заходів, що виключають неконтрольоване поширення горіння за межі виділеного для цього вогнища, вплив полум'я та продуктів горіння на людей, тварин, обладнання.

Слідчий експеримент під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна надає можливість уточнити, звідки спостерігав кожен зі свідків за ознаками виникнення та розвитку пожежі, оцінити, наскільки правдиві їхні показання, враховуючи відстань до об'єкта спостереження, просторове розташування й інші чинники, забезпечує залучення ресурсів їхньої зорової та асоціативної пам'яті для уточнення й доповнення повідомлених даних.

Оскільки відповідно до ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України джерелом доказів у кримінальному провадженні є висновок експерта, то в розслідуванні та розкритті шахрайства у сфері страхування майна експертизи посідають одне із визначальних місць.

Отже, під час проведення розслідування шахрайства у сфері страхування майна можливим є призначення і проведення низки експертиз, це можуть бути як пожежно-технічна, вибухотехнічна, електротехнічна експертиза, так й інші види судових експертиз – хімічна, фізико-технічна, судово-медична, металознавча, товарознавча, судово-ветеринарна, експертиза матеріалів, речовин і виробів. Ми зосередимо увагу на розкритті особливостей перших трьох видів експертиз.

Порядок призначення судових експертиз, права обов'язки, та відповідальність експертів, суб'єкти експертної діяльності, організація проведення експертиз та оформлення їх результатів визначаються КПК України, Законом України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р., Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5, Положенням про експертну службу міністерства внутрішніх справ, яке затверджене наказом МВС України від 03 листопада 2015 р. № 1343, а також низкою інших нормативно-правових актів.

Проведення експертиз можливе тільки на основі вичерпних матеріалів, зафіксованих слідчим у процесуальних документах. Експертизи, які призначається під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна, безпосередньо залежать від предмета дослідження. Так, наприклад поряд основними видами експертиз – пожежно-технічною, вибухотехнічною, будівельно-технічною, електротехнічною, хімічною експертизою може бути призначено низку криміналістичних експертиз, з метою розв'язання питань про тотожність (ідентифікацію особистості за слідами пальців рук, босих ніг, взуття, слідів протекторів автошин і таких інших; за почерком; ідентифікація вогнепальної зброї по стріляних гільзах і кулях тощо), а також судово-медичні та судово-ветеринарні експертизи, якщо наслідком вчинення шахрайських дій у сфері страхування майна були загибель людей або тварин. Можливим також є призначення фізико-технічних, товарознавчих та інших видів експертиз.

Отже, найбільш поширеним способом шахрайства у сфері майна є інсценування страхового випадку, а саме знищення або пошкодження об'єкта страхового договору шляхом підпалу.

Пожежно-технічна експертиза

Варто зазначити, що під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна, шахраї як правило з метою знищення об'єкт страхового договору, та інсценування страхового випадку обирають пожежу як ефективний спосіб досягнення поставленої мети. У такому разі, обов'язковим є проведення пожежно-технічної експертизи з метою отримання фактичних даних про обставини вчинення злочину.

Пожежно-технічну експертизу (далі – ПТЕ) відносять до класу інженерно-технічних експертиз і виконують з метою обґрунтування явищ пожеж та виявлення фактичних даних, що мають значення для встановлення причин, які їх зумовили.

Встановлення причин пожежі неможливе без участі фахівців пожежної справи, інженерів-електриків, хіміків, фізиків, технологів. Це зумовлено специфікою слідів, що залишаються пожежею. Їх виявлення та оцінка пов'язані з дослідженням характеру уражених вогнем предметів, у тому числі електродротів, запобіжників, вимикачів, інших приладів; знарядь впливу, інструментів; медико-біологічних слідів; слідів і продуктів горіння (вугілля, кіптяви, диму тощо); інших слідів [2, с. 234].

До предмета пожежно-технічної експертизи слід відносити фактичні дані про: обставини, що передували пожежі; технічні характеристики об'єкта до пожежі та його технічний стан після пожежі; сліди термічних ушкоджень; дії осіб, які відповідають за пожежну безпеку об'єкта, і осіб, які брали участь у гасінні пожежі тощо.

Об'єктами пожежно-технічної експертизи та експертних пожежно-технічних досліджень є: місце пожежі зі слідами термічного впливу та продуктів горіння; обгорілі й звуглілі спалимі та важкоспалимі конструкції будинків і споруджень, а також залишки згорілих чи частково обгорілих предметів; електроустаткування та електроприлади; опалювальні й нагрівальні прилади; знаряддя підпалу або їхні залишки тощо.

Під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна необхідно враховувати, що важливим є з'ясування умов, що сприяли розвитку та поширенню вогню, а саме повинна бути надана оцінка діям керівника гасіння пожежі та особового складу пожежних підрозділів, яка надається фахівцем, що володіє спеціальними знаннями не тільки у сфері пожежної справи, а й пожежної тактики.

Отже, під час проведення пожежно-технічної експертизи експерту можуть бути поставлені такі питання:

– де знаходився осередок пожежі (місце виникнення початкового горіння)?

– яка причина виникнення пожежі?

– чи відповідав стан об'єкта вимогам Правил пожежної безпеки?

– який час тривала пожежа?

– чи можливе самозаймання даних речовин (матеріалів) за певних умов конкретного випадку?

– чи не є причиною виникнення пожежі аварійні явища в електричній мережі (коротке замикання, перевантаження тощо)?

– чи належним чином використовувалася протипожежна техніка під час гасіння даної пожежі? [5, с. 42].

Вибухотехнічна експертиза

Під час інсценування страхового випадку під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна можливим є застосування злочинцями вибухових пристроїв або речовин. У такому випадку, можливим є проведення вибухотехнічної експертизи, під час якої досліджуються вибухові речовини, а також продукти вибуху та пострілу.

Метою проведення вибухотехнічної експертизи є встановлення факту належності даного об'єкта до вибухових речовин або речовин, які можна використати як компоненти для виготовлення вибухових речовин, порохових зарядів або піротехнічних засобів; встановлення способу виготовлення вибухових речовин; виявлення мікрослідів вибухових речовин і продуктів їхнього розкладу на предметах-носіях; встановлення за продуктами розкладання вибухових речовин вихідної речовини, яка була використана для вибуху; встановлення спільної родової належності вибухових речовин (порохових зарядів).

Предметом зазначеної експертизи є: віднесення або не віднесення досліджуваної речовини до групи вибухових речовин; визначення елементного складу, характерного для індивідуальних і сумішевих вибухових речовин та піротехнічних складів; визначення типу (виду) вибухових речовин; виявлення слідів продуктів вибуху та пострілу; визначення спільної родової (групової) належності досліджуваних вибухових речовин або продуктів пострілу [2, с. 235].

До об'єктів експертизи дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу належать, як правило, матеріальні носії інформації, речовини, що підозрюються на належність до вибухових речовин: предмети, що можуть бути віднесені до залишків вибухового пристрою (уламки, залишки годинникового механізму та джерел живлення, уривки дроту, частини пакувального матеріалу тощо); ґрунт, інші речовини та матеріали з поверхонь навколо вирви, що утворилася внаслідок вибуху; предмети-носії, що містять нашарування можливих продуктів вибухового перетворення вибухових речовин (частинки та мікрочастинки речовин, кіптява) тощо.

До питань які можуть бути поставлені експерту під час проведення експертизи вибухових речовин і продуктів вибуху належать:

– чи є дана речовина вибуховою? Якщо є, то якою саме?

– чи можуть використовуватися для виготовлення вибухової речовини надані речовини? Якщо так, то в якому сполученні?

– чи є на предметі-носії (вказується, на якому саме) сліди вибухових речовин? Якщо так, то яких саме?

– чи є на даному предметі продукти розкладу вибухової речовини? Якщо так, то внаслідок розкладу якої вибухової речовини вони утворились?

Електротехнічна експертиза

Під час розслідування шахрайства у сфері майна можливі випадки призначення електротехнічної експертизи, предметом дослідження якої є фактичні дані та обставини події, стан експлуатації електроустаткування, причетність (непричетність) електромережі або електротехнічних установок до причини пожежі, встановлення причино-наслідкового зв'язку між станом об'єкту дослідження і певними подіями, діями певних осіб.

Така експертиза проводиться експертом-електротехніком та встановлюються ним на базі спеціальних знань в галузі електротехніки.

Проведення електротехнічної експертизи під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна має на меті встановлення причин знищення або пошкодження застрахованого майна, пов'язаного з роботою та експлуатацією електроустановки, встановлення джерел запалювання електричної природи, що призвело до виникнення пожежі (за його наявності), встановлення причин зміни режиму роботи електроустановки чи її елементів, встановлення причин невірогідного обліку електричної енергії, встановлення причин нештатного (аварійного) режиму роботи елементів електроустановки, встановлення технічних характеристик електротехнічного виробу тощо.

Об'єктом електротехнічної експертизи є електроустановки та/або її елементи, електротехнічні вироби, експлуатаційна документація, конструкторська документація тощо.

На вирішення електротехнічної експертизи можуть бути поставлені такі питання:

– чи має джерело запалювання пожежі (вказати де і коли) електричну природу? Який механізм його утворення і якими обставинами він зумовлений?

– що являє собою наданий на дослідження електротехнічний виріб, яке його функціональне призначення?

– які технічні характеристики наданого на дослідження електротехнічного виробу?

– чи відповідає технічний стан електропроводки, електричних приладів нормативним вимогам?

– чи правильно експлуатувалася освітлювальна або силова електропроводка?

– що стало причиною короткого замикання електропроводу (чи стало замикання причиною пожежі або сталося внаслідок пожежі)?

Перелік питань, які можуть бути поставлені перед експертом, не є вичерпним, він може бути доповнений, а питання конкретизовані залежно від завдання експертизи.

Висновки та пропозиції. Використання спеціальних знань, зокрема залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій, є необхідним під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна. Спеціаліст звертає увагу слідчого на обставини, що мають значення для кримінального провадження, виявлені ним під час вивчення слідів, предметів, технічних засобів, знарядь і пристосувань, які могли використовуватися під час вчинення злочину, повідомляє необхідні довідкові дані; зазначає обставини, що сприяли вчиненню злочину; висловлює міркування про можливості перевірки зібраних даних за криміналістичними обліками (колекціями, картотеками, інформаційно-пошуковими системами, автоматизованим банком даних тощо.

Особливу роль відіграє спеціаліст під час проведення таких слідчих (розшукових) дій як огляд місця події та проведення слідчого експерименту.

Важливу роль в доказуванні обставин вчинення шахрайства у сфері страхування майна відіграють експертизи. Так, можуть призначатися і проводитися різні види експертиз, необхідність у проведенні яких виникає у кожному конкретному випадку та обумовлюється предметом дослідження.

Важливість висновку експерта полягає також у тому, що через призму встановлення ознак об'єктивної сторони складу злочину, стає можливим і дослідження суб'єктивної сторони складу злочину, а саме вини, умислу, мотиву, цілі, які об'єктивуються в діях суб'єкта злочину й у їхніх наслідках і які є ключовими під час розслідування шахрайства у сфері страхування майна – адже необхідним є доведення умислу – знищення об'єкта страхового договору, мотив – отримання грошової винагороди та інших благ, від зазначених дій.

Список використаної літератури:

1. Яремчук В.О. Організація і тактика залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій : монографія. Харків : Апостіль, 2015. С. 227.
2. Слободянюк Б.К. Залучення спеціаліста до участі у розслідуванні кримінальних проваджень, пов'язаних із умисним знищенням або пошкодженням чужого майна. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Випуск 3-2. Том 2. 2015 рік. С.227–231.
3. Слідчий експеримент /Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5 : П. С. 736 с.
4. Зернов С.И. Технико-криминалистическое обеспечение расследования преступлений, сопряженных с пожарами. Москва : ЭКЦ МВД России, 1996. С. 128
5. Таран О.В. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти безпеки виробництва : метод. рек. / О.В. Таран, Н.В. Тимофєєва. Київ, 2016. 55 с.

Ивасюк К. С. Использание специальных знаний при расследование мошейничества в сфере страхования имущества

Статья посвящена исследованию и раскрытию особенностей использования специальных знаний при расследовании мошенничества в сфере страхования имущества. Сосредоточено внимание на исследовании форм использования специальных знаний. В частности, исследованы особенности участия специалиста в проведении следственных (розыскных) действий – осмотре места происшествия и проведении следственного эксперимента. Акцентировано внимание на роли и месте судебной экспертизы при расследовании преступлений данного вида. Уделено внимание раскрытию особенностей пожарно-технической, взрывотехнической и электротехнической экспертизы.

Ключевые слова: *использование специальных знаний, расследование, следственные (розыскные) действия, экспертиза, мошенничество, страхование имущества.*

Ivasiuk K. S. The use of special knowledge in the investigation of fraud in the field of property insurance

The article is devoted to the study and disclosure of the peculiarities of the use of special knowledge in the investigation of fraud in the field of property insurance. Focused attention is paid to the study of the forms of the use of special knowledge. In particular, the special features of participation of a specialist in carrying out investigative (search) actions – an overview of the place of the event and carrying out an investigator's experiment were investigated. Attention is focused on the role and place of forensic expertise in investigating the crimes of the specified species. The attention is paid to the disclosure of the features of the fire-technical, explosion and electrical expertises.

Key words: *use of special knowledge, investigation, investigation (search) actions, examination, fraud, property insurance.*